

**Вопросы
германской
истории**

2017

Нитання німецької історії
Вопросы германской истории
Fragen zur deutschen Geschichte
Questions of German history

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРІЇ НІМЦІВ
В ПІВНІЧНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (НІМЕЧЧИНА)

Нитання німецької історії

Збірник наукових праць

Дніпро
РВВ ДНУ
2017

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ДНИПРОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ИНСТИТУТ КУЛЬТУРЫ И ИСТОРИИ НЕМЦЕВ
В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ (ГЕРМАНИЯ)

Вопросы германской истории

Сборник научных трудов

Днепро
РИО ДНУ
2017

MINISTERIUM FÜR BILDUNG UND WISSENSCHAFT DER UKRAINE
NATIONALE OLES GONCAR UNIVERSITÄT
DNIPRO

INSTITUT FÜR KULTUR UND GESCHICHTE DER DEUTSCHEN
IN NORDOSTEUROPA (DEUTSCHLAND)

Fragen zur deutschen Geschichte

Sammelband wissenschaftlicher Werke

Dnipro
RVV DNU
2017

DEPARTMENT OF SCIENCE AND EDUCATION OF UKRAINE
OLES GONCHAR DNIPRO NATIONAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF CULTURE AND HISTORY OF GERMANS
IN NORTH-EASTERN EUROPE (GERMANY)

Questions of German history

Historical researches

Dnipro
RVV DNU
2017

УДК 943
ББК 63.3 (4Г)
В 74

В 74   **Питання німецької історії [Текст] : зб. наук. пр. / відп. ред. Н. В. Венгер. – Д. : РВВ ДНУ, 2017. – 120 с.**

ISSN 2313-1993

Представлений широкий спектр результатів досліджень істориків України, Росії, Німеччини, США, присвячений історії етнічних німців та менонітів України, Росії та Європи на різних етапах їхнього історичного шляху. В окремих блоках матеріалів розглянуто питання ролі особистості в історичній науці та проблем всесвітньої історії.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями історії.

В 74   **Вопросы германской истории [Текст] : сб. науч. тр. / отв. ред. Н. В. Венгер. – Д.: РИО ДНУ, 2017. – 120 с.**

ISSN 2313-1993

Представлен широкий спектр результатов исследований историков Украины, России, Германии, США, посвященный истории этнических немцев и меннонитов Украины, России и Европы на различных этапах их исторического пути. В отдельных блоках материалов рассматриваются вопросы роли личности в исторической науке и проблем всемирной истории.

Для ученых, студентов, преподавателей, а также всех, кто интересуется данными аспектами.

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 7 від 24 грудня 2015 р.)*

Редакційна колегія:

д-р **А. Айсфельд** (Німеччина); д-р. іст. наук, проф. **Н. В. Венгер** (гол. ред.); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва** (заст. гол. ред.); канд. іст. наук, доц. **О. М. Каковкіна** (наук. секретар); д-р іст. наук., доц. **Д. В. Архірейський**; проф. **В. Деннінгхаус** (Німеччина); д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, д-р іст. наук, проф. **В. М. Калашников**; проф. **Н. Катцер** (Німеччина); д-р іст. наук, проф. **В. А. Космач** (Білорусь); д-р іст. наук, проф. **К. А. Марков**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; проф. **Д. Стейплз** (США); д-р іст. наук, проф. **С. С. Троян**; д-р іст. наук, проф. **В. І. Яровий**.

*Реєстраційне свідоцтво наукового збірника
№ 15707-41793. Серія КВ від 13.07.2009 р.*

ISSN 2313-1993

© Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2017
© ЛІРА, оформлення, 2017

Наши юбилеи

Черказьянова И. В.

Юбилей Бобылевой Светланы Иосифовны

Дик И.

70-летию Светланы Иосифовны Бобылевой

Unsere Jubiläen

Tscherkasjanowa I.W.

Das Jubiläum von Bobylewa Swetlana Iossifowna

Dick J.

Zum 70. Geburtstag von Swetlana Iossifowna Bobylewa

И. В. Черказьянова

*Международная ассоциация исследователей истории
и культуры российских немцев (г. Санкт-Петербург)*

ЮБИЛЕЙ БОБЫЛЕВОЙ СВЕТЛАНЫ ИОСИФОВНЫ

Авторка коротко простежила життєвий і творчий шлях к.і.н., проф. С. Й. Бобилевої. Показаний внесок дослідниці в розвиток вітчизняної історичної германістики та вивчення проблем німецької діаспори в Російській імперії та СРСР.

Ключові слова: проф. С. І. Бобильова, історична германістика, історія історичної науки в Україні.

Автор коротко проследила жизненный и творческий путь к.и.н., проф. С. И. Бобылевой. Показан вклад исследователя в развитие отечественной исторической германистики и изучение проблем немецкой диаспоры в Российской империи и СССР.

Ключевые слова: проф. С. И. Бобылева, историческая германистика, история исторической науки на Украине.

The author briefly tells about the biography and researches of Prof. S. I. Bobyleva. It is shown the historian's contribution into the development of history German studies and German Diaspora in the Russian Empire and USSR.

Keywords: prof. S.I. Bobyleva, studies in German history, Ukrainian historiography.

Die Autorin verfolgt kurz den Lebens- und Schaffensweg der Kandidatin für historische Wissenschaften, Professorin S.I.Bobylewa. Es wird der Beitrag der Forscherin zur Entwicklung der einheimischen historischen Germanistik und zur Erforschung der Probleme der deutschen Diaspora im Russischen Reich und in der UdSSR gezeigt.

Schlüsselwörter: Prof. S. I. Bobylewa, die historische Germanistik, die Geschichte der historischen Wissenschaft in der Ukraine.

Год личного юбилея Светланы Иосифовны совпадает с 20-летием нашего знакомства, которое состоялось на конференции в Анапе в сентябре 1997 г., когда делегация из Днепропетровского университета впервые участвовала в работе Анапской конференции. Два десятилетия – годы дружбы и сотрудничества с человеком, который живет в другом городе, в другой стране, но это человек, который стал частью твоей биографии, который стал другом и незаменимым товарищем по общим научным интересам, по работе над совместными проектами.

Вспоминая сентябрьские дни в Анапе того года, перед глазами встает женственный образ новой участницы, ее интересный доклад, первая фотография, запечатлевшая украинских коллег, сразу вписавшихся в дружную семью исследователей истории российских немцев. Российских, потому что у нынешних немцев была общая историческая родина – Российская империя. Общая история людей, которых мы исследуем до настоящего времени, объединила разрозненные группы исследователей по всему пространству бывшего СССР. Приход в Международную ассоциацию исследователей истории и культуры российских немцев украинских исследователей

намного расширил диапазон тематики научных работ, открыл новые возможности по введению в оборот документов из украинских архивов. Вслед за днепропетровчанами в ассоциацию пришли и другие ученые Украины, но эта группа всегда выделялась своей активностью и сплоченностью, высоким научным потенциалом. Эти люди были и остаются надежными партнерами на протяжении двух десятилетий.

Работу коллег в г. Днепропетровске возглавляла Светлана Иосифовна. Положение «начальницы темы» в родном университете несколько не отражалось на ее поведении и манерах – все эти годы всегда была одна и та же Светлана Иосифовна, а для кого-то и просто Светлана, Света. Скромная и обаятельная, спокойная и мягкая, редкая труженица, с большим запасом знаний и опытом ведения и организации исследований.

Если спрессовать жизненный и профессиональный путь Светланы Иосифовны, то он укладывается в несколько строк. Родилась 12 августа 1947 г. в г. Макеевке Донецкой области, в 1970 г. окончила исторический факультет Днепропетровского университета. Имеет ученую степень кандидата исторических наук и звание профессора кафедры. Но за этим стоят годы труда,

большой самоотдачи и душевных переживаний. Не задумываясь, она взваливала на себя огромную работу и в университете, и в нашей ассоциации: руководила кафедрой всемирной истории, была директором Института (Центра) украинско-германских исторических исследований Днепропетровского национального университета, писала статьи и книги, руководила аспирантами, была ответственным редактором периодического издания «Вопросы германской истории» (1996–2016 гг.). Много лет Светлана Иосифовна входила в состав редколлегии научно-информационного бюллетеня «Российские немцы» (издавался в Москве в 1995–2014 гг.). С 1995 г. она являлась одним из организаторов (куратором и заместителем главного редактора) и членом редколлегии энциклопедии «Немцы России», возглавляла работу украинской группы по ее подготовке, поэтому все статьи об Украине в этом издании были написаны лично или под руководством нашего юбиляра. Под ее началом или при ее участии проведены многие международные конференции, первая из которых «Немцы в Украине» прошла в Днепропетровске 26–29 сентября 1995 г., последующие были в Москве, Донецке, Киеве, Запорожье, Одессе и других городах. В 1998, 2001, 2002 и 2003 гг. С. Бобылева являлась руководителем историко-этнографических экспедиций в бывшие немецкие и меннонитские поселения Днепропетровской и

Запорожской областей, проводившихся совместно с Институтом германских и восточноевропейских исследований (Гёттинген, Германия) в рамках международного научного проекта «Kleine Heimat». В начале 2000-х гг. руководила исследовательскими проектами (при поддержке Международного стипендиального комитета «Chortitza-99»), изучавшими трагические события периода гражданской войны в меннонитских поселениях Дубовка и Борозенко. А начало «немецкому следу» в научной биографии С. И. Бобылевой было положено публикацией в 1990 г. в Запорожье первых тезисов доклада о немцах «Участие немецких колонистов в промышленном развитии Украины XIX – начала XX вв.». Но, как говорится в пословице, лиха беда начало. Сейчас список публикаций ученого по немецкой теме уже перевалил за сотню.

За годы работы над немецкой проблематикой Светлана Иосифовна стала известным ученым с мировым именем, заслужила любовь и уважение коллег за своё отношение к делу и душевные качества. Оглядываясь назад, видно, как много сделано этим человеком. Но оценка прошлого нужна нам для того, чтобы соразмерить силы для работы в будущем. Желаем нашей дорогой Светлане Иосифовне многих творческих побед, здоровья для осуществления новых планов, надежных друзей в беде и в радости.

И. В. Черказынова,
доктор исторических наук
(г. Санкт-Петербург)

Надійшла до редколегії 02. 05. 2017

К 70-ЛЕТИЮ СВЕТЛАНЫ ИОСИФОВНЫ БОБЫЛЕВОЙ

Автор ділиться своїми спогадами про зустрічі та наукове співробітництво з проф. С.І. Бобылевой. Показано внесок історика в становлення української історичної германістики та формування наукового діалогу між істориками України, Німеччини, США та Канади.

Ключові слова: проф. С. І. Бобылева; історична германістика на Україні, в Німеччині, США та Канаді

Автор делится своими воспоминаниями о встречах и научном сотрудничестве с проф. С.И. Бобылевой. Показан вклад историка в становление украинской исторической германистики и формирование научного диалога между историками Украины, Германии, США и Канады.

Ключевые слова: проф. С. И. Бобылева; историческая германистика на Украине, в Германии, США и Канаде.

The author shares his memories about meetings and scientific cooperation with Prof. S. I. Bobyleva. It is shown the historian's contribution into the formation of dialogue between the scholars of Ukraine, Germany, the USA and Canada.

Keywords: Prof. S. I. Bobyleva, studies in German history in Ukraine, Germany, USSR, Canada.

Der Autor vermittelt seine Erinnerungen über die Treffen und die wissenschaftliche Zusammenarbeit mit der Professorin S. I. Bobylewa. Es wird der Beitrag der Historikerin zum Werden der ukrainischen historischen Germanistik und zur Formierung des wissenschaftlichen Dialogs zwischen den Historikern der Ukraine, Deutschlands, der USA und Kanadas gezeigt.

Schlüsselwörter: Prof. S. I. Bobylewa, die historische Germanistik in der Ukraine, in Deutschland, den USA und Kanada.

От всей души поздравляю Светлану Иосифовну с юбилеем – прежде всего как человека и не менее как ученого!

Со Светланой Иосифовной я впервые встретился в мае 1999 г. в Запорожье на международной конференции «Хортица-1999», посвященной истории меннонитов. В Украину я приехал из Германии, куда наша семья эмигрировала из СССР десятилетием раньше. Я был человеком с вполне сложившимися взглядами на светскую историю, который еще в школьные времена на пятерку усвоил тезис о ведущей роли классовой борьбы в истории. Про немцев, к тому же верующих, родившихся в Советском Союзе, таких как я, учебники молчали. Ещё будучи подростком, я стал догадываться, почему именно так сложилось. Однажды в одной политиздатовской книжке о меннонитах, взятой с книжной полки отца, я украдкой прочитал о классовой борьбе в меннонитских селах, где вырос мой отец, при этом о своей молодости он рассказывал совершенно другие истории. Никакие книги не объясняли, почему моему отцу пришлось «отсидеть», как тогда говорили, восемнадцать лет. Моя мать после десяти лет тюрем прошла через пятнадцать лет спецпоселения и ссылки. Замалчивание прошлого воспринималось как защита и даже оправдание: было непо-

нятно, куда меня и мою семью выведет очередной виток советской версии истории, оправдывавшей классовую борьбу. В то же время нельзя было утверждать, что я был абсолютно чужд истории – все-таки из СССР я уезжал конфессиональным историком, проработавшим несколько лет в Исторической комиссии Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов.

Десять лет спустя после эмиграции в Запорожье мне пришлось вернуться к, казалось бы, совершенно завершенной теме общения со светскими историками. На конференции «Хортица-1999» было много докладов молодых историков первого постсоветского поколения. И хотя тематика выступлений докладчиков и методологическая перспектива не всегда совпадали с моими, преимущественно конфессиональными установками, но они были весьма познавательными и отлично обоснованными. Для меня их главным аргументом была, прежде всего, честность в интерпретации огромного массива документов, вышедшем из небытия в ходе архивной революции. В разговорах с докладчиками вдруг выяснилось, что я для них – не сектант с вечно отсталым антинаучным мировоззрением, а равноправный участник диалога. Мы вдруг обнаружили неподдельный интерес друг к другу, освобожденный от ярма идео-

логии. Мы начали слушать друг друга – причем настолько интенсивно, что как-то даже незаметно для себя полупшепотом проговорили целое торжественное заседание, на котором выступали корифеи национальной и зарубежной украинской исторической науки.

В программе конференции значился и торжественный ужин с неформальным общением. Он состоялся, как помнится, в уютном ресторане на острове Хортица. Как водится, участники, среди которых было не так уж много двуязычных, сразу же образовали «языковые островки» – американцы сидели рядом с американцами, русскоязычные – с подобными себе. Немецкоязычная фракция оказалась исчезающе маленькой. Неожиданно – кто бы мог подумать – свободное место рядом со мной заняла ответственный организатор конференции с украинской стороны, заведующая кафедрой всемирной истории Днепровского государственного университета, директор Института украино-германских исторических исследований, кандидат исторических наук, профессор Светлана Иосифовна Бобылева! Не то, чтобы я до тех пор никогда не общался с заведующими кафедрами, но все-таки для меня это было полной неожиданностью.

Со Светланой Иосифовной мы проговорили весь вечер, не обращая внимания ни на великолепное трио бандуристов, ни на многие другие приветственные выступления на разных языках. И хотя тон разговора задавала она, мы говорили на равных – как человек с человеком. Одно это уже разрушало все мои ранее сложившиеся стереотипы. Еще более чем в разговорах с ее учениками, меня поразила ее честность – мы открыто обсуждали темы, интерпретация которых прежде заставляла меня всячески избегать общества светских историков. Если её общение с зарубежными коллегами-историками из Германии и Северной Америки еще можно было называть «наведением мостов», то разговор со мной, исповедующим религию человеком, в то время еще не имевшего специального исторического образования, с академической точки зрения историком-любителем, можно было бы назвать «преодолением пропасти». Инициатива исходила от Светланы Иосифовны. Общение с ней заставило меня кардинально изменить отношение к академической исторической науке и светским историкам. Во многом благодаря ей и таким людям, как она, стало возможным сотрудничество светских и конфессиональных историков, и такой диалог стал благом для обеих сторон.

Светлане Иосифовне вместе с коллегами и учениками удалось заложить основы новой историографии о прошлом немецкой диаспоры в Украине, интерпретация событий, свободная от бремени советской идеологии. История в их изложении вновь стала «честным зеркалом» того невероятно сложного времени, в котором себя наконец-то смогли увидеть и такие люди, как я, прежде вытесненные за пределы официальной памяти. Для меня, как конфессионального историка, особое значение имеет возвращение ученых Украины к академическому исследованию истории религии как части культуры данной страны. Впрочем, история украинской историографии 1990-х гг. – отдельная тема, достойная и исследований, и мемуаров.

С того памятного вечера на Хортице прошло почти два десятилетия. Под руководством Светланы Иосифовны Институт украино-германских исследований и аффилированные с ним структуры провели несколько международных конференций. Регулярно издавались сборники научных трудов. По ее инициативе издана книга с результатами этнографических исследований в бывших немецких селах Украины «Живи и помни». Круг учеников Светланы Иосифовны, защитивших диссертации, неуклонно увеличивается. Все эти годы Светлана Иосифовна не выпускала из поля зрения такого в общем-то постороннего для светской университетской среды человека, как я.

Наши добрые взаимоотношения, основанные не только на академических контактах, но и на приверженности к общечеловеческим ценностям даже в тех областях, где раньше пролегла пропасть, продолжали развиваться. Памятный разговор на Хортице в далеком 1999 г. имел множество продолжений – и в украинском Молочанске, и в швейцарском Биненберге, и в нидерландском Схоорле, и Амстердаме, и Гамбурге, и Москве – везде, где требовался авторитетный голос Светланы Иосифовны как эксперта по истории немцев и меннонитов в Украине. Особенно памятным осталось общение в 2014 г. в немецком Эрлингхаузене и в 2015 г. в украинском Днепровске.

Посылаю дорогой Светлане Иосифовне мои искренние поздравления по случаю юбилея! Огромное спасибо за Вашу человечность и сердечность! Мы ценим благородство духа, присущее Вам!

Иоганнес Дик,

*директор Института теологии и истории
Боннской библейской семинарии (Германия).*

Надійшла до редколегії 04.05.2017

История немецкоязычных диаспор Российской империи, Украины и мира

Глущенко Б.О.

Амстердамська менонітська семінарія

Стейплз Д.

Йоганн Корнис и основание Бердянского лесничества

Венгер Н. В.

Н. Х. Бунге о колонизации, проблемах окраин и немецком вопросе в системе социальных конфликтов Российской империи: между двумя концепциями внутренней политики последней трети XIX ст.

Малиновская Т. В.

Восстановление имущественных прав немцев-колонистов на Волыни (1918 г.)

Бобылева С. И.

Смерть наступает мгновенно, скорбь длится годами

Дик И.

О секуляризации и трансформации идентичности российских меннонитов

Die Geschichte der deutschsprachigen Diaspora des Russischen Reiches, der Ukraine und der Welt

---

Gluschtschenko B.O.

Das Amsterdamer Mennoniten-Seminar

Staples J.

Johann Cornies und die Gründung der Försterei Berdjansk

Wenger N.W.

N.Ch. Bunge über die Kolonisation, die Probleme der Randgebiete und die deutsche Frage im System der sozialen Konflikte des Russischen Reiches: zwischen zwei Konzeptionen der Innenpolitik des letzten Drittels des XIX. Jh.

Malinowskaja T.W.

Die Wiederherstellung der Vermögensrechte der deutschen Kolonisten in Wolynien (1918)

Bobylewa S.I.

Der Tod kommt im Nu, die Trauer dauert jahrelang

Dick J.

Über die Sekularisation und die Transformation der Identität der russischen Mennoniten

АМСТЕРДАМСЬКА МЕНОНІТСЬКА СЕМІНАРІЯ

У статті подано короткий нарис процесу створення та особливостей функціонування менонітської семінарії в м. Амстердам. Досліджено вплив семінарії на становлення освітніх менонітських традицій в Нідерландах. Виявлено причини створення освітнього навчального закладу та його роль в житті конгрегацій менонітів Нідерландів.

Ключові слова: меноніти, освіта, Менонітська семінарія, Нідерланди, Амстердам.

В статье представлен краткий очерк процесса создания и особенностей функционирования менонитской семинарии в Амстердаме. Исследовано влияние семинарии на становление образовательных менонитских традиций в Нидерландах. Определены причины создания образовательного учебного заведения и его роль в жизни конгрегаций меннонитов Нидерландов.

Ключевые слова: меннониты, образование, Меннонитская семинария, Нидерланды, Амстердам.

Der Artikel stellt einen kurzen Überblick über den Prozess der Schöpfung und Merkmale des Funktionierens des mennonitischen Seminars in Amsterdam vor. Der Einfluss des Seminars auf die Bildung von pädagogischen mennonitischen Traditionen im Land wurde untersucht. Die Gründe für die Errichtung der Bildungseinrichtung und ihre Rolle im Leben der mennonitischen Gemeinden der Niederlande werden bestimmt.

Schlagwörter: Mennoniten, Ausbildung, Seminar, Niederlande, Amsterdam.

The article presents a brief analyses of the process of creation and features of the Mennonite Amsterdam seminary's functioning.

By the eighteenth century in the Netherlands, clerics and pastors were elected to positions without taking into account their level of theological training, which, by the way, carried their conscientious service without financial reward. However, the conditions for the development of the Mennonite congregations at that time, namely the rather active eradication of the border between the spiritual Mennonite and secular world outlook, the intense fraternization with the representatives of other Protestant denominations, contributed to the need to establish a higher educational institution for the special preparation of future Mennonite pastors. In addition, the Dutch Mennonites became educated people. They occupied key positions in the Dutch society by the 18th century, playing a leading role in cultural life, in particular in institutions, journalism. This meant that now they needed educated leaders who could lead more motivated preaching. Their faith differed from the Transformed approach with its anti-dogmatism and placed the emphasis on the Bible as the final truth.

Due to the fact that the Mennonites in the Netherlands led a more luminous life than their brothers in other countries, the seminary provided an opportunity to train not only highly educated specialists, but first and foremost Mennonite pastors, whose main task was to preserve religious traditions from direct admission from other religions.

The peculiarities of the educational program of the seminary, the introductory campaign, the main problems encountered by the educational institution were established. It is also noted that the Theological Mennonite Seminary was associated with the theological faculty of the University of Amsterdam and existed predominantly on the donations of individual congregations, as well as charity Mennonites funds.

Keywords: Mennonites, education, Mennonite Seminary, Netherlands, Amsterdam.

В менонітській етноконфесійній спільноті навчання, виховання й релігія мають надзвичайно потужний зв'язок, а також значення для представників громади, оскільки ці компоненти виступають як носії і транслятори тих національно-духовних особливостей, цінностей, традицій, які були та залишаються надзвичайно важливими для менонітських конгрегацій. Метою статті є розгляд історії виникнення, процесу становлення та безпосередньої роботи Амстердамської менонітської семінарії, яка, починаючи з XVII ст. стала чи не єдиним осередком вищої спеціалізованої пасторської освіти для менонітських конгрегацій Нідерландів.

Особливий інтерес з заявленої теми представляють праці Д. Кассела [2], Р.Фрідмана [4], К. Веделя [15], С. Бендера [1], К. Дюка [3], М. Гардера [6] тощо, які в своїх працях подали досить ґрунтовний матеріал відносно історії менонітських громад Європи, їх культури, звичаїв, традицій виховання та освіти дітей. В деяких з цих робіт висвітлено особливості функціонування менонітської семінарії в Амстердамі.

Для підготовки менонітських проповідників в Амстердамі була створена менонітська богословська семінарія, яка знаходилася у зв'язку з богословським факультетом Амстердамського університету. Цей навчальний заклад має довгу істо-

рію становлення та розвитку. До XVIII ст. в нідерландських громадах священнослужителі та пастори обиралися на посади без урахування їхнього рівня богословської підготовки, які, до речі, несли свою сумлінну службу без фінансової винагороди. Однак умови тогочасного розвитку менонітських конгрегацій, а саме досить активне стирання меж між духовним менонітським та світським державним світоглядом, інтенсивне братання з представниками інших протестантських конфесій сприяли необхідності створення вищого навчального закладу для спеціальної підготовки майбутніх пасторів-менонітів [8].

За давньою традицією, Амстердам був релігійно толерантним містом, де здійснювалась підготовка пасторів різних протестантських течій. В 1634 р. ремонстранти¹ вирішили заснувати власну богословську семінарію [20]. Міська влада охоче погодилася на цей проект, але за умови створення зв'язку між семінарією та діючим Амстердамським університетом, з метою певного дистанційного спостереження за етноконфесіями [21]. Тобто, спочатку студент мав прослухати курси історії та філософії в університеті, а потім поступати вчитися до профільної семінарії. Таким чином держава отримувала певний контроль над освітнім процесом протестантів.

До початку XVII ст. в менонітських конгрегаціях в місцевих школах викладали проповідники. До середини століття була здійснена спроба вдовольнити інтерес менонітів до науки (який був частково навіяний досягненнями епохи Просвітництва в Європі) шляхом вибору на посаду викладачів найбільш освічених чоловіків, переважно лікарів. Але голландські менонітські громади все одно зменшувалися в своїй кількості та були на межі релігійної асиміляції, що зокрема пояснювалося надмірною відкритістю конгрегацій до світського державного життя [3].

У зв'язку з цим в 1675 році в Харлемі відбулася зустріч представників «Waterlander Societeit» («Вотерлендського товариства») – тринадцятьох менонітських конгрегацій Нідерландів. Делегати мусили вирішити низку питань, серед яких найважливішими були: створення вищого освітнього закладу для підготовки майбутніх священнослужителів, питання про оплату праці пастора, а також питання опіки над вдовами та сиротами в громадах [9, р.27].

Конгрегації Роттердаму і Лейдену, які найбільше були відкриті новим європейським впливам, пропонували створити семінарію. На цій зустрічі Ян ван Ранст, проповідник Роттердамської

менонітської громади Вотерлендського товариства, висловив серйозну занепокоєність відсутністю висококваліфікованих пасторів в громадах. Він запропонував Галену Абрахаму де Хаану з Амстердаму (лікаря та авторитетному менонітському проповіднику) здійснити спробу підготовки навчальної програми майбутніх пасторів [1]. Конгрегація Харлему виступала проти подібної ідеї, вважаючи, що наукова діяльність є зайвою для проповідника, і лише релігійні догмати повинні мати провідну роль у світогляді менонітів. Головна проблема щодо освіти майбутніх пасторів повністю вирішена не була, зокрема, не були виділені навчальні приміщення та персонал майбутніх закладів [13].

В 1680 році священнослужителі Амстердаму і громада Торен прийняли резолюцію, яка надала де Хаану завдання теологічно підготувати декілька молодих людей для служіння, що стало початком створення інституту професійного пасторства [19]. Голландські меноніти вперше почали отримувати свою власну богословську освіту. Гален Абрахам де Хаан створив невелику спеціалізовану бібліотеку, де почав проводити факультативні заняття для молодих менонітів, які хотіли пов'язати своє майбутнє з проповідуванням. Але цей освітній експеримент безпосередньо менонітського спрямування тривав лише до смерті Галена Абрахама в 1706 р. Після його смерті молоді студенти знов були змушені вивчати богослов'я в семінарії ремонстрантів, з якими відчували найбільше релігійне догматичне споріднення [12].

Протягом трьох наступних десятиліть громади існували без власних навчальних закладів. Згодом братання менонітів з ремонстрантами поступово призводило до асиміляції їх догматів та богословських трактувань. Перспектива втрати власної релігійної самобутності робила ідею створення окремої менонітської семінарії як ніколи актуальною.

В 1735 р. рада Амстердамської громади та конгрегації Торен знову закликали менонітів співпрацювати у процесі створення навчального закладу богословської підготовки [6]. Однак ідея щодо створення семінарії першопочатково не набула одноголосної підтримки. Була зроблена лише спроба створення союзу парафій, які мали бути відповідальними за нову семінарію. Але інтерес до проекту з боку парафій був досить низьким через небажання духовних пасторів делегувати частину своїх повноважень новоствореному освітньому об'єднанню. Тому згодом тільки шість громад були представлені на засіданні щодо дано-

¹ Найбільш радикальна течія, яка виникла в XVII ст. в ковенантському русі Шотландії; представники течії виступали за захист пресвітеріанської церкви, встановлення теократичного режиму і повний розрив з королем, роялістами та «інгейджерами».

го питання. І врешті, на нараді було прийнято рішення відносно заснування семінарії, яка відкрилася виключно на кошти самих менонітів. Було вирішено, що навчальний заклад мав не тільки надавати освіту пасторам, але й шукати їм робочі місця. Семінарія мала платити субсидії місцевим церквам, які давали роботу її випускникам. Таким чином, з цієї події було чітко окреслено спеціалізацію названого вищого навчального закладу, яка визначалась наступним чином: «Навчання та підготовку компетентних студентів для подальшої кар'єри проповідників в менонітських конгрегаціях». Семінарія офіційно заручилась підтримкою Амстердамського університету та його богословського факультету, як це робили раніше її ремонстранти [11, р. 32].

Головою семінарії був призначений професор Тьєрк Нівенхейс (1735–1759), а «другим професором» для підготовки проповідників (в сучасному розумінні – «проректором») призначено одного з активних релігійних діячів громади – Петруса Шмідта [10]. За сприяння Нівенхейса було створено окремий фінансовий резерв для облаштування навчального закладу меблями та шкільним приладдям, а також для видачі зарплати викладачам та стипендій для 6–8-х найкращих студентів [7].

Навчальна діяльність семінарії проходила на університетському рівні. Для того, щоб вступити до навчального закладу, майбутній студент мав скласти іспити та пройти співбесіду – до семінарії допускався студент, який добре володів сучасними на той період європейськими мовами – французькою, німецькою та англійською, а також орієнтувався (хоча б на початковому рівні) в латині та грецькій мовах [18]. Для зарахування до семінарії молоді меноніти повинні були скласти вступний іспит зі знання Біблії та ораторського мистецтва. Крім того, вони мали представити медичну довідку та рекомендацію від священників своїх конгрегацій. Тільки після цього пошукач зараховувався до списку семінаристів [10, р. 342]. Після отримання допуску до Семінарії студент мусив провчитися в університеті Амстердаму протягом трьох років.

В університеті вивчалися такі курси як Старий Заповіт (на івриті), Новий Заповіт (на грецькій), філософія, церковна історія, історія догматики та історії нехристиянських релігій та філософської етики. Завершення трирічного університетського курсу було необхідною умовою для подальшого проходження богословського курсу в менонітській Семінарії.

Дворічне навчання в Семінарії включало в себе такі предмети, як християнське вчення про віру і моральність, історію менонітів. Необхідно було провести низку практичних досліджень в області теології; прослухати лекції з філософії,

вивчати природничі науки (математику, фізику тощо). Обладнання для лабораторних досліджень студентів забезпечувала церковна рада. Студентам виплачувалася стипендія в розмірі приблизно 600 гульденів на рік [2, с. 45]. До занять допускалися й представники інших конфесій [10]. 1780 р. вважається «золотою епохою семінарії», на яку припав найбільший фінансовий розквіт навчального закладу, після якого почався поступовий занепад [9, р. 152].

Згодом професора Нівенхейса на посаді голови семінарії змінив Хьєр Остербан (1761 – 1785 рр.), а потім – Герріт Хесселінк (1786 – 1811) [4, р. 146]. Обидва ректори стикалися з однією й тою ж самою проблемою – недовіком фінансування навчального закладу, яке після 1781 р. суттєво погіршилося. Семінарія зверталася за додатковим фінансуванням до діючих освітньо-культурних менонітських фондів, і деякі з них відгукувалися на допомогу. Зокрема, «Товариство з поширення знань і створення християнської релігії», відкрите в 1778 р. Пітером Тейлором ван дер Хюлстом [8, с. 45].

Пітер Тейлор ван дер Хюлст був нащадком Томаса Тейлора, який в 1580 р. втік з Англії в Голландію, де він пізніше одружився на дівчині з Фландрії. Після того, як Хюлст з дружиною оселилися в Харлемі, вони обидва приєдналися до місцевої менонітської церкви [14]. Пітер, який став заможним підприємцем, постійно надавав кошти у фонд підтримки менонітської освіти. Він вважав, що не тільки меноніти, але й уряд Нідерландів повинен здійснювати фінансову підтримку освітніх закладів тих протестантських громад, які приносять користь державі, і в першу чергу, менонітам. Хюлст також заснував музей історії природи, до якого він передав колекцію цінних книг і картин [4, р. 82].

Інша благодійна організація, яка намагалась допомагати семінарії, («Maatschappij tot Nut van t'Algemeen» («Товариство для суспільного блага»)) була створена в 1784 р. завдяки зусиллям пастора Яна Ньюенхайзена; його сина (лікаря) Міхаеля Ньюенхайзена та ще двох членів менонітських громад – А. Дж. Хоекстра і А. Х. ван Гелдера. Засновники писали в своїх правилах, що а ні політика, а ні догматична релігія не повинні стати на перешкоді діяльності фонду, який є міжконфесійним утворенням. Але при цьому католики все ж ніколи в ньому не брали участь [15, с. 114].

З точки зору дослідника М. Гардера, цей фонд був одним з найбільш успішних і перспективних організацій подібного типу в Європі. Першим проектом, який здійснив фонд, стала фінансова підтримка школи в Харлемі. Його кошти також сприяли створенню нового початково-освітнього закладу для бідняків в районі Ріпердастрат. У

1791 р. фонд створив бібліотеки для бідних, а потім ощадні банки [17].

Однак нерегулярних фінансових вливань з благодійних фондів було не достатньо для повноцінного функціонування семінарії. Криза настала під час головування в семінарії професора Г. Хесселінка. Керівництво семінарії вже не було спроможним самостійно матеріально підтримувати заклад, тому з'явилась нагальна потреба звернутися за допомогою до інших конгрегацій, що власне виявилось першочерговим приводом до проведення «Генеральної конференції», яка відбулася 21–22 серпня у 1811 р. [3, р. 143]. На засіданні були присутні 50 менонітських конгрегацій. Результатом проведення конференції стало створення «Allgemeene Doopsgezinde Societeit» («Загального Вірохрещенського Союзу»). Цю організацію Герард Сміт називає «найбільш значною подією в історії голландських менонітів в першій половині XIX століття», оскільки товариство об'єднало всі голландські громади, взяло на себе відповідальність і контроль над освітньою діяльністю менонітської семінарії, а також здійснювало допомогу бідним громадам за рахунок підвищення заробітної плати пасторам Союз складався з п'яти членів, які обиралися менонітською громадою Амстердаму [4, р. 146].

З 1827 р. викладацький штат навчального закладу Семінарії був збільшений до чотирьох вчителів. Жінкам не дозволялось викладати аж до 1904 року [16]. Завдяки діяльності Семінарії, до 1850 р. практично всі парафії менонітів отримали пастора з академічною підготовкою [9].

Отже, Амстердам став єдиним місцем в Європі, де меноніти заснували заклад вищої теологічної освіти. Для менонітів Голландії вища освіта стала можливістю підвищення рівня знань у представників громади та збереження релігійної самобутності серед інших релігійних протестантських громад та офіційної церкви в Нідерландах. Саме в цьому навчальному закладі змогли поєднатися та співіснувати релігійні та світські світогляди менонітів Нідерландів.

Отже, Амстердам став єдиним місцем в Європі, де меноніти заснували заклад вищої теологічної освіти. Для менонітів Голландії вища освіта стала можливістю підвищення рівня знань у представників громади та збереження релігійної самобутності серед інших релігійних протестантських громад та офіційної церкви в Нідерландах. Саме в цьому навчальному закладі змогли поєднатися та співіснувати релігійні та світські світогляди менонітів Нідерландів.

Бібліографічні посилання

1. **Bender, H. S.** Church and state in mennonite history / H. S. Bender // The Mennonite Quarterly Review. – April, 1939. – № 2. – P. 83 – 103.
2. **Cassel, D. K.** History of the Mennonites [Електронний ресурс] / D. K. Cassel. – Philadelphia : D.K. Cassel, 1888. – 450 p. – Режим доступу: <http://archive.org/details/historymennonit00cassgoog>
3. **Dyck, C. J.** An introduction to Mennonite History: a popular history of the Anabaptists and the Mennonites / C. J. Dyck. – Pennsylvania: Herald Press, 1981. – 457 p.
4. **Friedman, R.** Spiritual changes in European Mennonitism, 1650-1750 / R. Friedman // The Mennonite Quarterly Review. – Vol.15, 1941. – P. 33 – 45.
5. **Gingerich, M.** Elementary Education / M. Gingerich // Mennonite encyclopedia: in 4 vol. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication House, 1955 – 1959. – Vol. 2. – P. 181–183.
6. **Harder, M. S.** The Origin, Philosophy and Development of Education Among the Mennonites [Електронний ресурс] / M. S. Harder. Unpublished Doctoral Dissertation. Los Angeles, CA: The University of Southern California, 1949. – Режим доступу: <http://digitallibrary.usc.edu/cdm/ref/collection/p15799coll26/id/410042>
7. **Horst, I. B.** The Mennonites in Amsterdam / I. B. Horst // Mennonite life. – July, 1952. – P. 113 – 114.
8. **Ijntema, J.** The Mennonites of the Netherlands / J. Ijntema // The Mennonite Quarterly Review. – January, 1937. – № 1. – P. 24 – 33.
9. **Koolman, J.** Zijpp Nanne van der. Amsterdam Mennonite Theological Seminary / J. Koolman, Nanne van der Zijpp // The Mennonite Encyclopedia: in 4 vols. – Hillsboro, Kansas: Mennonite Publication House, 1955 – 1959. – Vol. I. – P. 108–110.
10. **Philips, D.** Enchiridion or Hand Book of the Christian Doctrine and Religion, compiled (by the grace of God) from the Holy Scriptures for the benefit of all lovers of the Truth [Електронний ресурс] / D. Philips; translated by A. B. Kolb. – Elkhart, Ind.: Mennonite Pub. Co., 1978. – 539 p. – Режим доступу:

https://sites.google.com/site/loavesnfish2/Hand-Book_Dietrich-Philips.htm?attredirects=0

11. **Steiner, A.** The mennonite church and the education of Her Youth / A. Steiner // The Mennonite Quarterly Review. – July, 1927. – № 3. – P. 54 – 59.
12. **Urry, J.** Wealth and Poverty in the Mennonite Experience: Dilemmas and Challenges / J. Urry // Journal of Mennonite Studies. – Vol. 27, 2009. – P. 11 – 40.
13. **Verheyden, A. L.** An introduction to the history of the Mennonites in Flanders / A. L. Verheyden // The Mennonite Quarterly Review. – April, 1947. – № 2. – P. 51 – 63.
14. **Waltner, E.** The Anabaptist conception of the church / E. Waltner // The Mennonite Quarterly Review. – January, 1951. – № 1. – P. 5 – 17.
15. **Wedel, C. H.** Sketches from church history for Mennonite schools / C. H. Wedel. – Newton, Kansas, 1920. – 134 p.
16. **Wiebe, W.** The Story of a Church / W. Wiebe // Mennonite life. – January, 1952. – P.11–13.
17. **Брандтсма, Я. А.** Менно Симонс из Витмарзума [Електронний ресурс] / Я. А. Брандтсма; пер. с нем. Г. Велька. – К. : Киевская Евангелистская Церковь Меннонитов, 1985. – 90 с. – Режим доступу: <http://www.pukhovachurch.org.ua/library/Library/History/Menno%20Simons%20iz%20Vitmarzuma.htm>
18. История религии / ред. И. Н. Яблокова. – Издание второе, исправленное и дополненное. – М. : Высшая школа, 2004. – Т. 2. – 680 с.
19. Менно Симонс и анабаптисты. Сборник / ред. С. В. Санников. – Штайнхаген, «Samenkorn», 2012. – 448 с.
20. **Сімонс, М.** Задовільна інструкція «Як всі благочестиві батьки, відповідно до Писання, повинні управляти, виправляти і виховувати власних дітей в благочестивому, добропорядному житті» [Електронний ресурс] / Menno Simons. Life, writings, doctrine, images and links. – Режим доступу: <http://www.mennosimons.net/completestwritings.html>
21. **Шатохіна-Мордвинцева, Г. А.** История Нидерландов / Г. А. Шатохіна-Мордвинцева. – М. : Дрофа, 2007. – 510 с.

ИОГАНН КОРНИС И ОСНОВАНИЕ БЕРДЯНСКОГО ЛЕСНИЧЕСТВА

Дослідник простежив діяльність меноніта-реформатора Йоганна Корніса для розвитку процесів лісорозведення на Півдні Російської імперії у першій половині XIX ст. та показав його роль в заснуванні Бердянського лісництва.

Ключові слова: Корніс Йоган, історія лісорозведення на Україні, менноніти на Україні.

Исследователь представил анализ деятельности меннонита-реформатора Иоганна Корниса по развитию процессов лесоразведения на Юге Российской империи в первой половине XIX в. и показал его роль в основании Бердянского лесничества.

Ключевые слова: Корнис Йоган, меннониты на Украине, история лесоразведения.

The researcher follows the Mennonite Reformer Johann Cornies's activity in the forestation processes in the South of the Russian Empire (first part of the XIX-th century) and shows his role in the establishing of the Berdyansk Forestry. This speech was presented at the event devoted to J. Cornies' monument erection. The event was held in Sosnovka village (Melitopol district) in September 2016. The author tells that the tsarist regime encouraged the program of forestation of the Ukrainian steppe, which began to be realized from the end of the 1820s. The "Mennonite Society for the Promotion of the Distribution of Forest, Garden, Silkworm and Viticulture" was founded for the program and J. Cornies was appointed as a life presidency. The leader carried out his activity with enthusiasm. In his Yushanli River estate Cornies organized a nursery and later a school to train future forest rangers. Instructions have been developed. Kornis had an impact on the promotion of the program outside the colonies. After 1845 J. Cornis, G. Zuderman and P. Fast were working to organize the Berdyansk Forestry. By 1847 the first successes had been achieved.

Keywords: Cornies Johann., history of forestation in Ukraine, Mennonites in Ukraine.

Der Forscher hat die Analyse der Tätigkeit des Mennoniten, des Reformators Johann Cornies zur Entwicklung der Prozesse der Aufforstung im Süden des Russischen Reiches in der 1. Hälfte des XIX. Jahrhunderts vorgestellt.

Schlüsselwörter: Cornies Johann, die Mennoniten in der Ukraine, die Geschichte der Aufforstung.

4 апреля 1846 года в 9:45 утра семь украинских крестьян под руководством двух меннонитов посадили на этом месте первое дерево.

Двести лет назад путешественники, проезжавшие эту местность, называли ее «пустыней». Эта земля казалась им бесплодной и враждебной, годной лишь для кочевавших в этом регионе татарских племен. Когда путешественники подъезжали к меннонитской колонии, расположившейся вдоль реки Молочной чуть на запад отсюда, контраст поражал их воображение: они видели «оазис» с пшеничными полями, пастбищами и, самое удивительное, деревьями, растущими на этой «пустынной» почве. Сохранились письма и другие печатные источники, в которых колония Молочная описана как остров «цивилизации» посреди «диких полей».

Деревья, а точнее их отсутствие, составляло одну из важных проблем для всех поселенцев, приехавших в этот регион в 1802 году Царский режим поощрял приезд поселенцев и обещал им финансовую и материальную поддержку. Но приехавшие на новое место украинские, русские, немецкие и меннонитские крестьяне обнаруживали, что им не из чего строить дома. Большинство

провело первую зиму в землянках, и лишь после этого жители стали подвозить по земле бревна с Днепра для строительства.

Меннонитские поселенцы приехали из покрытого лесами, зеленого устья реки Висла в Пруссии. Деревья были неотъемлемой частью их жизни. Древесиной отапливали, на ней готовили, из нее делали телеги, плуги и, конечно же, строили дома. Фруктовые деревья были источником любимой еды, а виноградные лозы давали вино и коньяк. Но помимо этих практических соображений, деревья для меннонитов были частью «нормальной, цивилизованной» жизни. Иоганн Корнис [1; 2; 3; 4]¹ ясно выразил это отношение в словах, написанных им в 1841 году:

«Деревни и подворья с хорошей почвой, но не хватает фруктовых деревьев... Это говорит о лени и безграмотности поселенцев и не заслуживает уважения... С незапамятных времен люди, вышедшие из дикого состояния, стали обрабатывать землю и культивировать фруктовые сады».

Когда царь Александр I посетил меннонитскую колонию в 1825 году, его глубоко поразили представший взору меннонитский оазис, в особенности фруктовые сады. Сады отлично укладывались

¹ Данная публикация основана на выступлении проф. Д. Стейплза на открытии памятника И. Корнису 16 сентября 2016 г. в с. Новофилипповка Запорожской области.

в его концепцию развития региона, и Александр, выражая похвалу меннонитам, попросил их выращивать больше деревьев.

Александр умер через шесть недель после визита в меннонитскую колонию, но его преемник, царь Николай I, поддержал начатое дело и в 1828 году своим указом обязал региональные власти создавать программы по посадке лесных насаждений по всей губернии. План этот было легче утвердить на бумаге, чем воплотить на практике. Где брать саженцы деревьев? Где найти специалистов, знающих, как сажать, растить и пересаживать деревья? Кто будет делать эту работу?

К 1831 году план посадки лесных насаждений в степи застопорился. Государство предприняло попытку возродить это начинание и обратилось к меннонитам. Было создано Меннонитское общество содействия распространению лесо-, садо-, шелководства и виноградарства, пожизненным председателем которого был назначен Иоганн Корнис. Перед Корнисом была поставлена задача руководить распространением лесных насаждений в меннонитской колонии, при этом ожидалось, что соседние общины присоединятся к этой работе.

Корнис был идеальным кандидатом на эту должность. Умный, амбициозный, целеустремленный и властный, И. Корнис считал этот труд своим призванием и взялся за него с энтузиазмом. Он заказал из Пруссии и других стран книги и газеты, изучил всю доступную информацию по теме и создал библиотеку, чтобы поделиться знаниями с другими меннонитами. На небольшом участке своих земель на реке Юшанлы И. Корнис насадил сотни молодых саженцев для дальнейшего распространения по всему региону, при этом экспериментируя с самыми разнообразными видами деревьев и отбирая наиболее подходящие для климата региона.

При поддержке нескольких выдающихся меннонитов, которые стали членами Общества, а также пользуясь полномочиями, данными государством, в 1830-х годах И. Корнис заставил каждого меннонитского землевладельца посадить на своем участке деревья. Общество издало строгие инструкции, согласно которым меннониты выращивали фруктовые деревья, лесные насаждения и даже деревья шелковицы, которые планировалось использовать для развития шелководства. Вскоре Общество расширило свои полномочия и стало требовать, чтобы деревья сажали вдоль улиц и дорог для украшения населенных пунктов. В 1840-х годах Общество начало проводить эксперименты по насаждению лесополос для защиты полей от эрозии и удержания снега с целью увлажнения почвы.

Меннонитское общество содействия распространения лесо-, садо-, шелководства и виног-

радарства добилось определенных успехов, но успех был неполным. Меннонитская колония превратилась в цветущий оазис, но окружающая степь оставалась пустынной.

В представлении царя украинские крестьяне, составлявшие большинство населения региона, должны были добровольно последовать примеру меннонитов, но этого не произошло.

Такой исход неудивителен. Жизнь на приграничных территориях была трудной, а украинские крестьяне были людьми практичными. Они выбирали наиболее естественный образ жизни, обеспечивавший им выживание и благополучие: разводили овец для продажи и выращивали в огородах капусту, рожь и другие сельскохозяйственные культуры для пропитания. Деревья казались им нелепым излишеством, не имевшим никакой ценности в повседневной борьбе за жизнь.

Откровенно говоря, многие меннониты считали так же. Иоганн Корнис при поддержке государства принуждал их выращивать деревья, но многие в глубине души относились к этому крайне негативно. В частных разговорах с представителями российских властей И. Корнис говорил, что если среднестатистического меннонитского фермера оставить без надзора, он так и останется «простым крестьянином с ограниченным кругозором, не способным мыслить проницательно». В 1842 г. некоторые консервативно настроенные меннониты были настолько раздражены требованиями Иоганна Корниса, что попытались организовать его ссылку в Сибирь!

Успехи меннонитов в распространении лесных насаждений были достигнуты в первую очередь благодаря И. Корнису и его таланту руководителя. Он спланировал процесс, предоставил деревья, руководил проектом и заставлял других меннонитов выполнять поставленные задачи. Успех модели заключался не столько в самих посаженных деревьях, сколько в сочетании усилий талантливого руководителя и государственной поддержки. В других общинах государство либо не хотело, либо не могло предоставить аналогичную поддержку и найти лидеров такого же качества.

В 1840-х годах государственные органы осознали, что планы распространения лесных насаждений терпят фиаско. Поскольку меннонитской модели было явно недостаточно, государство решило послать к И. Корнису на обучение украинских и татарских крестьян. Корнис нехотя согласился использовать свой участок на реке Юшанлы для обучения. Ученики были людьми безграмотными, а поскольку И. Корнис и его работники-меннониты говорили только по-немецки, возник серьезный языковой барьер. Кроме того, разведение деревьев было лишь малой частью хозяйства на Юшанлы, поэтому И. Корнис смог обучить не-

большую группу: в 1844 году он взял на обучение четверых, а всего обучил не более двенадцати человек.

Хотя И. Корнис и не смог создать на Юшанлы полноценную школу, он с готовностью поддержал инициативу правительства по обучению лесничих из числа крестьян. В 1844 г. он писал: «В мыслях я переношусь в будущее и вижу, как небольшие леса станут все чаще появляться на высоких грядах степной земли и поднимутся к небу. Они дадут отдых путешественникам, станут удерживать влагу из воздуха, улучшат плодородность почвы и смогут противостоять губительным ураганам ветрам».

В мае 1845 года Министерство государственных имуществ обратилось к И. Корнису с просьбой основать образцовое лесничество возле Бердянска с целью обучения специалистов из числа крестьян. Корнис активно взялся за работу и к августу нанял первых двух работников, меннонитов Германна Судермана в качестве контролера и Питера Фаста на должность главного лесничего. В октябре он добавил третьего работника, отставного солдата по имени Михайло Селючка, на должность сторожа.

В то же время И. Корнис произвел землемерную съемку и к концу августа обратился к Министерству с просьбой как можно быстрее предоставить семена, пока не прошел осенний посадочный сезон. В тот год деревья посадить не удалось, но началось строительство первых зданий, предназначенных для новых работников. В январе 1845 г. И. Корнис послал в Министерство на утверждение планы по строительству подсобного помещения, навеса для телег и амбара. К началу апреля семеро учеников из числа крестьян начали готовить почву к посадке. Вскоре к ним присоединился восьмой, а весной 1847 года прибыло еще восемь человек – итого, шестнадцать рабочих.

И. Корнис внимательно следил за работой в течение первого года. Он дал контролеру Германну Судерману бухгалтерские книги и настоял, чтобы каждое посаженное дерево и каждая потраченная копейка были строго учтены. Он заказал, пересмотрел и подал планы на строительство амбаров, казарм и жилых помещений; он же выступал в роли казначея, получая деньги от государства и выплачивая зарплаты работникам лесничества.

К январю 1847 г. Корнис отчитался Министерству об огромных достижениях за минувший год:

– Завершено строительство дома для сторожа и главного здания, в котором находились административные помещения, а также жилье для Фаста, Судермана и их семей.

– Подходит к завершению строительство казармы для учеников (осталось достроить крышу).

– Идет строительство амбара.

– Вспахано и засажено четыре десятины: около 2000 деревьев взято из меннонитской колонии, семена для остальных деревьев – шелковиц, акаций и вязов – предоставлены Министерством. Выкопаны два колодца.

– Закончен амбар для скота, помещение каретника и подсобное помещение для хранения садового инвентаря.

Замечательное лесничество, которое мы видим сегодня, было действительно организовано на совесть.

В заключении хотелось бы отойти от личности Иоганна Корниса и отдать должное украинским крестьянам, которые сыграли решающую роль в основании этого лесничества. В отличие от И. Корниса, они никому не известны, и им не поставят памятников. Но их история по-своему важна.

Это были молодые люди, по настоянию И. Корниса «добросовестные, разумные, совершенно здоровые, физически сильные и не младше семнадцати лет». Они приехали из разных уголков региона на долгих четыре года, часто из деревень настолько удаленных, что о визитах домой, за исключением редких случаев, не приходилось и думать. Параллельно с учебой они выполняли тяжелую сельскохозяйственную работу в лесничестве. Работа не оплачивалась – одежда, еда и жилье были единственным вознаграждением.

Несмотря на все старания И. Корниса, условия жизни учеников иногда бывали очень тяжелыми. В августе 1847 года И. Корнис произвел проверку лесничества, результаты которой привели его в ярость. В крайне жесткой форме он писал Судерману и Фасту: «Ученики живут в тяжелейших условиях. Еда настолько дурного качества, что подвергает опасности их здоровье. Одежда обветшала; она грязная, и меняется редко. У них нет обуви. Они даже не хотели показываться мне на глаза в таком виде, некоторые стыдливо прятались в своих комнатах, босые и растерянные... Я сделал вывод, что их не поощряли содержать себя в чистоте и порядке, а просто бросили на произвол». Иоганн Корнис обвинил Судермана и Фаста в «чудовищном высокомерии, отсутствии уважения и попытках обогащения за счет еды и одежды для учеников». Он потребовал подробнейший отчет о том, как были потрачены деньги, выделенные для учеников, и пообещал, что Судерман и Фаст компенсируют всю недостачу из своих зарплат.

И. Корнис руководил планированием, набором рабочих и посадкой, но люди, которые копали, пахали землю и сажали деревья, также заслуживают нашей памяти. Без их тяжелого труда нам не было бы что увековечивать.

В 1830 году, незадолго до создания Меннонитского общества содействия распространению

лесо-, садо-, шелководства и виноградарства, Иоганн Корнис написал другу: «Я думаю, каждый человек должен оставить после себя что-то для будущих поколений... Я решил, что моим наследием будут деревья». Сегодня мы стоим перед новым памятником Иоганну Корнису, но перед нами

также и очень старый памятник – деревья. Думали И. Корнис, что через 170 лет после того, как здесь было посажено первое дерево, его замысел о лесах в степи будет воплощен? Мечта о наследии «для будущих поколений» стала реальностью.

Бібліографічні посилання

1. **Staples, J. R.** Cross-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783–1861 / J. R. Staples. – Toronto : University of Toronto Press, 2003. – 253 p.

2. **Staples, J.** Johan Cornies and Pietism in the Molochna / J. Staples // *Preservings*. – № 24. – 2004. – P. 16–17.

3. **Staples, J.** New Directions in Ukrainian Mennonite Historiography: The Mennonite Commonwealth Paradigm and the Dnepropetrovsk School / J. Staples // *Вопр. германской истории*. – Д. : Пороги, 2007. – С. 58–69.

4. **Staples, J.** Religion, politics and the Mennonite Privilege in the early Nineteenth Century Russia: Reconsidering the Warkentin affair / J. Staples // *JMS*. – 2003. – Vol. 21. – P. 71–89.

Надійшла до редколегії 15.05.2017

Н. В. Венгер

Днепропетровский национальный
университет имени Олеся Гончара

Н. Х. БУНГЕ О КОЛОНИЗАЦИИ, ПРОБЛЕМАХ ОКРАИН И НЕМЕЦКОМ ВОПРОСЕ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: МЕЖДУ ДВУМЯ КОНЦЕПЦИЯМИ ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИКИ ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX ст.

У дослідженні пропонується аналіз поглядів М. Х. Бунге щодо проблем міжетнічних протиріч пізньої Російської імперії. Особливу увагу приділено його практичним рекомендаціям вирішення конфліктів між центром і етнічними околицями та концепції інтеграційної політики. Доведено, що Бунге пропонував близький до ліберального варіант вирішення національного питання.

Ключові слова: Н. Х. Бунге, російський націоналізм, колонізація, німецьке питання в Росії, пізня Російська імперія.

В данном исследовании предлагается анализ взглядов Н. Х. Бунге относительно проблемы межэтнических противоречий в поздней Российской империи. Особое внимание уделено практическим рекомендациям решения конфликтов между центром и этническими окраинами, концепции интеграционной политики. Доказано, что Бунге предлагал близкий к либеральному вариант решения национально-го вопроса.

Ключевые слова: Н. Х. Бунге, российский национализм, колонизация, немецкий вопрос в России, поздняя Российская империя.

In der vorliegenden Forschung wird die Analyse der Auffassungen von N.Ch.Bunge hinsichtlich des Problems der zwischenethnischen Widersprüche im späten Russischen Reich dargeboten. Besondere Aufmerksamkeit wird den praktischen Empfehlungen der Lösung der Konflikte zwischen dem Zentrum und den ethnischen Randgebieten, der Konzeption der Integrationspolitik gewidmet. Es ist bewiesen, dass Bunge eine zur liberalen nahe Variante der Lösung der nationalen Frage vorgeschlagen hat.

Schlüsselwörter: N.Ch. Bunge, der russische Nationalismus, die Kolonisation, die deutsche Frage in Russland, das späte Russische Reich

The author offers the analysis of N. Kh. Bunge's views on the problem of interethnic contradictions in the late Russian Empire. It is paid special attention to Bunge's practical recommendations of resolving conflicts between the central Russian authorities and the ethnic regions. The author tells about Bunge's concept of integration policy and proves that the politician proposed a liberal way of national problems' solving.

It was quite predictable that the issue of interethnic problems would appear in N. Kh. Bunge's publicism heritage in 1880–1890's. By that time Russian nationalism had formed a discussion about the problems of interethnic relations in the Russian Empire. Nationalistic discourse influenced Russian society, appealed to the politicians demanding to offer a practical answers. The liberal program of N. Bunge's reforms had a social determination and was aimed to create favorable conditions for activities of all social groups (including peasantry and former colonists). Having had a positions of the head of the Ministry of Finance and the Committee of Ministers, Bunge often faced the problems of interethnic contradictions. N. Bunge's „After-death Notes“ (that were being written before 1895) were his political testament, where he expounded all the experience of his political life. In the „Notes“ the politician proposed a liberal way of national problems solving.

N. Bunge presented an analysis of the most problematic points in the system of relations between the authorities and the ethnic outskirts. On the first side, Bunge's ideas were close to his predecessors-conservatives. However, being a practicing politician, N. Bunge not only criticized the „outskirts“ but he also admitted many mistakes that the central government had committed. He rejected forceful way of national problems' solving and offered his concept of integration policy. Among Bunge's arguments there were elements of both conservative and liberal ways of problems' solutions. His political recommendations were addressed to his contemporaries, but the problems were so difficult to resolve that his ideas are still important for the present time.

Keywords: N. Kh. Bunge, Russian nationalism, colonization, German issue in Russia, late Russian Empire.

Обоснование темы

Для понимания социальных процессов, связанных с вопросами российской колонизации и внутренней межэтнической ситуации в поздней

Российской империи, несомненный интерес представляют голоса тех деятелей, которые, занимая важные государственные посты, являлись представителями нетитульных этнических групп и кон-

фессий, чья легитимность была подвергнута сомнению в условиях развития российского национализма. Среди замечательных политиков-реформаторов российского государства последней трети XIX ст. достойное место принадлежит Н. Х. Бунге (1823–1895). Последовательно занимая пост министра финансов и председателя Комитета министров, Бунге заложил основы тех социальных инноваций, которые в дальнейшем реализовали С. Ю. Витте (1849–1915) и П. А. Столыпин (1862–1911). Поскольку реформаторские усилия двух именитых последователей Н. Х. Бунге предполагали различные пути решения социальных проблем применительно к внутриэтнической ситуации в России, важным является вопрос о том, какую роль сыграли взгляды и деятельность савоиника для дальнейшего самоопределения внутренней политики Российской империи, которая колебалась между либеральным (проводимым С. Ю. Витте) [17] и более консервативным путем решения национального вопроса, проявлением которого стало правление П. А. Столыпина [14]. Изучение представленной нами проблемы позволяет не только определить место Бунге в истории российского реформаторства, но и осмыслить возможность либеральной альтернативы в политике самодержавия обозначенного нами периода.

Источники

Будучи практикующим экономистом и талантливым преподавателем, взгляды которого сформировались под влиянием западной традиции, Бунге был знаком с признанными в мире концепциями политэкономии, которые к тому времени были апробированы передовыми европейскими обществами и принесли позитивные результаты для их развития. Анализ данных концепций (с точки зрения их применения к российским реалиям) Бунге изложил в ряде работ научного и публицистического характера [7; 10–12]. Известны также тексты лекций, которые будущий политик преподавал цесаревичу, безвременно ушедшему Николаю Александровичу (в 1863–1864 гг. он прочитал ему полный курс финансового права), а в дальнейшем – будущему императору Александру III [1]. Однако научные и дидактические труды политика лишь опосредованно касаются проблемы «окраин» и межнациональных отношений – главной темы нашего исследования. Свою концепцию внутренней политики в области межнациональных отношений в Российской империи Бунге изложил в записках «Загробные заметки», которые явились его непубличным завещанием и изначально были адресованы Александру III (составлены до 1892 г.), однако вследствие объективных обстоятельств были переданы Николаю II после смерти автора в 1895 г. [37; 41]. Известно, что Бунге работал над «Загробными заметками»

с конца 1880-х, в результате чего изначально появились две текстовые версии его «завещания» [41]. Последний, третий и более краткий вариант, выполненный для молодого монарха, был озаглавлен «Задачи царствования. 1881–1894 гг.» [37]. Николай II распорядился раздать «Заметки» великим князьям, министрам и членам Государственного совета, тем самым придав их некоторой публичности [36, с. 272–273]. Структура «политического завещания» Н. Бунге включает в себя вопросы, касающиеся как внешней, так и внутренней политики России в период правления сразу нескольких императоров. Значительную часть «Загробных заметок» составляет анализ проблем межнациональных отношений. Раздел, посвященный национальному вопросу, делился на несколько частей, отражающих еврейскую, польскую, финляндскую, мусульманскую и, наконец, остзейскую проблемы [8]. Изложенные Н. Бунге предложения о применении гибких, либеральных методов в области национальной политики, рациональной организации государственного аппарата, предоставлении широких полномочий органам местного самоуправления, переходе к новой системе народного образования, об отказе от искусственной поддержки сельской общины и введении на селе частного крестьянского земледелия, смягчении остроты социального конфликта между рабочими и предпринимателями, дальнейшей разработке налоговых преобразований были восприняты большинством представителей российского политикума как излишне радикальные. Об этом, например, писал и С. Ю. Витте, который, несмотря на свое скептическое отношение к заметкам, в дальнейшем всё же реализовал на практике некоторые пункты программы своего предшественника [20, с. 110–111].

Как следует из описания исследователей, нашедших и представивших тексты, данные варианты записок отличались друг от друга не столько степенью либеральности/консервативности в подходах к решению отдельных злободневных вопросов российской действительности, сколько объемом. Несмотря на то, что историки (П. А. Зайончковский [22; 23], Л. Е. Шепелев [40], Н. И. Ананьич [2; 3] более всего обращались к третьему, наиболее доступному варианту текста, лишь совокупность двух редакций способна показать всю широту осмысления проблемы и аргументации его автора. В нашем распоряжении оказались две последние версии заметок, тексты которых были опубликованы Л. Е. Шепелевым и В. Л. Степановым [8; 9]. Вместе с тем для полной картины взглядов Н. Бунге по интересующей нас проблеме следует учитывать деятельность политика на посту председателя Комитета министров, поскольку

ку именно в период второй половины 1880-х гг. были приняты важные ограничительные законы относительно немецкого землевладения [25]. Составляя многотомник «Исторический обзор деятельности Комитета министров», его редактор О. М. Коломзин включил в четвертый том ряд положений «Загробных заметок», которые должны были пояснить мотивы деятельности данного государственного органа относительно решений в области национальной политики в период правления Н. Бунге. Некоторые положения «Записок Бунге» нашли отражение в высочайшем указе 12 декабря 1904 г., где, в том числе, провозглашались и принципы сохранения религиозной толерантности [34].

В работе также использованы источники личного происхождения (воспоминания, дневники, переписка), которые отражают некоторые события внутренней политики и общественной жизни 1880-х – первой половины 1890-х гг.: мемуары министра финансов С. Ю. Витте [19; 20], переписка Николая Христиановича Бунге и Константина Петровича Победоносцева [13; 26], дневники В. И. Модестова [30] и Н. А. Найденова [32].

Общий обзор деятельности Н. Х. Бунге

Традиции семьи, её европейское прошлое, связи с западной культурой, протестантское благочестие были средой формирования взглядов Н. Х. Бунге. Несмотря на то, что исследователи упоминают либо о шведских [32], либо о немецких корнях [27] династии Н. Бунге, несомненным является тот факт, что в Россию его род прибыл из германских земель, а сам будущий политик мог по праву гордиться своими далёкими и близкими предками. Его дед, Георг Фридрих Бунге, переселенец из Восточной Пруссии, обосновался в Киеве, был известным аптекарем и в 1791 г. получил дворянство. Георг был также широко известен как основатель лютеранской общины Киева [28].

Отец политика, Христиан Георгиевич, был талантливым практикующим врачом-эпидемиологом, доктором медицины, получившим образование в Санкт-Петербургском (1792–1796) и Йенском университетах (1796–1798). Х. Бунге был награждён бронзовой медалью на Владимирской ленте, имел титул коллежского советника [27]. И хотя сам Н. Х. Бунге не получил европейского образования (окончил Императорский университет Святого Владимира, ректором которого он был трижды (в 1859–1862, 1871–1875, 1878–1880 гг.)), специализация молодого ученого (политическая экономия) сформировала из него человека европейского мировоззрения. Его знания и компетентность были признаны в России: с 1859 г. Н. Бунге являлся членом-корреспондентом, а затем и действительным членом Академии наук [6].

Политик никогда не причислял себя к инородцам. Объяснение столь осторожному поведению

находим в ранней версии «Загробных записок», а именно в том месте, где автор рассуждает о вреде архинационализма: «Архинационализм не прочь даже порыться в генеалогии для того, чтобы человека с иностранной фамилией отнести к пришельцам, выходцам и иностранцам» [8].

Начиная свою карьеру как педагог и ученый, Н. Х. Бунге выступал просветителем и популяризатором лучших концепций мировой политэкономической мысли, посредством которых преподаватель раскрывал перед студентами исторический опыт развития европейской цивилизации [1]. Будущий сановник владел европейскими (английским, немецким, французским) языками, по своим взглядам был близок к либеральному петербургскому кружку К. Д. Кавелина и братьев Н. А. и Д. А. Милютиных [39].

Научные взгляды Бунге постоянно подвергались практической апробации. Он неоднократно привлекался к выполнению важнейших государственных проектов: являлся экспертом Редакционных комиссий (1859–1860) по разработке законопроекта ликвидации крепостного права и по разрешению крестьянского вопроса, служил управляющим киевской конторы Госбанка, возглавлял финансовую комиссию по составлению городских тарифов г. Киева. В 1880–1881 гг. Н. Бунге был назначен товарищем министра финансов, а в 1881–1886 гг. занимал пост министра финансов России, состоял членом Государственного совета (1881). В 1887–95 гг. Н. Бунге выполнял обязанности председателя Комитета министров [38]. Кроме этого, он являлся почетным членом Российского географического товарищества (с 1881 г.), Международной академии промышленных наук в Мадриде (с 1884 г.), Товарищества содействия российскому торговому мореплаванию. Сановник был кавалером орденов св. Станислава первой (1865) и второй степеней (1857), святого Владимира первой (1895), второй (1875) и третьей (1862) степеней; святой Анны первой степени (1868); орденов Белого Орла (1879), св. Александра Невского (1883); бриллиантовых знаков (1889), бразильского и бельгийского орденов [6].

Как признано в историографии, преобразования, проведенные Министерством финансов в 1881–1886 гг., составили важный этап в экономической политике российского правительства. Занимая пост министра финансов, Н. Бунге сделал всё возможное для реализации своего понимания реформирования государства [31]. Такие мероприятия, как понижение выкупных платежей бывших частновладельческих крестьян и перевод их на обязательный выкуп, отмена подушной подати, учреждение Крестьянского поземельного банка и принятие первых актов рабочего законодательства, фактически были продолжением

Великих реформ 1860-х годов и способствовали частичному решению проблем, оставшихся после отмены крепостного права [39]. Ценой принятия данных реформ стала отставка Н. Бунге и его идейный конфликт с «правыми». В январе 1887 г., после преимущественно негативной реакции на результаты его деятельности, политик оставил пост министра финансов и был назначен председателем Комитета министров. По этому поводу М. Катков высказывался достаточно резко: «Событие это произведёт удручающее впечатление на весь крещёный мир. Неспособный министр, причинивши столько вреда стране ... Не знаю, в какой мере может быть полезен или вреден признанный неспособным министр в должности председателя комитета министров... Известная лжелиберальная партия считает его своим» [26].

Для того, чтобы достоверно реконструировать отношение Н. Бунге к инородцам, окраинам и колонистам, которые после реформы 1871 г. получили звание поселян-собственников и были близки по правовому статусу к государственным крестьянам, следует принять во внимание взгляды Н. Бунге по крестьянскому вопросу в целом. По объективным причинам во второй половине XIX в. национальный вопрос, вызванный, с одной стороны, польскими восстаниями, а с другой – Великими реформами, стал одним из важнейших факторов общественной жизни Российской империи. По понятным причинам, Николай Христианович Бунге, как член проектных комиссий, министр и политик, не мог быть индифферентным к дискуссиям, поднятым вокруг данной проблемы. Как показывает дальнейший анализ его политической деятельности, в целом он не был далёк от позиции Ф. Самарина в отношении, например, немецкого вопроса в государстве [16], но его взгляды постепенно обретали всё более либеральный характер. Понятно, что инородческая проблема, связанная с вопросами землевладения и землепользования, была исключительно важна, прежде всего, для решения крестьянского вопроса, а равно и для формирования общего социального баланса в государстве, который должен был обеспечить подданным равные, если не права, но возможности, которые могли бы позволить каждому из сословий раскрыть свой производственный и духовный потенциал. Политик видел прямую связь между улучшением финансового положения страны и повышением благосостояния народа, включая его беднейшую часть – крестьянство. По этому поводу в мае 1881 г. Н. Бунге писал К. П. Победоносцеву: «Чем менее нужды, чем лучше материальные условия народного быта, тем прочнее существование государства, ибо тем труднее внутренним врагам пошатнуть государственные основы...» [13].

Н. Бунге был убеждён, что российский крестьянин имеет не меньше способностей, чем его западные собратья по аграрной деятельности, и отрицал какие-либо препятствия для его успеха. В определённых социальных условиях, полагал Н. Бунге, российский крестьянин может быть не менее благополучен, чем его собрат-иностранец: «Разве русский человек головой обижен? Ничуть. Ментальностью он отличается перед другими народами. Разве он безнравственнее других? По природе нет, но нравственность политическая вырабатывается обстоятельствами, и, чтобы сберечь достоинство слабой натуры человека на поприще государственной деятельности, нужно по возможности оградить его от ошибок и от соблазнов» [там же]. В связи с этим весьма целесообразным было использование для реформирования крестьянства западной модели. Н. Бунге считал важными действия по превращению вчерашнего крепостного в полноценного собственника земли, подобного колонисту. Бунге был также и последовательным противником общины. Об этом вспоминал, например, С. Витте, который разделял позицию Н. Бунге, полагавшего, «что главный тормоз экономического развития крестьянства – это средневековая община, не допускающая совершенствования» [19, с. 499]. Другим важным фактором проявления потенциала российского крестьянина являлся показатель его обеспечения землей. По сведениям самого политика, на 1895 г. в 46 губерниях Европейской России было 726 388 безземельных дворов [33]. Анализируя результаты мониторинга землеобеспеченности крестьянства, Н. Бунге выступил одним из инициаторов программы переселения крестьян. Однако запуск программы натолкнулся на значительные препятствия, и во втором варианте «Заметок» Бунге с сожалением писал о неудачах переселенческого проекта, инициированного Министерством государственных имуществ в 1881 г.: «Никаких начал не было принято в основание разработки предмета, ни один общий вопрос не был возбужден» [9, с. 208]. Бунге полагал, что «нищета гонит обедневшее население в лоно социализма», и пытался противодействовать консервативным воззрениям других экспертов (Д. Ф. Самарина, князя Александра Илларионовича Васильчикова (1818–1881) (автор трудов по истории русской общины и аграрному вопросу) [там же]. Позднее, благодаря влиянию министра финансов, программа переселения крестьян в Сибирь будет одобрена. С. Витте рассуждал: «Уж и не знаю. Благодаря ли влиянию Н. Х. Бунге, или просто по собственному влечению сердца молодой цесаревич Николай решительно встал на сторону интересов крестьянства, и в принципе был решен вопрос о допущении и даже некотором поощрении переселения крес-

тян, которым трудно было жить в Европейской России, в сибирские края» [19, с. 512].

Обозначенные проблемы развития крестьянства как наиболее уязвимого в Российской империи сословия стали своеобразной призмой, через которые Бунге оценивал роль иноземцев и колонистов в Российской империи. Анализируя состояние инородцев, он задавался многочисленными вопросами о том, почему и за счёт чего достигнуто благосостояние колоний и иноязычного населения, справедливым ли является решение земельной и правовой ситуации в государстве, а также какую пользу империя извлекает из неё.

Проблемы межэтнических отношений в оценке Н. Бунге

О проблемах межнациональных отношений в Российской империи Н. Бунге знал не понаслышке. В октябре 1859 г. он вернулся в Киевский императорский университет и очутился в многонациональной среде, которая в некотором смысле отражала этническую ситуацию самого региона. Среди преподавателей университета им. Святого Владимира было немало иностранцев, главным образом немцев (профессора К. Кесслер, О. Эйхельман, В. Бестер, В. Беккер, В. Бец, Х. Гюббенс), приглашенных из-за нехватки собственных кадров [24]. Бунге стал третьим ректором данного учебного заведения (после Е. Траутфеттера и М. Ренненкампа), носившим немецкую фамилию. Периодически фактор многоэтничности приводил к разногласиям внутри учебного заведения, вызывая появление «фракций» по этническому признаку. В Киеве с его разноплеменным населением (русские, украинцы, поляки, евреи, немцы. В 1874 г. в Киеве проживало 2 583 немца) данные противоречия приобретали весьма острые формы. Историк и теолог В. И. Модестов, который одновременно преподавал в Киевском университете и Киевской духовной семинарии, сообщал, например, о «борьбе интересов» украинской и немецкой «коалиций», между которыми существовали «противоречия, подозрительность и ненависть» [30, с. 337–340]. Не менее ожесточенные национальные конфликты вспыхивали среди студентов. Так, накануне польского восстания отношения между преподавателями и студентами-поляками заметно ухудшились. В университете усиливались консервативные и шовинистические тенденции [29]. Тот факт, что Н. Бунге задержался на позиции ректора на три срока, свидетельствует о том, что он оказался способен к регулированию противоречий внутри университета. Он посвятил себя преподаванию и административной работе, и когда в 1869 г. «московские немцы» (фирма М. М. Вогау) пригласили его на должность управляющего основанного ими Московского учетного банка, он категорически отказался покинуть Киев

[32, с. 116]. Межнациональный климат в университете являлся своеобразной проекцией межнациональных проблем в государстве в целом.

Окраины как отдельная внутривосточная проблема Российской империи

Бунге признавал, что тема взаимоотношений с окраинами является давней проблемной зоной во внутренней политике Российского государства. Среди основных факторов, которые разделяют регион с центром и тем самым являются причиной сепаратистских тенденций, политик обозначил следующие: «расовые [читай, этнические] особенности отдельных территорий, гражданские отношения, общественное устройство, склад общественной жизни и сословные отношения, государственно-административное управление, религия и язык» [9, с. 210]. Н. Бунге заметил, что российские политики никогда не уделяли данной жизненно важной теме должного внимания, и к сепаратистским настроениям окраин долгое время российское общество и политиком относились «благодушно». Лишь Александр III явился тем правителем, который потребовал «разностороннего решения» злободневной темы [там же].

Описывая особенности этнической ситуации в России, Н. Бунге отмечает, что в полиэтнической империи отдельные группы (даже те, которые являются «более развитыми по своей культуре») не имеют «органов» (средств) самовыражения и находятся под «господством» «сильного своею численностью русского народа» [8]. Данное замечание из уст Бунге-монархиста звучит совершенно нейтрально, и он призывает властимущих прийти к такому решению инородческой и окраинной проблемы, чтобы «Россия принадлежала русским» [там же]. В таком государстве, пронизанном «иноплемениками и инородцами» (только евреев, по данным Бунге, около 6 млн), государство должно следовать осторожной и продуманной политике. Н. Бунге не высказывает сомнений относительно силы монархии («иноплеменные стихии для нее не опасны и в том случае, если бы они были ей враждебны»), которая, несомненно, может «заставить уважать себя, требовать знания русского языка от грамотного населения, приходящего в соприкосновение с русской администрацией, требовать уважения к господствующему исповеданию» [8]. Однако он же предупреждает, что силовых мер для удержания окраин явно недостаточно: «То, что достигается силою, не всегда прочно, и если порождает озлобление и вражду, то ведет к внутреннему и внешнему ослаблению государства» [там же]. Он полагает, что неприязненное отношение окраин порождает территориальные претензии с боку соседних государств, «возбуждает в соседних государствах надежды, если и не вполне основательные, то дающие повод

к политическим соображениям и расчетам, с которыми надо считаться, так как их нельзя признать мечтательными» [8].

Как многие его предшественники и последователи, в более ранней версии завещания Бунге рассуждает о явлении национализма, которое считает приметой времени. Подобно С. Ю. Витте, сановник связывает его с понятием «патриотизм» [17, с. 187]. Бунге делится своими наблюдениями о том, что во второй половине XIX в. космополитические воззрения конца XVIII и первой половины XIX ст. постепенно уступили первенство сперва идее национальности, а затем стремлению к преобладанию одних племен над другими или же к поглощению слабейших племен господствующими: Венгрия желает омадьярить славян, немцев и румын; Германия — онемечить французов в Лотарингии, датчан в Шлезвиге и поляков в Познани. То, что Россия пытается также обрусить свои окраины, является вполне закономерной и отвечающей времени политикой. Однако, находя объективную природу феномена, Н. Бунге выступает против его крайних проявлений — «архинационализма», исторического дарвинизма, принижения инородцев. Он предлагает российским политикам найти некое «целесообразное среднее», ссылаясь на Фридриха Листа (германского патриота, то есть националиста), который избрал эпиграфом для своей «Национальной экономии» слова: «Et la patrie et l'humanité» [«И отечество, и человечество»] [8]. Н. Бунге обращает внимание властей на некоторые нежелательные проявления националистических настроений в России: «...Как некогда в негре белые не признавали человека, так в настоящее время в иностранце или инородце коренные жители страны не признают однородного с ними человека. Архинационализм не прочь даже порыться в генеалогии для того, чтобы человека с иностранной фамилией отнести к пришельцам, выходцам и иностранцам» [там же].

Н. Бунге явился первым из теоретиков, кто пытался пояснить психологические причины националистических настроений, обвиняя в этом и власть (на определённом этапе формирования отношений с иноземцами), и самих иноверцев. Политик считает, что в ходе завоеваний новых территорий русская власть почти всегда отличалась необыкновенною мягкостью, и «покоренные народы не только не чувствовали вначале какого-либо гнета, но находили в новом правительстве покровительство и защиту, которой нельзя было ожидать от прежней власти» [там же]. Это стало причиной того, что побежденные относились к победителям-русским как «господствующая раса», т.е. проявляли высокомерие, «которое со временем становилось нестерпимым». Именно

оскорблённое чувство национального достоинства явилось причиной появления русского национального чувства. Нерегулируемые проявления национализма привели к тому, что «за мягкостью, можно сказать, распушенностью, следовала суровая настойчивость для наверстания всего потерянного вследствие ряда послаблений» [8]. В этом Н. Бунге обвиняет правительство, которое позволяло себе непоследовательную политику в отношении к этническим регионам, допускало сепаратистские проявления с их стороны: «Действия его [правительства] сопровождалось трескучими газетными излияниями, способствовавшими обоюдному раздражению, а меры, которые оно принимало, не всегда носили печать спокойствия и последовательности... Отсюда жалобы на преследования, на гнет и пр., жалобы, не лишённые основания в том смысле, что упомянутые меры имели иногда характер порывистый и страстный» [там же].

Н. Бунге настаивает на том, что «истина заключается не в крайностях, не в беспочвенном космополитизме, не знающем ни племенных особенностей, ни государств, как политических целых, и не в эгоистическом национализме, отвергающем во всякой другой народности, кроме своей, право на существование» [8]. Верными он считает действия Александра III. Император выдвинул требование того, что «Россия должна принадлежать русским», и в этом проявилось, без сомнения, одно из стремлений не только русского общества, но и того исторического момента, который переживала Россия. Сановник поясняет националистический курс Александра III, в целом позитивно презентуя его программу решения национального вопроса. Император, по мнению политика, действовал без «эгоистического национализма», предлагал учитывать интересы инородцев и окраин: «Этот путь — путь к сближению. Открывал инородцам и даже сектантам право свободы совести» [3, с. 33].

Рассматривая причины обособленного положения окраин и их народов, Н. Бунге выделяет фактор «племенных особенностей населения» регионов, которые, тем не менее, по мнению политика, не являются непреодолимыми и быстро устраняются «силою цивилизации», то есть влиянием, которое, как следует из его соображений, несет в себе русская культура. В более ранней из используемых нами версии «Заметок» Н. Бунге упоминает о методах русификации, используя при этом слово «обрусить» [8]. Рецепт сглаживания «расовых особенностей окраин» видит в переселении коренного русского населения на окраины, а жителей регионов — во внутренние губернии [9, с. 211]. При этом, однако, он не исключает опасность того, что переселенцы сами могут «вжиться

в традиции развитых окраин», то есть попасть под негативное влияние инородческой культуры. Данные размышления Бунге выглядят фактически как первый схематический проект депортации, однако, он не несет в себе моментов насилия, а предлагается как средство сближения и взаимопознания.

Далее политик обращает внимание на то, что «санкцию на обособление [окраинам] дают некоторые государственные и административные учреждения [...], если они имеют законодательный и высший административный характер при совершенном отделении от законодательных и административных учреждений Империи» [9, с. 211]. Выступая против самостоятельности отдалённых этнических регионов, политик предлагает ограничить их права возможностью регулирования лишь местных проблем локального характера. При этом рациональным шагом он считает включение представителей национальных элит в органы государственного управления, где их деятельность будет носить контролируемый характер [там же].

Огромное значение Н. Бунге отводит религии, которая становится важнейшим фактором обособления окраин и их населения в случае, если «она принадлежит не к господствующей церкви, а к одному, но не разным иноверным исповеданиям, богослужение которых отправляется на иностранном, а не на русском языке» [9, с. 210]. Вслед за К. Победоносцевым политик предостерегает, что религия «поддерживает инородческие элементы внутри России» и препятствует их слиянию с коренной Россией. Н. Бунге акцентирует внимание на том, что иноверие в России связано с конкретным этносом и его языком. Именно данный симбиоз (религии и языка) является фактором мировоззренческого обособления: протестанты – немцы, католики – поляки [9, с. 212]. Бунге считает исключительно важной задачей придание институту православной церкви активного характера. В раннем текстовом варианте политик фактически призывает к прозелитизму. Так, например, он поднимает вопрос о необходимости принятия мер по «разнемечиванию лютеранства». Германизм в Прибалтике, по мнению Н. Бунге, поддерживается не только преподаванием закона божия на немецком языке, но и немецкой проповедью, а также традициями богослужения. Он убеждает в целесообразности введения в богослужение русского языка [8].

Н. Бунге вспоминает о штундизме, развенчивая при этом некоторые предрассудки вокруг него. Он напоминает, что штундизм возник как фактор религиозного противостояния лютеранству. Политик полагает, что представление о том, что штундизм и протестантизм занимаются пропагандой среди православных, является явным преувеличением [там же].

Наконец, важное место в решении проблем окраин, по Бунге, занимает языковая проблема. Весьма современно, почти академически, звучат рассуждения политика-ученого о коммуникативной функции языка, которой его значение не ограничивается: «Язык вводит человека в целую область представлений и понятий, которые выражаются им иначе, чем другими; [...] в языке содержится весь запас народной мудрости, приобретённого опыта, наконец для более развитого интеллигентного населения язык открывает сокровищницу литературы, роднит с историей Государства, делает участником его жизни и судьбы» [8]. Поддерживая К. Победоносцева [18] и многих других политиков того времени, Н. Бунге разделял мнение, что языковая ситуация в империи требует унификации. Однако при всей значимости распространения сферы использования русского языка он призывал к осторожности, предостерегая власти от поспешных и насильственных действий [9, с. 211]. Аргументируя свою позицию, сановник напоминает о негативных последствиях языковой реформы, проведенных в 1864 г. в Царстве Польском, когда принуждение к употреблению русского языка в школе не только не способствовало его распространению, «но усилило к нему и ко всему русскому глубокую ненависть» [8]. Н. Бунге полагает, что более эффективным средством в описываемой им ситуации было не запрещение польского, а создание равных обязательных условий изучения и польского, и русского языков. Бунге сожалеет, что власти отклонили предложения М. Каткова и П. Батюшкова об использовании русского языка в католическом богослужении. Политик вспоминает, что противником проведения русскоязычных литургий в иноверческих церквях были и Николай I, и обер-прокурор граф Д. А. Толстой. В 1885 г. последний выступил против предложения генерал-губернатора Северо-Западного края относительно введения в католическое богослужение как местных наречий, так и русского языка, а также против печати проповедей на русском языке, поскольку это послужило бы на пользу латинской пропаганды и во вред церкви православной» [8]. Бунге не разделял данные опасения и считал их безосновательными. Вместе с тем политик был убеждён, что вышеописанные меры остановили бы процессы ополячивания белорусов и малороссов. Опасным для православия он считал не переход русских в католичество и протестантизм, а ереси, которые во времена Н. Бунге приобрели общественное значение [там же]. Н. Бунге не отрицает, что введение русского языка в иноверческую практику влечет за собой некоторые риски, а именно может стать источником для новых ересей [9, с. 213]. Вместе с тем политик предлагает рассчитывать риски и степень

целесообразности между потерей «нескольких легко заблуждающихся овец, на которых никогда нельзя было рассчитывать», и упрочением русского языка в областях, в которых он вытесняется польским и немецким, поскольку «народность и язык связаны неизменно» [там же].

Бунге настаивает на том, что язык является важнейшим и обязательным фактором единения регионов Российской империи. Без единого языка народ, у которого существует, по сведениям политика, 111 наречий, «не срастётся в нацию, останется нестройным конгломератом лишённым твёрдого государственного единства» [9, с. 214]. То есть, как следует из данного высказывания, Н. Бунге выступает за формирование единой русской нации с включением в её состав множества этнических групп, говорящих, на многих наречиях. Языковую унификацию, проводимую последовательно и ненасильственно, политик считает правильным средством, которое позволит объединить империю. При этом, по Бунге, нет необходимости уничтожать другие языки, но важно обеспечить их «союзничество с государственным». Русский язык должен стать языком церкви, администрации, суда и школы: «Государственный язык как язык господствующего народа и его интеллигентных классов должен проникать в массы, и это мы видим в городах наших окраин, где русский язык в большей или меньшей степени и распространён, и усвоен родоплеменным населением» [там же]. Поскольку усвоенный однажды русский язык должен передаваться из поколения в поколение через институты школы и семьи, а в этом процессе не последняя роль принадлежит матери, сановник выступал последовательным сторонником женского образования.

Важным условием успешной внутренней политики Н. Бунге считал необходимость «узнать и понять» окраины (читай, население окраин), важность «тщательного и добросовестного» изучения гражданских отношений, которые сложились в регионах. При этом «отношения» (в понимании политика, видимо, являются синонимами понятий «традиция», «обычай»), убеждал Н. Бунге, «не пересаживаются как растения, а самая пересадка не всегда бывает полезной» [9, с. 221]. В этом отрывке из последней редакции он, похоже, предостерегает от русификации, предлагая, как минимум, быть весьма осторожным в её проведении: «Особенности [народов] зависят от нравов, нравы же не всегда прививаются, да кроме того прививка не всегда даёт желаемые результаты» [9, с. 211]. Осмотрительность, предостерегает Бунге, важна, поскольку «мы не знаем хорошо ни наших окраин, ни коренной России» [там же].

Колонизация и немецкий вопрос в восприятии Н. Бунге

Россия как многонациональная империя сформировалась в результате двух процессов: территориального расширения Московского царства и иноземной колонизации. Анализ колонизации, представленный в «Загробных заметках», Н. Бунге начал с краткого исторического экскурса, уходящего корнями в XVIII ст. Упомянув немецкую слободу, основанную Петром I, он заметил те изменения, которые произошли в колонизационной политике со времен первого императора: если Петр I приглашал иноземцев-учителей, то при «Анне Иоанновне [они] превратились в начальников» [8]. При том, что в последующие периоды «число иноплеменников в разных отраслях службы до половины XIX века было велико», несомненным является тот факт, что «немецкий элемент исчез бы в русском мире довольно быстро, если бы не пополнялся русскими подданными — прибалтийскими немцами [там же].

К истории появления немцев в России в доколониционный период Н. Бунге относится скорее позитивно: «Иммиграция иноплеменников, состоявшая из отдельных лиц, а не из целых поселений, не представляла никаких неудобств, но, напротив, она приносила с собой силы, которыми Россия была небогата» [8]. Вместе с тем масштабная колонизационная программа второй половины XVIII ст. оценивается Н. Бунге по-иному. Во времена Екатерины II были созданы колонии, «состоявшие преимущественно из немецких сектантов» [там же]. Здесь следует принять во внимание, что слово «сектант» в российской действительности последней трети XIX ст. приобрело весьма негативную коннотацию, и к представителям сектантства относили баптистов, а также представителей других общин протестантского характера, не имевших своей церковной организации [5, с. 297–316]. Образование сектантских поселений, уже исходя из применяемой терминологии, является вредным явлением для религиозной ситуации в империи, ибо сектанты, ангажируя в свои ряды православных, подрывают влияние государственной церкви.

Бунге выделяет основные этапы колонизационного процесса. Он упоминает о законе Александра I (1804 г.), который, с целью ограничения притока иноземцев, ужесточил условия переселения, а также вспоминает унификационные законы императора Александра II (законы 1871, 1874 гг.) [15, с. 268–296]. Основные характеристики данных этапов остаются за пределами «Записок», однако, как следует из предшествующих материалов, Бунге, независимо от особенностей правления и колонизационного законодательства, явно не являлся сторонником массовых переселений

иноземцев. Поскольку Н. Бунге имел немецкие корни и исповедовал лютеранство, он, несмотря на дворянское происхождение, должен был относиться к инородцам, либо же к неофициальной категории «подданных немецкого происхождения». Признавал ли политик присутствие в империи немецкого вопроса? Рассматривал ли он его как внутреннее проявление германизма? Материалы его наследия показывают, что в целом Бунге относился к Германии как государственный деятель и российский подданный, то есть весьма прагматично. Причины проблем во взаимоотношениях России с Германией в начале 1880-х гг. он пояснял ошибочной политикой правительства: «Дозволив чрезмерно усилиться Пруссии, мы потеряли значительную долю нашего политического влияния, чему ясным доказательством послужил мир, нам другими правительствами продиктованный. Русское правительство было унижено. Русский народ страдал от унижения» [13].

Рассматривая немецкий вопрос в системе межэтнических отношений в Российской империи и даже употребляя понятие «германизм», политик не рассматривал его локально, не оценивал с позиций «заговора», а излагал в плоскости отношений с окраинами, выделяя при этом, прежде всего, остзейскую проблему [4]. Проблему присутствия немецкого населения в Прибалтике он характеризовал скорее не с позиций немецкого вопроса, а преимущественно в плоскости внутренней политики, проводимой государством относительно отдельных этнических групп. При этом заметим, что остзейская проблема раскрывается автором лишь в более ранней версии «Заметок», а в последнем варианте завешания она фактически отсутствует.

Правовое положение остзейских губерний Н. Бунге считает беспрецедентным не только для России, но и для других европейских государств. Отношения России с прибалтийскими губерниями приобрели устойчивый характер, и «каждая попытка к сближению с остальной Россией встречала дружный отпор со стороны дворянства и граждан, которые ссылались на дарованные им права, на веками освященные законы и на испытанную преданность господствовавших сословий» [8]. Н. Бунге излагает историю остзейской проблемы в XIX в., повествуя о том, как после войны с Наполеоном в регионе были проведены преобразования, которые сохранили за немецким дворянством широкие имущественные, административные и судебные права. Крестьяне же обратились в арендаторов, и с тех пор они испытывают на себе произвол немцев – помещиков. Н. Бунге с уважением отзывался о протесте Ю. Самарина, который ещё во времена правления Николая I пытался выдвинуть на обсуждение остзейскую проблему [8]. Предлагаемые публицистом мероприя-

тия не нашли поддержки ни со стороны монарха, ни со стороны местной администрации (местных генерал-губернаторов, например князя А. А. Суворова), которые всячески уклонялись от изменения системы взаимоотношений центра и окраины, «не всегда оказывались на стороне русской государственности» и были сторонниками местных привилегий [8].

Продолжая своё повествование, Н. Бунге сообщает, что при императоре Александре II реформы в Прибалтике ограничивались малоэнергичными мерами языковой политики (устройством нескольких школ с русским языком), введением нового городского положения (не затронуло некоторых из городских привилегий), а также предписаниями об употреблении русского языка в делопроизводстве. Последнее получило отсрочку по просьбе местных властей. Администрация обещала, что «все будет исполнено, когда местное население более ознакомится с русским языком, уже введенным в школе» [8].

На примере остзейского узла противоречий Н. Бунге показал, что попытка властей использовать для достижения своих целей противоречия между отдельными группами нацменьшинств является малоэффективной. В Прибалтике власти пытались использовать эстов и латышей для борьбы с влиянием немецкого дворянства. План состоял в том, чтобы создать из них «более интеллигентный класс, в противоположность немецкому» [8]. Для этого были введены покровительственные меры относительно периодической печати и деятельности эсто-латышских обществ. Результаты данной политики привели к усложнению отношений, на этот раз между коренными прибалтами и российским государством. Лишь Александр III, по мнению Н. Бунге, начал проводить последовательную политику относительно Прибалтийских губерний – языковую, судебную и административную реформы, которые всё же не устранили всего комплекса противоречий. В целом при Александре III предприняты меры, направленные на устранение потенциальных угроз целостности государства, исходивших из ранее предоставленных этническим окраинам законодательных преимуществ. Н. Бунге настаивает на важности последовательного проведения такой политики, когда однажды «принятые меры и введенные законоположения исполнялись [бы] на местах с разумной энергией» всей вертикалью российских властей, включая генерал-губернаторов [8].

Политик был убежден в том, что «германизм» в регионе держится на культурном симбиозе языка и лютеранской веры. Немцы-дворяне в определенном смысле контролировали регион и оказывали влияние на местных эстов и латышей. И

данное влияние, как полагал Н. Бунге, во многом было связано с применением немецкого языка в лютеранском богослужении, поскольку пасторы внушали местным жителям, что язык церкви (немецкий) является их родным языком. Тактическая ошибка властей состояла в том, что 40 лет назад (видимо, в 1850-х гг.), правительство якобы упустило верный шанс переломить ситуацию, а именно ввести традицию ведения литургии на русском языке. Об этом, как сообщает политик, тогда просили «лютеране и их пасторы». Однако российские власти опасались обратной реакции – прихода русских в лютеранские общины. После объединения Германии настроение пасторов совершенно изменилось. Подобно многим другим политикам, Н. Бунге был убежден, что они более не считают себя русскими, «а чем-то вроде иностранцев, проживающих в России» [8]. В этих условиях они сами не желают введения русского языка в богослужение и «смотрят на язык как на [...] орудие политики» [там же].

Н. Бунге, явно озадаченный решением земельной проблемы российского крестьянина, поддерживает радикализм раннего национализма и обращает внимание Николая II к земельной ситуации на территории юго-западных губерний. Он утверждает, что именно «с появлением свободной, не заселенной помещичьей собственности покупка [земель] значительно усилилась и, с одной стороны, началась усиленная колонизация, преимущественно немцами, южной степной России, а затем - Царства Польского и Волынской губернии; в последней явилось много переселенцев, немцев из Польши и чехов, которым отведены были места для поселения на казенных землях» [8]. Сановник призывает остерегаться тех переселенцев, которые не принимают русского подданства: «[Колонисты] основывали целые поселения на русской земле и оставались членами другого государства, которое призывало их к отправлению воинской повинности. Широкие льготы относительно податей, повинностей, самоуправления, школы и церкви и проч., предоставленные всем колонистам вообще, восполнялись иногда покровительством иностранного посла». И далее: «Колонисты благоденствовали и богатели, но, находясь в полном отчуждении от русского населения, не имели почти никакого влияния на сельское хозяйство русских крестьян» [там же]. Таким образом, в данном пассаже Н. Бунге фактически отрицает позитивную роль колонизации. Отсутствием данного влияния со стороны колонистов Н. Бунге оправдывает законы, принятые Комитетом министров и Государственным советом и направленные на ограничения прав приобретения собственности для бывших колонистов. Он упоминает законы 14 марта 1887 г., указ Государственного совета (от 15 июня 1888 г.), положение 1892 г., принятые по

причине, как он поясняет, «крайней необходимости». Хотя данные законы, по мнению Н. Бунге, и были «предписаны государственной безопасностью», их принятие не является достаточной мерой в решении проблемы данной окраины, поскольку репрессивные действия не способны обеспечить достижения конечной цели – сближения окраин с центром. Выполняя лишь сдерживающую функцию, законы не способствуют обрусению иноземцев, но могут привести к добровольному выезду колонистов из России, а следовательно, к «упразднению той доли культуры, которая была ими занесена». Таким образом, Бунге-охранитель не ограничивается лишь охранительством как таковым, а допускает для себя (противоречит своим вышеизложенным рассуждениям) и продвигает мысль о ценности того социального, производственного и культурного опыта, который аккумуляли в себе бывшие колонисты. Вспоминая свой ректорский опыт, политик призывает быть не разрушителями, но созидателями новых отношений: «Желая воспрепятствовать заселению западной полосы иностранцами, мы в то же время затрудняем возможность пользования теми техническими силами, которыми мы небогаты. «Россия для русских» должно оставаться нашим девизом, но почему не пользоваться тем, что могут дать иностранцы? Ни одна страна в мире не гонит от себя иностранные капиталы и таланты. Во всем есть мера» [8].

Практические рекомендации Бунге относительно решения проблем межэтнических противоречий

Текст «Загробных заметок» выгодно отличается от многих других памфлетов, составленных предшественниками и современниками Н. Бунге, тем, что политик не только вскрывает внутренние проблемы государства, но и подсказывает весьма приемлемые для практической реализации способы их решения. В ранней версии «Заметок» Н. Бунге четко обозначает направления, по которым Российская империя должна совершенствовать свою внутреннюю политику с целью нормализации описанных автором проблем.

Во-первых, декларирует Н. Бунге, связь центра с окраинами должна строиться на принципах добровольности и патернализма: «...Государственная власть должна властвовать над иноплемениками не как власть завоевателя, которой повинуются побежденные до той поры, пока они не смогут свергнуть ее, но что иноплеменики должны со временем сделаться сынами, а не оставаться вечными приемышами страны». Кроме этого, политик настаивает на желательном «слиянии» окраин с коренным населением [8]. Принимая во внимание многие другие высказывания политика, заметим, что под «слиянием» он понимал не ассими-

миляцию, а более прочную связь окраин с государством, добровольное признание своих территорий как неотъемлемой части тела империи.

Н. Бунге являлся убеждённым противником силового варианта решения вопроса: «...Решение иноплеменных и инородческих вопросов путем борьбы и истребления не только нежелательно, но и невозможно...» [там же]. Полякам, например, следовало настойчиво пояснять, что «равенство их с коренным русским населением зависит от их образа действий». Н. Бунге полагает, что в условиях противостояния германизма и славянства поляки потянутся к народу, более близкому по корням и культуре [8].

Во-вторых, убеждает Н. Бунге, в государстве должны быть приняты такие законы, которые следует принять с учетом интересов инородцев. Законы не должны противоречить местным традициям, но укреплять союз центра и отдалённых территорий. Новые правовые условия вызовут уважение иноплеменников и укрепят авторитет российских властей [там же].

В-третьих, Н. Бунге настаивает на важности введения единого государственного языка, которым, по понятным причинам, должен стать русский. Однако он предупреждает, что появление государственного языка должно стать результатом общей потребности в нём, а не последствием уничтожения и искоренения всех иных наречий [8].

Наконец, признавая верховенство и «господство» православия, Н. Бунге призывает к уважению и соблюдению «свободы совести иноверцев и даже сектантов, отпавших от нее по религиозным заблуждениям» [там же]. Он поясняет, что религиозные преследования усиливают сплочение и фанатизм приверженцев всякого религиозного течения. Политик призывает внедрять православие не силою, «а убеждением, примером, доблестною жизнью духовенства» [8].

Подводя общий итог своим размышлениям, Н. Бунге признаёт (видимо с претензиями, в том числе и в свой адрес), что российская политика «много погрешила относительно окраин», и лишь толерантность и вдумчивый подход к данной, весьма запущенной, проблеме способен изменить ситуацию [там же].

Выводы. Появление темы окраин в публицистическом наследии Н. Х. Бунге 1880–1890-х гг. было вполне предсказуемым и обусловленным событием его профессиональной деятельности. Набирающий силы и влияние российский национализм сформировал дискуссионное поле вокруг проблем межнациональных отношений в Российской империи. Сложившийся националистический дискурс влиял на все социально активные группы российского общества, настойчиво апеллировал к политикам, требуя от них практичес-

кого ответа на злободневные вопросы современности.

Преимущественно либеральная программа реформ Н. Бунге отличалась своей социальной направленностью, нацеленностью на создание благоприятных условий для продуктивной деятельности всех социальных групп (включая крестьян и бывших колонистов) с целью получения максимальной отдачи от каждого из сословий. Занимая ключевые посты в Министерстве финансов и Комитете министров, политик неоднократно сталкивался с проблемой решения межнациональных противоречий. «Загробные заметки» Н. Бунге явились его политическим завещанием, которое вместило в себя весь опыт не только политика-практика, но и просто умудрённого жизнью человека, который сановник не пожелал унести с собою в небытие, а предлагал использовать во благо России. Н. Бунге желал быть услышанным и предложил российскому сознанию и российскому обществу весьма умеренный, близкий к либеральному, вариант решения национального вопроса, который в дальнейшем частично будет реализован С. Ю. Витте.

Н. Бунге представил анализ наиболее проблемных моментов в системе взаимоотношений центра и окраин. На первый взгляд (в оценке явлений сепаратизма, важности государственного языка и православия как доминирующей религии, интеграционных настроений), его идеи во многом солидарны оценкам, сформулированным его предшественниками – теоретиками национализма преимущественно консервативного направления. Однако, будучи политиком-практиком, Н. Бунге не ограничивался лишь критикой окраин. Он признавал наличие множества ошибок, совершенных центральной властью на разных этапах формирования отношений центра и регионов, указывал на отсутствие последовательных действий относительно этнических окраин. Перевод проблемы в русло практической политики уже на уровне теоретического анализа со всей очевидностью показало, что силовой вариант решения проблем неприемлем, поскольку не способен принести ожидаемого результата – территориального укрепления империи и формирования единой российской нации. Таким образом, именно поиски практического подхода к решению проблем межнациональных отношений вывели Н. Бунге на совершенно иной уровень осмысления проблемы. Сформулированные им рекомендации носят четкий и вполне пригодный для реализации характер – единую концепцию интеграционной политики.

Будучи по происхождению немцем и иноверцем (лютеранином), Н. Бунге считал себя (и показал себя таковым), прежде всего, россиянином, истинным патриотом монархии и империи. Вероятно, именно его неправославное вероиспо-

ведение и европейская образованность в некоторой степени способствовали его лояльному отношению к решению межнациональных проблем. Н. Бунге осознавал присутствие «немецкого вопроса» в государстве. Оценка ситуации в прибалтийских и юго-западных губерниях была переведена политиком в область проблемы эффективно управления окраинами.

С точки зрения развития теории российского националистического дискурса позиция Н. Бунге занимает трансфертную позицию. Его взгляды отражают период появления государственного национализма, сформировавшегося политикой Александра III, и являются своеобразным пере-

ходом от «созерцательно-критического» этапа, представленного публицистическим наследием раннего национализма, к практическому – деятельности политиков-практиков начала XX в. В рассуждениях Н. Бунге присутствовали элементы и консервативного, и либерального решения проблем, которыми могли бы воспользоваться его последователи в зависимости от собственных приоритетов. Рекомендации политика были обращены к современникам, однако исследуемая им проблема оказалась столь сложна для разрешения, что не только не была исчерпана в ближайшей к Н. Бунге исторической перспективе, но и сохранила свою актуальность в настоящее время.

Библиграфические ссылки

1. **Ананьич, Н. И.** Материалы лекционных курсов Н. Х. Бунге 60–80-х годов XIX в. / Н. И. Ананьич // Археографический ежегодник за 1977. – М.: Наука, 1978. – С. 304–311.
2. **Ананьич, Б. В.** Новый курс: «Народное самодержавие» Александра III и Николая II / Б. В. Ананьич // Власть и реформы: От самодержавной к советской России / Отв. ред. Б. В. Ананьич. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1996. – С. 369–454.
3. **Ананьич, Б. Чернуха, В.** Партия контрреформ / Б. Ананьич // Родина. – 1992. – № 2. – С. 30–35.
4. **Андреева, Н. С.** Прибалтийские немцы и российская правительственная политика в начале XX века / Н. С. Андреева – СПб.: Изд. дом «Мир», 2008. – 312 с.
5. **Безносова, О.** Екатеринославская губерния – Terra Incognita евангельского движения в Российской империи / О. Безносова – Steinhagen: Samenkorn, 2014. – 543 с.
6. **Бунге, Н. Х.** Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. / Н.Х. Бунге: – СПб.: Изд-во Брокгауза и Ефрона, 1890. – Т. 4 а. – 1891. – С. 927–929.
7. **Бунге, Н. Х.** Банковые законы и банковая политика / Н.Х. Бунге // Сборник государственных знаний. Т. 1. – СПб., 1874. – С. 67–96.
8. **Бунге, Н. Х.** Загробные заметки (публикация Шепелева Л. Е.) [электронный ресурс] / Н. Х. Бунге // Судьбы России. Проблемы экономического развития России в XIX – начале XX вв. / Документы и мемуары государственных деятелей. – СПб.: Спас, Лики России, 2007. – С. 191–271. Режим доступа: <https://wg-lj.livejournal.com/791236.html>
9. **Бунге, Н. Х.** Загробные заметки (публикация Степанова В. А.) / Н.Х. Бунге // Река времён: в 2 кн. – М.: Эллис Лак, 1995. – Кн. 1. – С. 198–255.
10. **Бунге, Н. Х.** Письма об изучении политической экономии / Н. Х. Бунге // Русский вестник. – 1857. – Т. 11, № 17. – Отд. 1. – С. 5–64.
11. **Бунге, Н. Х.** О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования и об отношении ее к практической деятельности / Н. Х. Бунге // Экономический указатель. – 1857. – № 27. – С. 637–640; № 29. С. 685–688; № 32. – С. 752–756; № 34. – С. 789–793; № 37. – С. 872–875; № 38. – С. 897–899.
12. **Бунге, Н. Х.** О финансовом положении России (публикация А. П. Погребинского) / Н.Х. Бунге // Исторический архив. – 1960. – № 2. – С. 132–143.
13. **Бунге, Н. Х.** – Победоносцеву К. П. Письмо от 26 мая 1881 г. // Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: в 2 т. – Минск: Харвест, 2003. – Т. 1. – С. 130–149.
14. **Венгер, Н. В.** Идея о единой русской нации и немецкий вопрос в мировоззрении П. А. Столыпина / Н.В. Венгер // Вопросы германской истории: сб. научн. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д.: Изд-во ДНУ, 2012. – С. 61–91.
15. **Венгер, Н. В.** Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–2009): монография / Н.В. Венгер. – Днепропетровск: Днепропетр. нац. ун-т, 2009. – 696 с.
16. **Венгер, Н. В.** «Німецьке питання» в оцінці І. С. Аксакі та Ю. Ф. Самаріна: діалог з російським суспільством у десятиліття «великих реформ» (1860–1870) / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории: сб. научн. трудов. – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – С. 30–52.
17. **Венгер, Н. В.** Национальный вопрос в Российской империи в оценке С. Ю. Витте: «...Я не либерал и не консерватор, я просто культурный человек» / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории: сб. наук. праць. – Д.: РВВ ДНУ, 2016. – С. 177–211.
18. **Венгер, Н. В.** Психологія російського націоналізму у діяльності П. Победоносцева / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории: сб. научн.тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д.: Изд-во ДНУ, 2013. – С. 61–91.
19. **Витте, С. Ю.** Воспоминания: в 3 т. / С. Ю. Витте. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – Т. 2. – 639 с.
20. **Витте, С. Ю.** Избранные воспоминания / С. Ю. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
21. **Зайончковский П. А.** Кризис самодержавия на рубеже 1870-х – 1880-х гг. / П.А. Зайончковский. – М.: МГУ, 1964. – 512 с.
22. **Зайончковский П. А.** Российское самодержавие в конце XIX столетия. (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – 444 с.
23. Записка, найденная в бумагах Н. Х. Бунге в 1881–1894 // Источник: Документы русской истории. – 1993. – № 0. – С. 29–40.
24. **Иконников В. С.** Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / В. С. Иконников – Киев: Тип. Ун-та св. Владимира, 1884. – 860 с.
25. Исторический обзор деятельности Комитета министров: в 7 т. / сост. С. М. Середонин. – СПб.: Канцелярия Ком. министров, 1902. – Т. 4 (Сост. И. И. Тхоржевский). – С. 1–111, 23–24, 166–167, 182–184, 222–224, 310–311.
26. Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: в 2 т. – Минск: Харвест, 2003. – Т. 2. – С.170–171.
27. **Малій, О. В.** Маловідомі сторінки життєвого шляху Християна Бунге / О. В. Малій // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 77–83.

28. **Малій, О.** Родовід Бунге / О. Малій // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – 2007. – № 15. – С. 81. – С. 74–96.
29. **Марахов, Г. И.** Киевский университет в революционно-демократическом движении / Г. И. Марахов. – Киев: Вища школа, 1984. – 119 с.
30. **Модестов, В. И.** В Казани и в Киеве / В. И. Модестов // Исторический вестник. – 1885. – Т. 22, № 11. – С. 321–343.
31. **Муравьева, Л. А.** Реформы министра финансов Н. Х. Бунге / Л. А. Муравьева // Финансы и кредит. – 2014. – № 17. – С. 51–60.
32. **Найденев, Н. А.** Воспоминания о виденном, слышанном и испытанном: в 2 т. / Н. А. Найденев – М., 1905. – Т. 2. – С. 116.
33. Российский Государственный исторический архив (Российская Федерация, г. Санкт Петербург) (далее РГИА). – Ф. 1273. – Оп. 1. – Д. 437. – Л. 39.
34. РГИА. – Ф. 1642. – Оп. 1. – Д. 198. – Л. 4.
35. Ректори Київського університету, 1834 – 2006. – Київ: Либідь, 2006. – С. 85–89.
36. Российский либерализм: идеи и люди. – М.: Новое издательство, 2007. – 900 с.
37. **Степанов, В. Л.** Вступление. Н. Х. Бунге. Загробные заметки / В. Л. Степанов // Река времён. – М.: Река времён., 1995. – Кн. 1. – С. 198–202.
38. **Степанов, В. Л.** Николай Христианович Бунге / В. Л. Степанов // Истории СССР. – 1991. – № 1. – С. 120–125.
39. **Степанов, В. А.** Судьба реформатора [Электронный ресурс] / В. А. Степанов // Международный исторический журнал. – 1999. – № 5. – Режим доступа: https://web.archive.org/web/20020309041307/http://history.machaon.ru:80/all/number_08/pervajmo/bunge/part4/p3/index.html.
40. **Шепелев, Л. Е.** «Загробные заметки Н. Х. Бунге» / Л. Е. Шепелев // Археографический ежегодник за 1967 г. – М.: Наука, 1971. – С. 242–246.
41. **Шепелев, Л. Е.** Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. / Л. Е. Шепелев – М.: Наука, 1871. – 276 с.

Надійшла до редколегії 19.05.2017

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ НЕМЦЕВ-КОЛОНИСТОВ НА ВОЛЫНИ (1918 г.)

Розглянуто питання про повернення у 1918 р. майна волинським німцям-колоністам, що зазнали депортації під час Першої світової війни. Мета дослідження – з'ясувати порядок врегулювання суперечок, пов'язаних зі скасуванням накладеного на це майно секвестра.

Ключові слова: німці-колоністи, Волинь, секвестр, Перша світова війна, Українська Держава.

Рассматривается вопрос о возвращении в 1918 г. имущества волынским немцам-колонистам, подвергнутым депортации во время Первой мировой войны. Цель исследования – выяснить порядок урегулирования споров, возникавших в связи с отменой наложенного на это имущество секвестра.

Ключевые слова: немцы-колонисты, Волинь, секвестр, Первая мировая война, Украинская Держава.

Es wird die Frage über die Rückgabe des Vermögens der wolhynischen deutschen Kolonisten 1918 behandelt, die während des Ersten Weltkrieges deportiert wurde. Das Ziel der Forschung ist es die Ordnung der Regelung von Streitigkeiten aufzuklären, die im Zusammenhang mit der Aufhebung des auf dieses Vermögen auferlegten Sequestrierung entstanden.

Schlagwörter: deutschen Kolonisten, Wolhyniendeutschen, Wolhynien, Sequestrierung, Erster Weltkrieg, Ukrainische Dershawa (Ukrainischer Staat).

The article deals with the question of property restitution to Volynian German colonists in 1918, who were subjected to deportation during World War I. The purpose of the article is to find out the procedure of resolving disputes arising in connection with cancellation of the sequester imposed on this property.

On June 27, 1918 the Minister of Internal Affairs of the Ukrainian State approved the instruction on the procedure of settling disputes over the rights to the sequestered property of the colonists developed by the Volynian Head. The document was to enter into force after agreement with the command of the German troops in Ukraine. According to this instruction, the property of the colonists which had been appropriated without permission was subject to immediate assignation to the owners. Also their houses and household buildings were urgently returned to them. The situation was different with the land plots transferred for rent by the authorities. Such plots remained at the disposal of the tenant until the end of the contract, but the rent was in favor of the owner – the colonist. Persons caught in destroying or misappropriating property belonging to the colonists had to pay compensation to the victims. Several special bodies were established to resolve disputes. The counties were divided into sections, in each of which two mediators were appointed – one represented the Ukrainian administration, the other represented the German command. The mediators analyzed the cases «under the chairmanship of the local German commandant or his deputy». Complaints to mediators' decisions were taken by the county councils consisting of representatives of Ukrainian and German military authorities. The county councils were headed by the county heads. The highest appealing and controlling authorities were the Provincial Meeting on Refugees and a special Provincial Commission headed by the provincial governor.

Thus, the position occupied by the authorities of the Ukrainian State in the question of restoring the property rights of the Volynian colonists fully corresponded to their interests. If the Hetman government had completed its endeavors, the Volynian Germans would have returned the lost property on pre-war rights.

Keywords: German colonists, Volyn, sequestration, the First World War, the Ukrainian State.

Реставація колоністського землевладення в Україні після закінчення Першої світової війни – одна з незучених історических проблем. Относящиеся к ней сведения можно найти в научных работах об аграрной революции в Украине и в публикациях по истории украинских немцев в 1917–1921 гг. Вместе с тем в рамках специального исследования эта тема еще не рассматривалась. Данная статья посвящена одному из ее аспектов – возвращению имущества немцам-колонистам Волини, пострадавшим от экспроприаций во время

антинемецкой кампании 1914–1917 гг. Цель исследования – выяснить порядок урегулирования споров, возникавших в связи с отменой наложенного на это имущество секвестра.

Во время Первой мировой войны немецкое население Волини по инициативе российских властей подверглось массовой депортации. Эта мера касалась и немцев, проживавших в городах, и жителей немецких колоний. Начатое в июне 1915 г. тотальное выселение колонистов Волини проводилось в несколько этапов. До середины 1916 г.

из Волынской губернии власти принудительно отправили на восток не менее 130 тыс. колонистов. Прекратили существование около 500 колоний. К февралю 1917 г. немецкая этническая группа на Волыни с довоенных 200 тыс. чел. сократилась до 5 тыс. Остались только члены смешанных семей и лица, сумевшие скрыть от администрации свою этническую принадлежность [1, с. 254, 255; 2, с. 696, 697; 4, с. 24; 6, с. 159].

В результате депортации тысячи хозяйств на Волыни лишились владельцев. Речь шла об угодьях площадью более 170 тыс. десятин с полным хозяйственным комплексом – постройками, инвентарем, запасами зерна, транспортом, предметами быта. Кому же все это досталось после изъятия у собственника?

Часть колониетского имущества перешла в новые руки с согласия самих колонистов. После оповещения о высылке у них было некоторое время для того, чтобы распорядиться своей собственностью – продать, подарить, оставить в залог, отдать в аренду или на хранение. Приказ военных властей 1 июля 1918 г. о высылке немцев-колонистов из Волынской губернии позволял им «ликвидировать» свое имущество самостоятельно в течение десяти дней, после чего администрация получала право на безвозмездное изъятие [6, с. 117]. Оказавшись в безвыходном положении, колонисты соглашались на невыгодные для себя условия сделок. Очевидцы вспоминали, как в колонии накануне депортации съезжались крестьяне окрестных сел и другие желающие сделать приобретение по бросовым ценам [6, с. 241].

Другая часть имущества немцев была уничтожена вследствие попустительства властей или же по их распоряжению. В целом ряде случаев по приказу российского командования после депортации колонистов их жилища разрушались. Несколько немецких поселений на Волыни были полностью сожжены военными [7, с. 50].

Наконец, еще одна часть принадлежавших волыньским колонистам вещей была незаконно присвоена третьими лицами. Оставленные немцами хозяйства нередко подвергались разграблению. Власти пытались бороться с погромами и грабежами в обезлюдивших колониях [5, с. 20, 21], однако подобные меры далеко не всегда были эффективными.

То колониетское имущество на Волыни, которое не было отчуждено владельцами, переходило под контроль государства как объект секвестра. Секвестр представлял собой «взятие во временное управление с возвращением затем собственнику и предоставлением ему отчета о доходах и расходах с имущества» [8, с. 52]. Решение секвестровать имущество выселенцев было принято в январе 1915 г. на совещании представителей высшего ар-

мейского руководства. Осуществление этой меры было возложено на органы Главного управления землеустройства и земледелия (с октября 1915 г. – Министерства земледелия) и Крестьянский банк [6, с. 116].

Учреждения, ведавшие имуществом депортированных немцев, управляли им напрямую, привлекая своих служащих, или передавали в пользование другим учреждениям, организациям или частным лицам. В марте 1916 г. под секвестром на Волыни числилось 72 тыс. десятин земли, принадлежавшей немцам-колонистам. Эти угодья власти отдали беженцам для временного использования (50 тыс. десятин), местным крестьянам в аренду (10 тыс. десятин) и крестьянским общинам под выпасы (12 тыс. десятин) [5, с. 24]. В июне 1916 г. после наступления войск Юго-Западного фронта в отвоеванных районах Волыни были взяты под секвестр и распределены между беженцами еще 99 тыс. десятин колониетских земель [4, с. 24].

После Февральской революции 1917 г. подвергнутые высылке колонисты стали возвращаться домой. Они требовали вернуть принадлежавшее им имущество. После создания украинского государства – Украинской Народной Республики и Украинской Державы – эти требования волыньские немцы адресовали украинским властям, а также командованию германских войск, введенных на территорию Украины весной 1918 г. на основании просьбы правительства УНР о военной помощи против большевиков.

Украинское гетманское правительство было согласно восстановить имущественные права колонистов, попавших под действие чрезвычайных нормативных актов военного времени. Таким образом, отобранное у волыньских немцев имущество подлежало возвращению прежним владельцам.

Украинским чиновникам предстояло урегулировать споры между волыньскими немцами и лицами, завладевшими их имуществом после депортации. Решить эту задачу следовало без промедлений: к началу лета 1918 г. конфронтация между бывшими выселенцами и теми, кто обосновался на их землях, достигла крайней степени ожесточения. 24 июня 1918 г. волыньский губернский староста докладывал министру внутренних дел Украинской Державы, что конфликты вокруг имущества колонистов приобретали предельно острую форму, дело доходило до убийств. Опираясь на поддержку размещенных в губернии германских войск, колонисты, по словам старосты, сильно завышали свои имущественные претензии («свої вимагання збільшують так, що часто їх неможливо виконати») [3, с. 17].

27 июня 1918 г. министр внутренних дел утвердил разработанную волынским старостой инструкцию о порядке разрешения споров по поводу прав на секвестрованное имущество колонистов [см. Приложение]. Документ должен был вступить в силу после согласования с командованием германских войск в Украине [3, с. 17].

Согласно этой инструкции, самовольно присвоенное движимое и недвижимое имущество колонистов подлежало немедленной передаче собственникам. Так же безотлагательно им возвращались жилища и хозяйственные постройки. С земельными участками, переданными властями в аренду, дело обстоит иначе. Такой участок оставался в распоряжении арендатора до окончания срока договора, но арендная плата шла в пользу собственника – колониста. Лица, уличенные в уничтожении или незаконном присвоении принадлежавших колонистам материальных ценностей, должны были выплатить пострадавшим компенсацию.

Для разрешения споров учреждалось несколько специальных органов. Уезды делились на участки, в каждый из которых предполагалось назначить двух посредников – один представлял украинскую администрацию, другой – германское командование. Посредники разбирали дела «под председательством местного немецкого коменданта или его заместителя». Жалобы на решения посредников принимали уездные советы, также состоявшие из представителей украинских и германских военных властей. Эти советы возглавляли уездные старосты. Высшими апелляционными и контролирующими инстанциями являлись Губернское совещание о беженцах и особая Губернская комиссия во главе с губернским старостой [см. приложение].

Согласно приложению к инструкции [9, с. 21, 22] в губернии формировались три уездных совета – Житомирский, Новоград-Волынский и Ровенский. Последний распространял свое действие на Ровенский, Луцкий, Дубенский и Острожский уезды. В Житомирском уезде предполагалось создать пять посреднических участков, в Новоград-Волынском – шесть, в Ровенском и Луцком – по два, в Дубенском – один. В Острожском уезде постоянных посредников не было, сюда посредники из соседних уездов должны были приезжать в командировку.

Таким образом, позиция, занятая властями Украинской Державы в вопросе о восстановлении имущественных прав волынских колонистов, полностью соответствовала интересам последних. Если бы гетманское правительство смогло довести до завершения свои начинания, волынские немцы вернули бы утраченное имущество на довоенных правах.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Инструкция по разрешению споров, возникающих между возвращающимися в Волынскую губернию немцами-колонистами, с одной стороны, и беженцами, местным населением и другими лицами, обществами и учреждениями – с другой, на почве восстановления прав колонистов на имущество, изъятое из их владений при выселении по распоряжению военных властей в 1915–1916 гг.

I. Положения общие

1. Для разрешения споров, возникающих между возвращающимися в Волынскую губернию немцами-колонистами, с одной стороны, и беженцами, местным населением и другими лицами, обществами и учреждениями – с другой, назначаются особые посредники. На каждый определенный участок назначаются по два посредника, из коих один – властью волынского губернского старосты, с другой – германскими военными властями.

2. Посредники имеют постоянное пребывание в определенных местах, в районе назначенных для их деятельности участков.

3. Для рассмотрения и разрешения общих вопросов и жалоб на действия и решения посредников учреждаются уездные посреднические советы, распространяющие свои действия на один или несколько уездов. Уездный совет состоит из председателя – уездного старосты того уездного города, в коем назначено пребывание совета, и четырех членов, из коих два назначаются губернским старостой и два – германской военной властью. В заседаниях совета участвуют представитель германской военной власти, без права решающего голоса, но с правом дать свое заключение перед решением совета и протеста на решения совета, признаваемые им неправильным.

4. Общее руководство деятельностью посредников и уездных советов принадлежит Губернскому совещанию о беженцах, пополняемому при рассмотрении дел, касающихся немцев-колонистов, двумя представителями германских властей и по одному представителю: Управления секвестрованными имуществами, Волынского губернского правления, судебного ведомства и лиц, приглашаемых губернским старостой или президиумом совещания. Для решения по существу дел, поступающих в порядке п. 10 настоящей инструкции, и для непосредственного руководства деятельностью уездных советов (п. 3) и посредников учреждается губернская комиссия под председательством губернского старосты или его заместителя из 4 членов, из коих два – по избранию губернского совещания и по два – по назначению германских военных властей.

5. Контроль над деятельностью посредников и уездных советов принадлежит как президиуму

губернской комиссии, так равно и лицам, особо назначаемым для этого германской властью.

6. Посредники назначают не менее двух дней в неделю для принятия в местах своего пребывания жалоб и заявлений и для разбора дел. В остальные дни они выезжают в участок для расследования и решения дел на местах.

7. Жалобы принимаются одним из посредников, письменные или словесные, в последнем случае краткое содержание жалобы заносится в протокол. На расследование и решение каждого дела предоставляется посредником трехнедельный срок со дня поступления жалобы. Продление этого срока может быть допущено в исключительных случаях. Посредники действуют сообща и по взаимному между собой соглашению. В случае необходимости посредники, по взаимному соглашению, могут производить отдельные действия по расследованию и разрешению споров самостоятельно, но за солидарной ответственностью за такие действия. После подачи жалобы ни одна из сторон не имеет права продавать или передавать спорное имущество третьим лицам, имущество считается временно под запрещением.

7а. Посредники разбирают и решают дела под председательством местного немецкого коменданта или его заместителя. Комендант может предоставить посредникам право решить дело самостоятельно без его участия. Протокол ведется на двух языках: украинском или русском и немецком. Решение посредников считается для обеих сторон окончательным и не подлежащим обжалованию, если оно постановлено посредниками и комендантом единогласно. Делопроизводство посредников сосредотачивается в немецкой комендатуре.

8. Свои решения посредники основывают на объяснениях сторон, свидетельских показаниях, письменных документах и заключениях сведущих лиц и экспертов, придерживаясь при этом правила, что за убытки, причиненные по чьей-либо вине, не могут отвечать третьи лица. По каждому разбираемому делу посредники ведут краткие протоколы. При добровольном соглашении обеих сторон, а равно при их соглашении с решением посредников ведение протокола является для посредников необязательным, и в этом случае они ограничиваются краткой записью состоявшегося совещания или таким же изложением вынесенного по делу решения.

9. В случае принятия посредниками совместно с комендантом решения не единогласно, а по большинству голосов, дело с мотивированным решением направляется не позже трех дней после разбора дела в уездном совете для постановления окончательного решения, о чем стороны поставляются в известность сейчас же по разборе дела. При направлении дела в уездный совет сторонам

представляется право: а) представлять письменные объяснения по делу не позже дня, назначенного для разбора дела, б) просить о допросе в заседании совета доставленных ими свидетелей и в) давать в заседании личные объяснения по делу.

10. Уездные советы обязаны выносить решения по поступающим к ним делам не позже недельного срока со дня получения дела. Дела решаются представителем германской военной власти, при несогласии с решением совета вправе в том же заседании заявить протест против такого решения. В этом случае дело препровождается не позже двух дней после решения на рассмотрение губернской комиссии. Решения уездного совета, не опротестованные представителями германской военной власти, являются окончательными.

Примечание к п. 10. Ведение протоколов и канцелярских работ в совете поручается лицу, знающему также немецкий язык, по назначению германской комендатуры.

11. Уездный совет вправе представить губернской комиссии свои заключения о несоответствии посредников их назначению.

12. Губернская комиссия или в экстренных случаях председатель комиссии совместно с представителем германского командования выносят по протестованным делам окончательные решения, не подлежащие обжалованию.

13. Все заключения и жалобы должны быть расследованы и разрешены окончательно во всех трех вышеуказанных инстанциях не позже сорока дней со дня поступления заявлений посредникам. В противном случае германская военная власть вправе взять разрешение дела в свои руки. В указанный сорокадневный срок не включается время нахождения переписки на почте при пересылке.

14. Окончательные решения уездного совета или губернской комиссии приводятся в исполнение при посредничестве административных или военных властей.

II. Компетенция посредников

1. К ведению посредников подлежит: а) рассмотрение споров и урегулирование взаимоотношений между возвращающимися немцами-колонистами и беженцами и другими лицами, получившими на различных основаниях и всякими способами в свое пользование недвижимое имущество колонистов, вследствие выселения их и в связи с этим выселением и б) все споры и недопонимания, возникающие на почве приобретения разными лицами, обществами и учреждениями законными или противозаконными способами движимого имущества колонистов, вследствие выселения их и в связи с этим выселением.

2. При рассмотрении и разрешении споров о недвижимом имуществе посредники руководствуются следующими правилами:

а) В тех случаях, когда земельные участки и находящиеся на них хмельники и другие угодья колонистов переданы другим лицам Управлением секвестрованными имуществами на текущий 1918 г. на договорных началах, пользование этими угодьями, насколько они обсеменены и обработаны, должно быть осуществлено временными арендаторами на условиях, изложенных в договорах. Причем установленное вознаграждение за пользование землей, деньгами или натурой поступает в пользу колонистов владельцев участка. Те части сданных в аренду участков, кои оказались не обсемененными и точно так же, как и сенокосы и лесные участки, передаются немедленно в распоряжение владельца.

б) Сады передаются в распоряжение собственникам безотлагательно.

в) В случае возникновения вопросов о выпасе для скота, принадлежащего временным арендаторам, и других вопросов, могущих возникнуть на почве возврата колонистам их имущества, посредники склоняют стороны к добровольному соглашению. В случае невозможности достижения последнего, посредники выносят свои решения.

г) Принадлежащие колонистам жилые и хозяйственные строения, занятые жителями и разными организациями, подлежат немедленному освобождению и передаче их собственникам.

Если эти строения заняты беженцами, то в таких случаях посредники выясняют возможность возмещения [размещения] их совместно с собственниками строений впредь до выезда беженцев. При невозможности такого размещения посредники принимают меры к размещению беженцев в других строениях, по возможности вблизи обрабатываемых ими участков.

д) В случаях полного или частичного разрушения, расхищения или уничтожения принадлежащих колонистам строений, изгородей и других сооружений, а также садов, хмельников и лесов посредники принимают меры к выяснению виновников и размеров причиненных убытков. Обнаруженный у кого-либо материал от таких сооружений, а также срубленный лес, возвращаются владельцу. В случае несогласия виновных возместить причиненный ущерб посредники сообщают об этом через уездный совет уездному старосте для принятия соответствующих мер.

Примечание: убытки, понесенные колонистами от действий Управления секвестрованным имуществом или других правомочных лиц и учреждений по продаже или передаче для сноса их строений и прочих сооружений, а также леса могут быть истребованы на основании законов, существующих или специально могущих быть изданными на этот предмет без обращения этих

убытков на лиц, приобретших в этом порядке имущество колонистов.

3. Земли, различные угодья и строения, взятые по выселению колонистов кем-либо в свое пользование, самовольно или без законного основания подлежат немедленной передаче в распоряжение собственника-колониста.

4. Немцы-колонисты, пользовавшиеся землею на арендных правах, восстанавливаются в этих правах в тех случаях, когда сроки арендных договоров не истекли до их возвращения и если они при выселении сами не вошли в соглашение с владельцами земли о прекращении арендных соглашений.

5. Споры о движимом имуществе, как-то: жилом [живом] и мертвом инвентаре, предметах домашнего обихода и проч., подлежат разрешению на следующих основаниях:

а) Продажи и покупки, совершенные до 16 мая 1915 года, не подлежат разрешению посредников точно так же, как и сделки, совершенные хотя бы и после этого срока, но на ярмарках и базарах или по ценам, соответствовавшим действительной в то время стоимости проданных предметов.

б) Предметы, оставленные на месте колонистами при их выселении и затем кем-либо самовольно забранные или расхищенные, в случае обнаружения таковых подлежат отобранию и возвращению их собственникам. При отсутствии расхищенных вещей, но при обнаружении виновников расхищения последние обязаны возместить стоимость тех предметов по той цене, которую они представляли бы во время возвращения колонистов. О случаях отказа в возврате самовольно забранного или расхищенного имущества, а равно и отказа в уплате за такое имущество, посредники сообщают об этом через уездный совет на распоряжение губернского старосты для возбуждения уголовного преследования или наложения взыскания в административном порядке.

в) Те из вышеуказанных предметов, которые были проданы кому-либо с условием возврата им по возвращении продавца, подлежат немедленно передаче последнему с условием возврата полученной суммы возможных расходов по охране тех предметов, прокормлении животных и проч. и за исключением стоимости доходов или пользы, извлеченных временным держателем этих предметов из пользования таковым. В случае перепродажи или умышленной порчи имущества, приобретенного на вышеуказанных условиях, виновные должны возместить стоимость такового по ценам того времени, когда возвратились колонисты.

г) При установлении случаев использования кем-либо обстоятельства выселения колонистов покупкой у них какого-либо имущества по ценам низким, не соответствовавшим действитель-

ной стоимости такового, посредники принимают меры к добровольному разрешению дела посредством возвращения имущества или соответствующей доплаты.

В тех случаях, когда на складах Управления секвестрованными имуществами, продовольственных управ или бывших земельных комитетов немцы-колонисты опознают свой инвентарь, посредник, которому об этом будет заявлено, немедленно, до расследования, сообщает в губернскую комиссию.

В сообщении этом необходимо указать:

1. Имя, отчество и фамилию заявившего колониста.
2. Название колонии, где инвентарь был куплен казной.
3. Станция посадки при выселении, где заявителю выплачивались деньги за имущество.
4. Время, месяц и год, когда инвентарь куплен.

По наведении справок губернская комиссия высылает посреднику копию платежного ордера со сведениями, какое имущество куплено у заявителя, сколько за него уплачено и кто расписался в получении денег. По получению этого документа дело разбирается посредниками, и опознанный

немцами-колонистами инвентарь должен быть возвращен, если двумя свидетелями будет удостоверено, что данный инвентарь принадлежит именно заявителю, причем последний должен внести заведывающему складом под расписку сумму, полученную им в 1916 году.

Примечание. При получении заявления об опознанном инвентаре необходимо иметь в виду, что на складах может быть только инвентарь, купленный казною при выселении немцев-колонистов в 1916 году.

6. Во всех случаях обращения к ним посредники обязаны принять все меры к добровольному соглашению между сторонами и лишь в случае невозможности достижения такового соглашения посредники выносят свои резолюции, согласно вышеизложенных правил.

7. Случаи убытков и ущерба, понесенных колонистами при выселении, и не предусмотренные настоящей инструкцией, разрешаются в порядке общих законов ныне существующих или могущих быть установленными специально по вопросам о возмещении общих убытков, причиненных колонистам вследствие выселения их.

Библиографические ссылки

1. **Агасиев, И. К.** Особенности осуществления «ликвидационных законов» в немецких колониях Волыни и Азербайджана (сравнительный анализ) / И. К. Агасиев // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности. – Москва: Изд-во «МСНК-пресс», 2005. – С. 246–260.
2. **Айсфельд, А.** Депортация / А. Айсфельд, В. Бруль // Немцы России. Энциклопедия. – Москва: ЭРН, 2004. – Т. 1: А-И. – С. 696–703.
3. Доклад волынского губернского старосты министру внутренних дел Украинской Державы, 24 июня 1918 г. // Центральный державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 5, арк. 17.
4. **Кулинич, І. М.** Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18–30.
5. **Линдеман, К. Э.** Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников: указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 и 19 августа 1916 г. и их влияние на

экономическое состояние Южной России / К. Э. Линдеман. – Москва: Типография К. Л. Меньшова, 1917. – 384 с.

6. **Лор, Э.** Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны / Э. Лор. – Москва: Новое литературное обозрение, 2012. – 304 с.

7. **Нелипович, С. Г.** Генерал от инфантерии Н. Н. Янушкевич: «немецкую пакость уволить, и без нежностей...»: депортации в России 1914–1918 гг. / С. Г. Нелипович // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42–53.

8. **Розенберг, В. В.** Современные правоотношения к неприятельским подданным. С приложением узаконений по этому предмету / В. В. Розенберг. – Петроград, 1915. – 79 + 55 с.

9. Роспись посреднических участков [в Волынской губернии], 24 июня 1918 г. // Центральный державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 5, арк. 21 об. – 22 об.

Надійшло до редакції 05.05.2017

СМЕРТЬ НАСТУПАЕТ МГНОВЕННО, СКОРБЬ ДЛИТСЯ ГОДАМИ

Історія етнічних німців України обтяжена багатьма чинниками. Виокремлено етапи формування репресивної політики радянської влади щодо німців. У статті викладено статистичні дані щодо арештів різних категорій населення за характером звинувачувальних вироків. Етапи руйнування національної ідентичності збігалися з періодами початку й процесу терору, який продовжувався щодо німців України.

Ключові слова: етнічні німці, репресії, релігія, форми та методи боротьби «Великий терор».

История этнических немцев Украины отягощена многими факторами. Выделены этапы формирования репрессивной политики советской власти по отношению к немцам. В статье изложены статистические данные по арестам различных категорий населения по характеру обвинительных приговоров. Этапы разрушения национальной идентичности совпадали с периодами начала и процесса террора, который продолжался относительно немцев Украины.

Ключевые слова: этнические немцы, репрессии, религия, формы и методы борьбы «Большой террор».

Die Geschichte der ethnischen Deutschen der Ukraine ist durch viele Faktoren belastet. Es wurden die Etappen der Formierung der repressiven Politik der Sowjetmacht in Beziehung zu den Deutschen ausgegliedert. Im Artikel sind statistische Angaben über die Verhaftungen unter den verschiedenen Kategorien der Bevölkerung nach dem Charakter der Anklageformeln dargelegt. Die Etappen der Zerstörung der nationalen Identität fielen mit den Perioden des Beginns und des fortsetzenden Prozesses des Terrors in Beziehung zu den Deutschen der Ukraine zusammen.

Schlüsselwörter: die ethnischen Deutschen, die Repressalien, die Religion, die Formen und Methoden des Kampfes, der «Große Terror».

The history of ethnic Germans in Russia is burdened by many factors, stages of development of Soviet society. The article identifies the periods when the repressive policy of the Soviet authorities was formed against the Germans, their characteristics and results were given. For the first time the labor service of Germans and Mennonites was described as a form of repressive policy, the specifics of the implementation of this policy in Ukraine, its difference from similar practice in other regions of the USSR, was noted. The problem of carrying out repressions, social, educational, party composition of the arrested is given on the materials of the Dnepropetrovsk region.

The article contains statistical data on the arrests of various categories of the population, according to the nature of the indictments. All spheres of public life, economies in which the largest and most irreparable human losses were recorded, were noted. Analysis of documents and statistics allowed the following generalizations to be made: the German diaspora of Ukraine during the «Great Terror» suffered great losses. She was subjected to repression both on her social and national grounds. The managerial elite, the intelligentsia, suffered especially big losses. The German church and schools were liquidated. The stages of the destruction of the national identity coincided with the periods of the beginning and the ongoing process of terror against the Germans in Ukraine.

Keywords: ethnic Germans, repression, religion, school, forms and methods of struggle, «The Great Terror».

История этнических немцев России отягощена не только социально-политическими потрясениями XX века, но и рядом серьёзных факторов: внешнеполитических (противостоянием Германии и России в годы Первой мировой войны с антинемецкими кампаниями и «ликвидационным законодательством» этого периода, немецко-австрийским присутствием на Украине в 1918 г.); географических (близостью и потенциальными противниками СССР – Германией и Польшей); демографических (треть немецкого населения Советского Союза проживала в Украине); политических (приход в Германии к власти фашистов и возрастание опасности военного конфликта);

социальных (немецкое население, будучи традиционно более зажиточным, было экономически обескровлено в период коллективизации); религиозных (антирелигиозная кампания завершилась к середине 1930-х гг. полным разгромом католических костёлов, протестантских церквей, меннонитских молитвенных домов, арестами и физическим уничтожением священнослужителей). С учётом особой роли религии в ментальности немцев понятно и всё значение произошедшего.

20-е – 30-е годы XX в. были периодом политики советизации населения страны. Власть прилагала большие усилия для формирования нового «советского» человека. И надо признаться, что на

этом поприще были достигнуты значительные успехи. Тем не менее, результаты не вполне удовлетворяли руководство страны.

Изменившаяся ситуация внутри правящей партии, сопровождавшаяся партийными «чистками», физическим устранением «неудобных»; реализация концепции «обострения классовой борьбы в процессе продвижения по пути социализма»; политические изменения в Европе – приход к власти фашистов в Германии и Италии – всё это послужило основанием для изменения форм и методов политики, окончательным отходом от методов воспитания, насильственного убеждения и перехода к радикальным формам – к террору, когда социально-классовый подход к выбору своих жертв отошёл на второй план и за основу был взят национально-политический принцип.

Целью данной статьи является определение этапов и форм репрессивной политики государства в отношении немецкого меньшинства в межвоенные годы. В каких областях социальной жизни они наиболее чётко были проявлены? Речь, в первую очередь, идёт о духовной жизнедеятельности немецкого этноса – религии и школе. Первая (религия) являлась этноконсолидирующим фактором, во многом сохраняя национальные традиции, продуцируя их дальнейшее развитие. Начальной ступенью религиозного воспитания была школа [1], являвшаяся частью исторически сложившегося организма: община – церковь – школа.

События первой половины 20-х гг. прошлого века, когда начался процесс конфискации церковного имущества, аресты священнослужителей, закрытие ряда кирх, костёлов, молитвенных домов, несмотря на то, что происходили в русле общегосударственной антирелигиозной политики, могут быть оценены как первый этап репрессий против немецкого населения. Ибо следует помнить об особой религиозности немецкого и меннонитского населения, являвшейся одной из основных особенностей их ментальности [2]. И если институты православной церкви, будучи одной из опор самодержавия, уже к началу Первой мировой войны в определённой степени себя дискредитировали (что в какой-то мере облегчило свержение царизма), то католическая, евангелическая церкви, как и меннонитские религиозные структуры, сохранили своё влияние на паству. И это серьёзно затрудняло начавшийся процесс «советизации» общества. Желание преодолеть это существующее препятствие, стимулировало действия властей в проведении антирелигиозной кампании.

Что же касается школы, то факты закрытия немецких школ в тот период из-за национально-политических соображений почти не обнаружены. Политику власти в отношении дореволюционного

учительского корпуса, когда осуществлялась массовая его проверка на политическую лояльность, политическая переподготовка 75% немецких учителей [3], скорее всего, следует расценивать как начальный этап борьбы власти за своё влияние на подрастающее поколение. И хотя подобное нельзя характеризовать как форму репрессивной политики, однако нельзя и не отметить наличие подобного явления.

События 1937–1938 гг. – массовые репрессии возрастной группы немецкого населения, чьё формирование гражданственности пришлось на 1920-е гг., свидетельствует о том, что советская власть усомнилась в эффективности своей работы в те годы. В целом, характеризуя политику государства 1920-х гг. в отношении национальных меньшинств, в том числе и к немецкому населению, следует отметить её взаимоисключающие проявления: антирелигиозная пропаганда и восстановление функционирования национальной школы; политика коренизации и процесс перевоспитания учительства; изъятие из школ и библиотек религиозной литературы и создание Всеукраинского филиала Центрального издательства народов СССР, выпуск литературы на немецком языке, формирование нового учительства. В целом следует признать, что репрессивная машина государства в 20-е годы XX в. в сфере национальных отношений только начинала свою «жатву» немецкого населения, хотя факты подавления выступлений колонистов против продразвёрстки, конфискации собственности больших хозяйств имели место.

Такая ситуация была обусловлена в значительной мере статьями Брестского мира, предусматривавшими возможность 10-летнего периода выезда из страны немцев в Германию, наличием советско-германских торгово-экономических соглашений, которые в определённой мере экстраполировались на немецкое население СССР.

Следующим этапом формирования репрессивной политики государства стали 1929–1932 гг. На них приходится коллективизация, раскулачивание, высылка кулацких семей, жёсткое давление на церковь, «чистка» учебных заведений. Именно в эти годы в партийных документах всё чаще стали звучать тревожные ноты о месте и роли религиозного фактора в колонистской среде [4], отмечалась «усиливающаяся агрессивность действий духовенства» [5]. Социально-экономическим фоном происходившего было проведение коллективизации, с её элементами разрушения сельской религиозной общины, насильственного изъятия наиболее крупных крестьянских хозяйств и значительной части середняцких. Активизировался процесс использования административно-принудительных форм работы.

Власть, отбросив сантименты, обрушилась на церковь и религию. Служители религии лишались избирательных прав, облагались непомерно высокими налогами, церкви выселялись из собственных помещений. Религиозная паства и сами религиозные служители оставались без культовых помещений [6].

Одной из завуалированных форм репрессивной политики государства тех лет, по нашему мнению, может считаться привлечение населения к работе в тыловом ополчении. Формально, речь шла о формах замены воинской повинности, которую меннониты, в силу своего религиозного пацифизма, не могли нести, привлечением в тыловое ополчение. Однако, фактически речь шла о возрождении трудовой армии. Подтверждением этого служит постановление Народного комиссариата внутренних дел и Народного комиссариата труда УССР от 19 сентября 1930 г. о привлечении граждан, «зачисленных в тыловое ополчение к трудовой повинности» [7].

Вместе с меннонитами трудовую повинность отбывали немцы и представители других национальностей. Но меннониты и немцы занимали гораздо больший процент работавших. Так, на Днепрострое, в одном из списков, привлечённых из Мелитопольского округа, где немецко-меннонитское население составляло 6% от всех жителей, их было 16%. О том, что трудармейцы могут рассматриваться как субъекты, подвергнутые своеобразному наказанию, говорят такие факты: 1) основная часть занятых были людьми, лишёнными избирательных прав; 2) большая часть трудармейцев были сельскими жителями, не вступившими в колхозы; 3) в документах был определён их социальный статус как «бывших служителей религиозного культа», «на содержании бывшего эксплуататора», «бывший кулак», «бывший эксплуататор». Кроме того, эта категория населения уже тогда каралась 58-й статьёй Административного и Криминального кодекса УССР. Основанием для этого становились: отказ от выполнения отдельных работ, самовольная отлучка с работы, невыполнение установленных норм.

В силу вышеперечисленного считаем, что участие в трудармии может быть рассмотрено не только как стремление власти интегрировать определённую часть населения в новую социальную среду, привлечь дополнительные трудовые ресурсы к модернизации общества, но и форма, завершающей в тот момент оформление репрессивной политики. Подтверждением этого являются слова И. В. Сталина, сказанные в 1930 г.: «Репрессии в области социалистического строительства есть необходимый элемент наступления...» [8].

Очередным этапом репрессий является 1933–1936 гг. Если предыдущие периоды имели в зна-

чительной мере социально-классовый характер и практически касались всего населения, то для этих лет политике репрессий свойственен уже национальный окрас. Это было обусловлено следующими обстоятельствами: внешнеполитическими (приход в Германии к власти фашистов с чётко выраженной антикоммунистической идеологией, расчёт гитлеровцев в своих внешнеполитических планах на создание «пятой колонны» за счёт зарубежных немецких диаспор); геополитическими (стремление укрепить границы и удалить потенциально опасные диаспоры из приграничной зоны); политическими (борьбой с оппозицией – реальной и мнимой, жертвами которой стали политэмигранты, бывшие немецкие военнопленные с лидерами, взявшими на себя организацию помощи голодающим (чаще всего это были священнослужители); борьбой с церковью и окончательный её разгром; чисткой партийного и советского аппарата, жертвами которого становились коммунисты-романтики, свято поверившие в светлые идеалы коммунизма, и замена их людьми лояльными, склонными к беспринципности, далёкими от профессионализма).

Политические репрессии в отношении национальных меньшинств были не новым явлением во внутренней политике государства. Но именно в эти годы население (немцы и поляки) приграничных территорий стало объектом особого «внимания». Так, согласно оперативному приказу ГПУ № 42167 от 7 марта 1930 г., из районов всеобщей коллективизации началось выселение активных и наиболее богатых кулацеских элементов в восточные регионы СССР (Сибирь, Казахстан) и в восточные области Украины (Харьковскую, Луганскую, Донецкую). Если вначале это выселение имело чётко определённые параметры – 20 тыс. семей, то в последующие годы происходившие процессы были ничем не ограничены. Началась массовая фабрикация так называемых дел по «контрреволюционным», «повстанческим», «фашистским» организациям. Примером может служить ситуация на Житомирщине. Созданная ЦК КП(б)У 3 апреля 1934 г. специальная комиссия для обследования Пулинского немецкого национального района (с 1935 по 2016 гг. – Червоноармейский район) в своих выводах заявила, что партийная организация района не обращала внимания на «засорение» колхозов «кулацким элементом», что создало возможность для работы «кулацко-фашистских агентов» [9].

Такие заключения влекли за собой соответствующие действия властей, одним из следствий которого стало массовое бегство немецкого населения. Район покинули 826 хозяйств, что составило 14% от общего количества хозяйств этого района [10]. Оставшееся население в дальнейшем

подвергалось моральному давлению и политическим репрессиям со стороны органов власти. Были уволены 29 учителей немецких школ, объявленных «классово-враждебным элементом». В 1935 г. ещё одна группа населения была арестована и обвинена в шпионско-диверсионной работе, в распространении «гитлеровской помощи», формировании «фашистских кадров». 20 декабря 1934 г. политбюро ЦК КП(б)У приняло постановление «О переселении из приграничных районов». Согласно ему, выселялись практически все немцы, квалифицировавшиеся властью, как «враги народа». Практика выселения немцев в районы Сибири, Казахстана, юга Украины набирала обороты. Уже с 20 февраля по 10 марта 1935 г. из приграничных районов Киевской и Винницкой областей в восточные районы СССР было переселено 1903 немецкие семьи [11]. А 27 октября 1935 г. нарком внутренних дел СССР Г. Г. Ягода в письме к председателю совнаркома В. М. Молотову писал: *«Проведённое переселение в значительной мере очистило пограничные районы от контрреволюционных, националистических (польских и немецких) и антисоветских элементов...»* [12].

В эти годы резко менялись формы наказания. Становились практически нормой расстрельные статьи приговоров. Размах репрессий принял большой масштаб. Население бывших немецких колоний, в которых по-прежнему проживала большая часть немцев и меннонитов Украины, становились объектом деятельности органов безопасности.

Пик репрессий против немецкого населения, именуемый в научной литературе как «Большой террор», приходится на 1937–1938 гг. В этот период советская власть проявила не только свою социальную, но и национальную составляющую в проведении политики репрессий. Началась массовая «бульдозерная зачистка» всех лиц, которые, по мнению властей, были потенциально опасными в условиях будущей войны Германии с Советским Союзом. Такими становились: бывшие германские военнопленные, оставшиеся в Украине, многие из которых были «заражены вирусом коммунизма»; политэмигранты, спасавшиеся от фашистских застенков; перебежчики из Германии, мечтавшие причаститься к «новой эре человечества»; бывшие германские подданные, работающие на оборонных предприятиях, на транспорте; бывшие российские военнопленные; служащие немецких предприятий; жёны осуждённых по немецкой линии; лица, шпионившие в пользу Германии; бывшие «кулаки»; дети бывших «кулаков». Список категорий людей, подвергшихся массовому террору, можно значительно расширить, ибо его составление всецело зависело не только от распоряжений, издаваемых в верх-

них эшелонах власти, но и от «фантазий» местных органов НКВД.

Годы 1937–1938 характеризовались воинственным российским национализмом, усиленным и закреплённым травмой войны 1914–1918 гг., присутствием кайзеровских войск на украинских территориях в 1918 г. Подтверждение последнему находим в докладе народного комиссара внутренних дел Украины А. И. Успенского от 1 апреля 1938 г. В нём речь идёт о связях штурмовых отрядов, созданных в Украине в 1937–1938 гг., с событиями прошлых лет: *«...штурмовой отряд первоначально был создан в 1918 г. германскими оккупантами», «...в составе организации были лица, служившие в немецких комендатурах», «...арестован в Харькове резидент немецких разведывательных органов с 1912 г. профессор Бельц Адам Адамович», «Кишинский Михаил завербован в 1917 г. резидентами германской разведки Вильке и Гельферихом», «арестованный Винник Михаил [...] показывает о своей вербовке в 1918 г. Вильке и Гельферихом в пользу Германии», «Эйзенбраум Роберт – резидент германской разведки с 1913 г.» и т. д.*

Спецификой репрессий немцев в Украине было то, что здесь существовал учёт лиц немецкой национальности. Эта практика была начата ещё в 1912 г. распоряжением главного управления Генерального штаба. Согласно ему, все контрразведывательные отделения составляли и периодически дополняли списки лиц, подлежащих аресту или высылке в «подготовительный к войне период» из районов мобилизации и возможных боевых действий [13]. Подобный учёт был вплоть до начала Великой Отечественной войны [14]. Количественные показатели репрессированных немцев в эти годы были несколько меньшими, чем поляков. Однако это вовсе не означает проявление какой-либо мягкости НКВД по отношению к представителям этого этноса. Просто волной репрессий предыдущих лет они уже были сметены с социально-экономической и политической палитры региона. На XIII съезде КП(б)У (май - июнь 1937 г.) было предложено депортировать всех немцев, так как, по мнению выступающих, они «заражены фашистской идеологией». Восприняв это как фактическую установку НКВД, начала осуществляться соответствующая операция. Суточная норма арестов по «немецкой контрреволюции» в 1937 г. по Украине составляла 100 человек [15].

Следует выделить в репрессивной политике советского государства тех лет несколько групп населения:

- интеллигенцию: научную, преподавателей вузов, техникумов, учителей;
- сельскую интеллигенцию: учителей, заведующих клубами, библиотеками;

- техническую интеллигенцию: на заводах, шахтах, транспорте;
- партийно-хозяйственных руководителей, руководителей немсекций, райкомов, сёл, учебных заведений, предприятий, МТС;
- крестьянство.

Обратимся к материалам репрессий немецкого населения в Днепропетровской области. Выбор этой территории в качестве объекта исследования обусловлен тем, что она, включавшая в 1937–1938 гг. и нынешнюю Запорожскую область, была одним из основных мест расселения этнических немцев на территории Украины. К началу 1937 г. здесь проживало более 115 тыс. лиц немецкой национальности. Исследования украинского историка В. Н. Никольского [16] позволяют отметить место немецкого населения области в общем количестве репрессированных в эти годы. В 1937 г. в области было арестовано 10,2% всех немцев республики. По характеру преступлений, инкриминированных органами безопасности, арестованные обвинялись в следующем:

- в повстанческой контрреволюционной деятельности (по области 65,2% арестованных);
- во вредительстве (по области 3,8% арестованных);
- в террористической деятельности (по области 8,4% арестованных);
- в диверсионной деятельности (по области 14,4% арестованных);
- в предательстве (по области 1,1% арестованных);
- в шпионаже (по области 100% арестованных);
- в фашизме (по области 100% арестованных);
- по «кулацкой» линии (по области 84,6% арестованных).

Данные свидетельствуют о том, что арестованным предъявлялись обвинения сразу по нескольким статьям.

Большинство немцев Днепропетровщины (около 95 тыс.) проживали в сельской местности на территории 3 немецких национальных районов (Люксембургского, Молочанского, Ротфронтковского) и 32 национальных сельских советов. Более 20 тыс. немцев являлись жителями городов области.

Первые аресты среди немцев Днепропетровщины начались ещё в июне 1937 г. Тогда была арестована большая группа немцев-колхозников в Запорожском районе по обвинению в создании фашистской повстанческой организации. Анализ документов свидетельствует о том, что аресты носили бессистемный характер. Так, в одних сёлах были произведены единичные аресты (в Заградовке 2 чел. из 170 жителей, в деревне Розенгарт 9 мужчин из 300 жителей), в других местах аресты

носили массовый характер, например, Кондрачевка – 75 мужчин (18%) из 400 жителей этого села.

Особо крупномасштабными репрессии стали после появления известного приказа № 00447. Так, в частности, массовыми арестами были отмечены сентябрь, ноябрь и декабрь 1937 г. После паузы в январе 1938 г., вызванной, скорее всего, перегруженностью тюрем, массовые аресты возобновились в феврале и марте. Следующее резкое снижение количества арестов наступило в апреле и закончилось в начале июня 1938 г., когда начался новый всплеск масштабных арестов среди немецкого населения, который продолжался вплоть до середины ноября 1938 г. Репрессии среди сельского населения имели свои особенности. Документы свидетельствуют о том, что необходимость проведения календарных сельскохозяйственных работ и нехватка рабочих рук в сёлах, приводили к освобождению части сельского контингента арестованных, которые возвращались в сёла. Выполнив эти работы, они потом вновь оказывались в тюремных застенках, и чаще всего были расстреляны.

По данным В. В. Ченцова и Д. В. Архирейского, за период с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г. на территории области было репрессировано 7857 немцев [17]. Мартиролог «Реабілітовані історією» [18] содержит информацию о более 5,5 тыс. немцах, репрессированных в 1937–1938 гг. (см. табл. 1) [19]. Поражает суровость вынесенных приговоров – около 83% арестованных было приговорено к высшей мере наказания – расстрелу. В число же освобождённых (45 чел.) вошли, главным образом, лица, осуждённые к различным срокам заключения, но выпущенные на свободу в первой половине 1939 г., 7 чел. были высланы за границу, как иностранные подданные.

Абсолютное большинство репрессированных составляли мужчины. Доля же репрессированных женщин была незначительной (0,01%). Несмотря на это, сам факт арестов может быть рассмотрен и оценён как начало практики уничтожения генофонда немецкого народа. Она (практика) в полной мере была осуществлена уже в период войны (трудармия). Составной частью этого процесса были аресты жён репрессированных и судьбы их детей. Жёны разделяли судьбы своих мужей, а дети лишались национальных корней. Многие из них получали в детских домах новые фамилии и имена. В их сознании вытравливалась всякая память о семье, о своей национальности, о культуре.

В ноябре 1937 г. НКВД отменил «расширение» к приказу № 486. Причиной стали ограниченные возможности размещения женщин в и без того переполненных тюрьмах и отсутствие мест в детских домах. Но периодически, особен-

Результаты репрессий 1937–1938 гг. против немецкого населения Днепропетровской области

Год	Мужчины						Женщины						Всего					
	арестовано	из них					арестовано	из них					арестовано	из них				
		расстреляно	осуждено в лагерь	выслано	освобождено	неизвестно		расстреляно	осуждено в лагерь	выслано	освобождено	неизвестно		расстреляно	осуждено в лагерь	выслано	освобождено	неизвестно
1937	2762	2301	450	2	2	7	42	11	22	1	-	8	2804	2312	472	3	2	15
1938	2747	2283	411	3	42	8	14	6	4	1	1	2	2761	2289	415	4	43	10
Итого	5509	4584	861	5	44	15	56	17	26	2	1	10	5565	4601	887	7	45	25

но в городах, отдельные местные Управления НКВД по собственной инициативе предпринимали административные высылки семей осуждённых по немецкой линии. Поводом становились: 1) принадлежность к «уязвимой» этнической группе населения; 2) проживание в национальном районе или режимной территории; 3) работа в сферах, имеющих оборонный характер (машиностроение, транспорт, энергетика, металлургическая, химическая, угольная промышленности).

Массовые репрессии, начатые против немцев в рамках так называемой «кулацкой операции», переросли в преследование их по национальному признаку. Они находились в одном ряду с представителями других западных национальных меньшинств. Тезис о преследовании немцев именно по национальному признаку звучал уже в докладной записке наркома НКВД Украины А. И. Успенского от 1 апреля 1934 г. Подтверждается он и показаниями бывшего сотрудника НКВД, который позднее заявлял, что было личное указание наркома *«арестовать поляков и немцев независимо от того, достаточно ли на них материалов для ареста. На этом основании, при составлении справок на арест поляков и немцев, доминирующую роль играла их национальность»*. Таким образом, энкаведистами фактически реанимировался старый лозунг российских шовинистов эпохи Первой мировой войны: «Этнический немец – внутренний враг государства».

Массовый террор 1937–1938 гг. имел негативные последствия как для различных категорий и групп немцев, так и для всего немецкого населения в целом. В первую очередь, это касалось немецких сёл, где жертвами террора стали 4802 жителя. Понимание невозможности обвинения сельского населения в троцкизме в силу массовой политической безграмотности, осознавая наличие в среде крестьянства недовольства своим социально-экономическим положением, учитывая ранее полученную многими из них финансовую помощь из-за границы во время голода, большинство сельских жителей обвинялось в участии

в террористических фашистских организациях, подготовке вооружённых операций, час выступления которых должен был начинаться с момента непосредственного нападения фашистской Германии на СССР. Эта категория населения была наиболее массовой.

Несмотря на значительное доминирование в этом печальном мартирологе рядовых колхозников, прослеживается явная сфокусированность репрессий на тогдашней элите немецкого села. В табл. 2 отражены масштабы репрессий против неё. Всего было репрессировано 687 чел., занимавших важные места в различных сферах экономической и общественной жизни немецкой деревни. В целом доля элиты в общем количестве репрессированных сельских жителей составила более 14%.

Огромные потери понесло руководство немецких колхозов и их структурных подразделений. Всего была репрессирована примерно пятая часть их общего числа по области. Главным образом это были руководители так называемой «первой волны коллективизации». Тогда немецкое население, понимая неизбежность происходивших процессов, выдвинуло из своей среды людей, имевших и уже обнаруживших необходимые лидерские и управленческие качества. В своей работе они стремились достичь разумного баланса интересов между избравшим их населением и требованиями власти. Защищая интересы людей, они нередко вступали в конфликты с партийным, советским руководством, требовавшим беспрекословного выполнения далеко не всегда правильных установок. В силу этого в предшествующие годы часть таких людей была заменена на послушных власти исполнителей. Оставшиеся неформальные лидеры в немецких сёлах были практически уничтожены в годы «Большого террора». Аналогичной была судьба большой группы специалистов аграрного производства и сельской интеллигенции.

Непоправимый удар был нанесён немецкой школе. Она, наконец, была добита. Более 60% репрессированных учителей составляли когорту старой, дореволюционной школы. Несмотря на

Репрессии против элиты немецкого села

Производственный сектор (колхозы и перерабатывающие предприятия)																			
Председатели и директора		Заместители		Секретари прав- лений колхозов		Бригадиры		Заведующие фермами		Ветврачи		Ветфельдшеры		Зоотехники		Бухгалтера и счетоводы		Агрономы и техники	
38		5		5		125		57		4		13		28		136		19	
Общественный сектор и сфера услуг																			
Сельские советы				Образование				Медицина			Пресса		Торговля			Почта и связь			
Председатели	Заместители	Секретари	Заведующие клубами	Заведующие ра- йоно	Директора	Учителя	Преподаватели	Главврачи	Врачи	Бухгалтеры	Главные редакторы	Сотрудники	Заведующие магазинами	Продавцы	Бухгалтеры	Начальники от- делов	Сотрудники		
6	8	9	8	1	31	91	5	2	5	5	2	7	28	32	9	3	5		

действия властей по их идеологическому перевоспитанию в 1920-е гг., они оказались непригодными, по мнению тех же властей, к воспитанию молодого поколения советских людей. Среди репрессированных педагогов оказались и выпускники национальных педагогических училищ первой половины 1920-х гг. (составили 30% от общего числа репрессированных учителей). Такие цифры, скорее всего, свидетельствуют о том, что в те годы власть ещё не успела установить в учебных заведениях свой тотальный идеологический контроль. Оставшаяся группа арестованных педагогов, окончившая вузы и училища во второй половине 1920-х – начале 1930-х гг., очевидно, не устраивала власть из-за проявления отдельных случаев нелояльности к ней. На смену репрес-

сированным педагогам пришли молодые учителя (часть уже не немецкой национальности), главной задачей которых в процессе обучения была не передача знаний и формирование навыков, а, прежде всего, идеологическое воспитание подрастающего поколения. Точку в существовании национальной школы поставила принудительная ликвидация национальных школ, осуществлённая властями осенью 1937 г.

Огромные потери понесла и немецкая элита городов. Из табл. 3 видно, что репрессии затронули более чем 200 организаторов производства, управленцев различных уровней, представителей технической и педагогической интеллигенции. Это составило около 27% всех репрессированных городских немцев.

Таблица 3

Репрессии против немецкого городского населения Днепропетровской области

Всего репрессированных	Промышленность									Образование и медицина					Торговля и сфера обслуживания					Другое			
	Директора предприятий	Начальники цехов и заместители	Бригадиры	Инженеры	Конструкторы	Мастера	Бухгалтеры и счетоводы	Рабочие	Прочие	Преподаватели вузов и техникумов	Директора школ	Учителя	Ученики и студенты	Медики	Прочие	Заведующие	Бухгалтеры и счетоводы	Продавцы	Мастера	Прочие	Пенсионеры	Безработные	Неизвестно
763	2	27	14	8	11	42	47	408	16	8	3	22	14	9	7	8	14	4	9	12	2	23	43

Трагические события 1937–1938 гг. довершили и разгром немецких церквей. «Большой террор» самым негативным образом сказался на структуре и жизнедеятельности традиционной немецкой семьи. Как выше уже отмечалось, почти абсолютное большинство арестованных составляли мужчины. В основном они имели возраст от 25 до 45 лет и были главами многодетных семей. Из проанализированных данных по 62 немецким сёлам области видно, что в большинстве из них (а именно – в 42) эти потери колебались от 26% до 55%. Максимальными были потери (более 76%) в поселениях, находившихся вблизи крупных административных центров – Днепропетровска и Кривого Рога. Эти немецкие сёла, вероятно, были своеобразным резервуаром для карательных органов, из которого черпались недостающие проценты для выполнения необходимых плановых показателей по репрессиям.

Тяжкую ношу главных кормильцев семьи пришлось взвалить на себя их жёнам, которые были хранительницами домашнего очага и одними из основных передатчиков детям культурных традиций, верований и обычаев своего народа. Подрастающее поколение, оказавшееся без опеки, становилось лёгкой добычей советской пропагандистской машины, стремившейся к формированию у него религиозного нигилизма и способствовавшего процессу дальнейшей деэтнизации.

Одним из самых негативных последствий массового террора стало развитие в немецких сёлах

атмосферы страха и подозрительности не только к представителям других национальностей, проживавших в них, но и возникновение недоверия (часто необоснованного) и к некоторым своим соплеменникам. Всё это вело, вместе с рядом других факторов, к разрушению былой национальной сплочённости украинских немцев, позволившей им в предшествующие периоды их истории успешно противостоять многим острым вызовам внешнего мира.

Таким образом, следует отметить, что в период «Большого террора»:

- немецкая диаспора Украины понесла значительные человеческие жертвы;
- немцы подвергались репрессиям как по причине своего социального происхождения, так и по национальному признаку;
- особенно масштабные потери понесла немецкая управленческая элита и интеллигенция;
- окончательно были ликвидированы немецкие церкви;
- прекратила своё существование немецкая национальная школа;
- проявились и начали развиваться деструктивные процессы как на уровне отдельных семей, так и в среде немецкого сообщества в целом. Активно шёл процесс разрушения национальной идентичности. Этапы её разрушения практически совпадают с периодами начала и продолжавшегося процесса нарастания террора в отношении немцев Украины.

Библиографические ссылки

1. **Вашкау, Н. Э.** Школа в немецких колониях Поволжья / Н. Э. Вашкау. – Волгоград, 1998. – С. 162.
2. **Герман, А. А.** Репрессии как неотъемлемый элемент политики большевистского режима по отношению к российским немцам / А. А. Герман // Наказанный народ. Репрессии против российских немцев: Матер. Междунар. научн. конф. – М., 1999. – С. 21.
3. ЦГАОО. – Ф. 1, оп. 7, д. 448, л. 251; ГАДО. – Ф. П-1, оп. 1, д. 1525, л. 2об., 12, 35, 41, 122, 123, 136.
4. ГАДО. – Ф. П-1, оп. 1, д. 2235, л. 8.
5. ГАДО. – Ф. П-7, оп. 1, д. 519, л. 95–104.
6. ГАДО. – Ф. П-1, оп. 1, д. 1525, л. 32.
7. ГАЗО. – Ф. Р-955, оп. 14, д. 400, л. 3–3об.
8. **Сталин И. В.** Соч. Т. 12. – С. 309.
9. ЦГАДО Украины. – Ф. 1, оп. 7, д. 346, л. 115; Ф. 1, оп. 1, д. 346.
10. ЦГАГО Украины. – Ф. 2, оп. 6, д. 350, л. 152.
11. ГАРФ. – Ф. 5446-СС, оп. 16, д. 262, л. 14.
12. Цит. по: Жезицкий, Н. Массовые депортации населения Поділля (друга половина 30-х рр. XX ст.) / Н. Жезицкий // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ: наук.-документ. журн. – 1992. 1/2. – С. 128.
13. **Звонарѣв, К. А.** Агентурная разведка: Германская агентурная разведка до и во время войны 1914–1919 гг. / К. А. Звонарѣв. – Кн. 2. – М., 2003. – 224 с.; Немецкий шпионаж в России (Подготовил публ. С. Кудряшов) // Родина. – 1993. – 5/6. – С. 92–95.
14. ГАЗО. – Ф. 209 С/Б 1393, д. 14, л. 7, 8.
15. **Ченцов, В. В., Архирейський, Д. В.** Зв'язки з Німеччиною як фактор репресій німецького населення Дніпропетровщини 1930-х рр. (рукопис).
16. **Нікольський, В. М.** Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСФ / В. М. Нікольський // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ: наук.-документ. журн. – 2000. – 2/4. – С. 103–112; Нікольський, В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // Український історичний журнал: наук. журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–89; Нікольський, В. М. Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники / В. М. Нікольський // Вопросы германской истории: сб. науч. трудов / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск: Из-во Днепропетровского ун-та, 2001. – С. 51–62.
17. **Ченцов, В. В., Архирейський, Д. В.** Зв'язки з Німеччиною як фактор репресій німецького населення Дніпропетровщини 1930-х рр. (рукопис).
18. Реабілітовані історією: у 27 т. Дніпропетровська область: у 2 кн. / упорядники: Є. І. Бородин та ін. Кн. 2. – Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редколегії з підготовки й видання тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2008. – 1118 с.
19. Составление и анализ статистических материалов осуществлялись при участии сотрудников Центра украинско-немецких научных исследований ДНУ имени Олеса Гончара к.и.н. А. И. Безносова и Т. Л. Петровой.

Надійшла до редколегії 25.05.2017

О СЕКУЛЯРИЗАЦИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ ИДЕНТИЧНОСТИ РОССИЙСКИХ МЕННОНИТОВ

В статье выдвигается тезис о том, что идентичность меннонитов Российской империи была подвержена медленной трансформации, фактором которой стало постепенное вытеснение абсолютного приоритета религии из общественного сознания. Скрытая меннонитская секуляризация обозначилась в 1905–1917 гг., когда в меннонитстве выделилась фракция «меннонитов по культуре», отошедших от веры. В советское время самоидентификация изменялась под прессом идеологии, но формы мировоззрения «меннонитства по культуре», наряду с «меннонитством по вере», сохранились. В этой связи уточнения требует концепция меннонитства как этноконфессиональной общности, которая не учитывает мировоззрения «меннонитства по культуре».

Ключевые слова: меннониты, идентичность, секуляризация, этноконфессиональная общность.

У статті наведено тезу про те, що ідентичність менонітів Російської імперії була схильна до повільної трансформації, фактором якої стало поступове витіснення абсолютного пріоритету релігії з суспільної свідомості. Прихована менонітська секуляризація визначилася в 1905–1917 рр., коли в менонітстві виділилася фракція «менонітів з культури», що відійшли від віри. За радянських часів самоідентифікація змінювалася під натиском ідеології, але форми світогляду «менонітства з культури», поряд з «менонітством за вірою», збереглися. У зв'язку з цим уточнення потребує концепція менонітства як етноконфесійної спільноти, яка не враховує світогляду «менонітства з культури».

Ключові слова: меноніти, ідентичність, секуляризація, етноконфесійні спільнота.

Die These wird aufgestellt, dass die mennonitische Identität der Mennoniten im Russischen Kaiserreich einer stetigen Transformation unterlag, infolge deren die absolute Priorität der Religion aus dem gesellschaftlichen Selbstbewusstsein verdrängt wurde. Die latente mennonitische Säkularisation trat 1905–1917 mit der Etablierung des Kulturmennonitentums in Erscheinung, das sich von dem Glauben abgewendet hat. In der Sowjetzeit geriet die mennonitische Selbstidentifikation unter den Druck der Ideologie, den sowohl das Kulturmennonitentum als auch seine konfessionelle Ausprägung überlebten. Aus diesem Grund bedarf einer Revision das Konzept des Mennonitentums als einer ethnokonfessionellen Einheit.

Schlüsselworte: Mennoniten, Identität, Säkularisierung, Ethnokonfessionelle Einheit.

The main these of the article is that Mennonite identity in Russian Empire was the subject to a progressive transformation with a gradual displacement of the absolute priority of religion within the public consciousness by secular matters.

For Mennonites, fragmented identity became a norm in mid-16th century combining irreconcilably groups like Frisian and Flemish. In Russia, the fragmented confessional identity remained a norm even if the opposing group names changed from Frisian and Flemish to mainstream Mennonites and Mennonite Brethren. Even the linguistic identity marker – the *Plautdietsch* dialect – was subjected to a slow change: in the last mother colony, Alexandertal, founded 1859, the dialect was not imparted to children anymore.

Even if Mennonites were allowed within the colony frames to build their society after their own patterns, the suppression of the confessional component by a secular one began early with the forced introduction of administrative self-government. At the same time, the increasing role of education reduced the share of confessional influence. Secularization understood as displacement of religion from the community became visible first in the educational sphere. In the end of 19th century, respected and successful teachers were forgiven their abstinence from religion. At this time, the fourth Mennonite generation in Russia could choose their ideals being priorities of self-identification, from five different areas: Church, administration, education, business, and agriculture.

The prominent Russian Mennonite Benjamin Unruh described the developments among Mennonites as shift from cult to culture.

The latent Mennonite secularization became visible during and after the Russian Revolution of 1905–1907. In the following decade, within the compound Mennonite identity an exclusively cultural segment was established that rejected religion while a strong religious component still existed.

The extreme conditions of World War I and the Civil War served as a secularization indicator and accelerator. The fundamental Mennonite confessional identity marker, nonresistance, became blurred. The Mennonite society spanned a wide spectrum from Tent Mission martyrs to killed *Selbstschutz* members.

In Soviet times, the Mennonite self-identification came under the pressure of ideology. The purges of 1937–1938 took away the Mennonite intelligentsia who traditionally formed the identity of the new generation. The deportation and war mobilization destroyed the remnants of the identity shaping environment of a colony and formed a new diaspora geography. The new Mennonite generation grew up with a minimal idea of Mennonite specific matters.

The only space where Mennonite identity could survive where family and church. So the confessional component of identity became significant again, sometimes at the expense of ethnicity.

Keywords: Mennonitism, identity, secularization, ethno-confessional community.

23 августа 1804 г. 30 членов меннонитской общины села Нейенхубен близ Данцига покинули родные места. Двумя месяцами позже они добрались до Хортицы. Причина их эмиграции состояла в следующем: в Пруссии, «поруганном Вавилоне», они не видели никаких надежд на «очищение храма», а старшина городской общины Данцига позволял своей общине слишком много свободы [9, с. 106]. Российская империя представлялась им страной-убежищем, в которой еще можно было сохранить истинную веру. Через несколько лет, в 1812–1816 гг., руководитель этой группы переселенцев Клаас Реймер основал Малую общину на Молочной, в которую первоначально входило всего 18 или 20 семей [9, с. 108]. Остальные общины и на Молочной, и на Хортице по своему составу были значительно большими.

Реймер и его немногочисленные сторонники искали в России прежде всего убежища от «обмирщения». Для них отход совокупного меннонитского сообщества от веры в Пруссии в начале XIX в. был вполне свершившимся событием. Другими словами, они бежали от секуляризации как вытеснения традиционных религиозных норм из жизни своего сообщества. Правда, вместе с ними в ту же самую Российскую империю переселялись множество других меннонитов, которые также опасались за свои традиционные религиозные ценности и, прежде всего, за постулат непротivления и отказа от оружия, но при этом они не разделяли взглядов Реймера.

Идентичность переселившихся меннонитов не была монолитной с самого начала. Цельная и сплоченная для постороннего наблюдателя конфессиональная группа на самом деле состояла из нескольких фракций. Самые большие из них, фризцы и фламандцы, на старой нидерландской и прусской родине стойко противостояли друг другу со второй половины XVI в. Возникновение Малой общины на Молочной лишь подтверждает тезис о фракционности меннонитской идентичности. Идентичность как инструмент разграничения по линии «свой – чужой» приносила порой неожиданные результаты.

Идентичность меннонитов в Российской империи никогда не была константой. Она постоянно, хотя и медленно, изменялась. Примером может служить ее религиозная составляющая: противостояние между фризами и фламандцами, казавшееся в Пруссии непреодолимым, в Российской империи в течение одного поколения почти рассеялось, уступив место другим конфликтам, самым заметным из которых стала контрверза

между меннонитским мейнстримом и меннонитской братской общиной, открывшаяся в 1860 г.

Изменениям был подвержен даже языковой маркер идентичности: в то время как меннонитство почти повсеместно отождествлялось с диалектом «платтдойч», в последней материнской меннонитской колонии Александрталь, основанной в 1859 г., детям этот вариант языка уже не прививали [10].

Таким образом, вместе с трансформацией меннонитского сообщества [15] плавно изменялась и меннонитская идентичность.

Вектор и скорость трансформации идентичности в Российской империи долгое время кардинальным образом определялся жизнью в этнически, лингвистически и конфессионально обособленных колониях, что оказалось уникальным явлением во всемирном меннонитстве – только в России меннонитам представилась возможность строить свое сообщество по собственным лекалам. И это при том, что в стране их происхождения – Нидерландах и в других европейских странах общество, принимающее их, оказывало на конгрегации более мощное влияние.

При всем этом и в России нерелигиозная компонента в меннонитском сообществе постепенно и постоянно росла. Переселенцы первого поколения быстро смирились с тем, что параллельно с церковными структурами авторитета и власти были выстроены местное административное самоуправление. Параллельно тем же церковным структурам действовала и система образования, ставшая гордостью меннонитов и находившаяся под церковным влиянием, но не подчинявшаяся церковным старшинам напрямую. Реформа образования 1880-х гг. еще более удалила область образования от сферы конфессионального влияния.

Секуляризация, как вытеснение религии из общества, набирала силу и в недрах меннонитского сообщества. Первые признаки меннонитской секуляризации появились в сфере образования. Обычно школьные преподаватели играли заметную роль в церковной жизни; их часто выбирали в церковные старшины. Вместе с тем к концу XIX ст. авторитетным и успешным педагогам уже прощали их дистанцирование от церкви. Примером может служить Абрам Нейфельд (1862–1909) – студент Берлинского университета и выпускник историко-филологического факультета Одесского университета, талантливый преподаватель русского языка, возглавлявший в 1895–1909 гг. Хортицкую центральную школу. П. М. Фризен весьма осторожно писал о нем:

«Исповедующим верующим, в нашем понимании, [он] не был, но он был «богоискателем»» [9, с. 618].

К концу XIX ст. четвертое поколение меннонитов в Российской империи могло выбирать себе идеал, и вместе с ним приоритеты самоидентификации, по меньшей мере, из пяти сфер: церковной, административной, педагогической, предпринимательской и сельскохозяйственной. Вместе с тем меннонитской идентичности без более или менее выраженной конфессиональной принадлежности в то время не существовало: все, как минимум номинально, принадлежали одной из меннонитских общин. Религия была неотъемлемой частью культуры.

Таким же образом обстояло дело и с населением империи в целом. До провозглашения свободы совести в бурные революционные дни 1905 г. в Российской империи следовало исходить из того, что каждый из ее граждан принадлежит одному из религиозных сообществ – православной ли церкви, какой-либо иной конфессии, включая нехристианские. Поворотными пунктами стали императорский указ от 17.04.1905 «Об укреплении начал веротерпимости в России» и еще более Декрет об отделении церкви от государства и школы от церкви 1918 г. После этого конфессиональная принадлежность в империи перестала быть обязательным маркером идентичности.

Едва ли можно утверждать, что провозглашение основных гражданских свобод в революционном 1905 г. послужило началом секуляризации в смысле отхода от религии в Российской империи. Атеисты и агностики в стране существовали и раньше; кроме того, сегодня трудно определить степень укорененности в религии тех или иных групп населения. Вместе с тем в пределах Российской империи религия начала переставать быть обязательным компонентом культуры.

Провозглашение свободы совести имело для меннонитского сообщества далеко идущие последствия: отказ от веры допускался теперь точно так же, как и ее исповедание, а конфессиональная принадлежность выпала из спектра обязательных атрибутов формирования персональной идентичности. После этого агностиков и атеистов менее всего касались вопросы отстаивания конфессиональных привилегий, с которыми вскоре столкнулись меннонитские церковные лидеры [8, с. 141–167].

Беньямин Унру (1881–1959), выдающийся меннонитский деятель российского происхождения, описывает постепенную трансформацию меннонитского общества в Российской империи как переход от культового к культурному сообществу (*von Kultus- zur Kulturgemeinschaft*) [14, с. 55]. Предпосылки к этому он видел в накоплен-

ном меннонитском экономическом потенциале и созданной эффективной системе народного образования. По Унру, выстраивание культурного меннонитского сообщества началось с обретением экономической самостоятельности еще во времена Иоганна Корнуса (1789–1948). Следуя Унру, в своей высшей точке развития, к концу Первой мировой войны, меннонитство Российской империи подошло к выделению внутри себя двух групп идентичностей: «меннонитов по культуре» и «меннонитов по вере». Часть меннонитов перестали быть меннонитами в строго конфессиональном смысле этого слова. Конфессионально окрашенные маркеры личной идентичности, и прежде всего отказ от оружия, перестали иметь значение для всего сообщества. Секуляризация, как отход от веры, видоизменила ядро личных убеждений, не затронув оболочки – наименования.

Интегрирующие и представительские функции в меннонитском сообществе продолжали выполнять представители конфессиональной части сообщества; в какой-то мере им ассистировали педагогические работники. Крупные меннонитские конференции после 1917 г. все еще созывались по церковной линии; руководители крупных меннонитских объединений 1920-х годов – Союза граждан голландского происхождения и Всероссийского меннонитского сельскохозяйственного союза – были в то же время активными членами меннонитских общин. В то же время они достаточно полно представляли и интересы меннонитов по культуре. Трудности самого различного рода сплотили меннонитство, как никогда ранее, что послужило значительному укреплению меннонитской идентичности в кризисные 1920-е годы.

Экстремальные условия Первой мировой и гражданской войн послужили, с одной стороны, индикатором, а с другой стороны – катализатором секуляризации. Всеобщая конференция меннонитов в Нейгальбштадте 6 - 8 июня 1917 г. [12, с. 396–404] и еще в большей степени Всеобщая конференция в Лихтенау 30 июня – 2 июля 1918 г. [12, с. 404–427] не только подтвердили решимость конфессиональных лидеров к исповеданию отказа от оружия, но и признали право за отдельными членами отдельных общин на иное мнение. Таким образом, важнейший маркер конфессиональной идентичности российских меннонитов утратил свою четкость. Гражданская война в ее совокупности показала, насколько разнородным стало сообщество, носившее имя реформатора из 16-го столетия: в одном конце спектра находились мученики за веру из Палаточной миссии [13, с. 130–136], на другом – убитые участники-добровольцы Самообороны и Белого движения [7, с. 229–233].

Возврата к гомогенному в конфессиональном плане меннонитскому сообществу в 1920-е годы уже не произошло. Меннонитскую самоидентификацию исповедовали и сторонники веры, и ее противники, и религиозно колеблющиеся. Секуляризация оказалась необратимым процессом, а совокупная меннонитская идентичность оказалась культурно окрашенной. На ее содержание стали проектироваться и языковые атрибуты (диалект *платтдойч*), и укрепившиеся за целые поколения жизни в колониях определения «свой – чужой», и принадлежность фамилий к определенному, ранее зафиксированному набору, и нидерландское в далеком прошлом происхождение, и эндогамные браки [5, с. 58.90], и даже элементы традиционной кухни (булочки *твеебак*).

Комбинация меннонитства по происхождению, по вере и по культуре в 1920-е годы была перенесена в Канаду вместе с эмиграцией меннонитской элиты из числа проповедников и педагогов, т.е. тех, кто формировал идентичность молодого поколения. В Канаде секуляризация, как отход от религии, наложилась на языковой сдвиг от немецкого к английскому с постепенной утерей диалекта *платтдойч*. Меннонитскую идентичность по культуре здесь не отвергали и конфессиональные лидеры, которые долгое время определяли вектор развития меннонитского сообщества. Вместе с тем развитие собственной, пусть и небольшой, литературы, в сочетании с набравшей силу периодикой, поддерживали культурную меннонитскую самоидентификацию. Эта тенденция получила новые импульсы с организацией при Виннипегском университете в 1978 г. кафедры меннонитских исследований. Изучение истории меннонитского сообщества и идентичности, в том числе и конфессиональной, происходило здесь в академической манере. Это опять же укрепляло прежде всего культурные компоненты меннонитской самоидентификации.

В конфессиональной части канадского меннонитского спектра в последние десятилетия наблюдается отход от отчетливой самоидентификации в качестве меннонитов в угоду миссионерским устремлениям. Примером могут служить потомки той самой Малой общины, о которой речь шла в начале статьи, которые в большинстве своем в 1874 г. эмигрировали в Канаду и в 1960 г. приняли наименование *Evangelical Mennonite Conference*: в 2017 г. только 21 община из в общей сложности 64 (33%) сохранили в своем названии определение *меннонитский*, в то время как остальные предпочитают конфессионально нейтральные наименования, ожидая притока членов извне.

В СССР путь замены убеждений знаниями и веры культурой в сфере идентичности на этом далеко еще не закончился. Секуляризацию по-

российски до Первой мировой войны с ее более-менее естественным ходом событий сменило «обмирщение по-советски», когда, начиная с 1929 г., вера в срочном порядке была помещена под пресс коммунистической идеологии. Как показывает пример Давида Пеннера, некоторые меннониты по культуре и происхождению даже оказались способными начать войну против одноименного культового сообщества: в начале 1930-х годов он выпустил под псевдонимом А. Рейнмарус две антименнонитские книги [3; 4].

Содержание книг Д. Пеннера, направленных против меннонитской религиозности, выдержанных в стиле типичной для того времени антирелигиозной риторики и не останавливавшихся перед передергиванием фактов, заставляет задуматься над тем, насколько личная позиция Д. Пеннера не противоречила его принадлежности к меннонитскому сообществу. С точки зрения культурно обоснованной идентичности канадских меннонитов, Д. Пеннер вполне вписывается в его контуры: в 2003 г. его краткая биография вошла в сборник о 24 «российско-меннонитских лидерах, которые стремились служить и давать направление своему народу в трудные времена» [11]. Сам же Д. Пеннер, скорее всего, с меннонитством окончательно порвал, считая себя немцем [11, с. 297].

Секуляризация «меннонитов по-советски» сопровождалась несколькими важными обстоятельствами, которые существенно повлияли на формирование идентичности очередного молодого поколения: во-первых, в результате ожесточенной борьбы с религией, начавшейся в 1929 г., и политических по своей природе чисток 1937–1938 гг. старая меннонитская интеллигенция, проповедники и педагоги, традиционно формировавшие идентичность молодежи, была практически полностью уничтожена; во-вторых, депортация и последующая мобилизация в трудовую армию повлекли за собой возникновение совершенно новой географии расселения оставшихся в живых меннонитов в СССР. Эта география имела вид диаспоры, где меннониты, по происхождению ли, культуре ли, либо по конфессии, уже не жили в колониях, а размещались рассредоточено по огромной территории. Компактно, в бывших колониях, в восточной части страны их проживало не так уж много.

Третьим фактором влияния на формирование идентичности было замалчивание истории колоний в системе образования и публикациях – доступных неидеологизированных письменных источников по истории меннонитства в стране практически не существовало. Отметим также, что особо сильное идеологическое давление оказывалось, прежде всего, на подрастающее поколение – уже Д. Пеннер отмечает значительное

количество комсомольцев в меннонитских селах [2, с. 66]. В дальнейшем только церковные общины представляли собой свободное от советской идеологии пространство.

Через два-три года после смерти И. В. Сталина меннониты и их потомки начали создавать свои общины и ходатайствовать об их регистрации в органах власти. В их рядах было немало молодых людей, сумевших противостоять господствующей идеологии, но со значительно ослабленной меннонитской самоидентификацией. Таким путем меннониты опять стали фактором в религиозной жизни страны. На фоне меннонитского конфессионального ренессанса и некоторых послаблений в религиозной политике А. Н. Ипатов сформулировал тезис об этно-конфессиональности меннонитского сообщества [2]. Похоже, что тезис об этно-конфессиональности меннонитов зародился у А. Н. Ипатова при его работе с компактными поселениями меннонитов и их потомков в Оренбуржье, возникшими там в 1892–1893 гг. Часть своей трудовой биографии А. Н. Ипатов провел в Оренбургской области, где в 1961–1970-х гг. он служил в обкоме КПСС и прошёл путь от консультанта до руководителя лекторской группы [1]. В академическом сообществе этот тезис был безоговорочно принят [6]. Тезис А. Н. Ипатова адекватно описывает гомогенную среду меннонитских

сельских общин. В его книге легко можно обнаружить типичные маркеры конфессиональной идентичности меннонитов – от структуры общин до языка и традиций. Вместе с тем схему А. Н. Ипатова нельзя применить к «меннонитам по культуре», каковых в СССР, если исходить из постсоветских реалий, было сравнительно много.

Меннонитская идентичность, как и представления о ней, находятся в процессе непрерывной трансформации. Прошло почти три десятилетия, как меннониты в СССР и их потомки вышли из советского периода изоляции. Подавляющее их большинство переселилось в Германию, где они организовали собственные или же влились в другие общины. Кто-то вернулся к вере предков, кто-то заново открыл для себя свои корни, при этом все же не спешит закрепить свою церковную принадлежность.

Современную идентичность меннонитов российского происхождения становится все труднее вписать в удобные для исследователя этно-конфессиональные рамки. Остаются открытыми вопросы, в каком направлении пойдет его дальнейшая трансформация, как долго в условиях глобализации сохранится меннонитская самоидентификация по культуре и происхождению и насколько стабильными окажутся меннонитские маркеры у конфессиональной части сообщества.

Библиографические ссылки

1. Большая биографическая энциклопедия. Ипатов, Александр Николаевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/47529/Ипатов (доступ 02.05.2017).
2. Ипатов, А. Н. Меннониты: Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности / А. Н. Ипатов. – М.: Мысль, 1978.
3. Рейнмарус, А., Фризен, Г. Меннониты (краткий очерк) / А. Рейнмарус, Г. Фризен. – М.: Безбожник, 1930.
4. Рейнмарус, А., Фризен Г. Под гнетом религии (немецко-колонисты СССР и их религиозные организации) / А. Рейнмарус, Г. Фризен. – М.: Гос. изд-во, 1931.
5. Соколовский, С. В. Меннониты Алтая: история, демография, ономастика / С. В. Соколовский. – М., 1996.
6. Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920-1980-е годы. Аннотированный перечень архивных документов и материалов. Избранные документы / А. И. Савин, сост., вступ. и коммент. – Новосибирск: Посох, 2006.
7. Goerz, H. The Molotschna Settlement / H. Goerz – Winnipeg: CMBC, 1993.
8. Friesen, A. In Defense of Privilege: Russian Mennonites and the State Before and During World War I / A. Friesen – Winnipeg: Kindred Productions, 2006.
9. Friesen, P. M. Die Alt-Evangelische Mennonitische Bruderschaft in Russland (1789–1910) im Rahmen der mennoniti-

- schen Gesamtgeschichte / P. M. Friesen – Halbstadt: Raduga, 1911.
10. Harder, B. J. Alexandertal Mennonite Settlement (Samara Oblast, Russia) [Electronic resours]. – Access mode: [http://gameo.org/index.php?title=Alexandertal_Mennonite_Settlement_\(Samara_Oblast,_Russia\)](http://gameo.org/index.php?title=Alexandertal_Mennonite_Settlement_(Samara_Oblast,_Russia)) (доступ: 02.05.2017).
11. Letkemann, P. David Johann Penner [A. Reinmarus]: A Mennonite Anti-Menno. 1904-1993 / P. Letkemann // Shepherds, Servants and Prophets: Leadership Among the Russian Mennonites (ca. 1880-1960) / Harry Loewen, ed. – Kitchener: Pandora, 2003. – P. 297-311. (Цитата взята с задней обложки книги).
12. Selected Documents: The Mennonites in Russia from 1917 to 1930 / John B. Toews, ed. – Winnipeg: Christian Press, 1975.
13. Töws, A. Mennonitische Märtyrer der jüngsten Vergangenheit und der Gegenwart / A. Töws – Winnipeg: Christian Press, 1949.
14. Unruh, H. B. Fügungen und Führungen : Benjamin Heinrich Unruh, 1881–1959: Ein Leben im Geiste christlicher Humanität und im Dienste der Nächstenliebe / H. B. Unruh – Detmold: Verein zur Erforschung und Pflege des Russlanddeutschen Mennonitentums, 2009.
15. Urry, J. None But Saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia 1789-1889 / J. Urry – Winnipeg: Hyperion Press, 1989.

Всемирная история

Євдокимова М. О.

Демонстрація розкоші як соціальна практика Римської імперії (кінець II ст. до н. е. – початок II ст. н. е.)

Павленко С. С.

Діяльність М. М. фон Геденштрома в Японії

Соловйов В. В.

Вплив румунського фактору на загально-союзну стратегію держав Антанти в 1916 році

Лавренко В. С.

Сільськогосподарська колонізація Російської еміграції у Європі (1920-1939): стратегія виживання та спосіб збереження ідентичності

Weltgeschichte

Jewdokimowa M.O.

Die Demonstration der Pracht als soziale Praktik des Römischen Reiches (Ende des II. Jh. v.u.Z. – Anfang des II. Jh. u.Z.)

Pawlenko S.S.

Die Tätigkeit von M.M. von Hedenström in Japan

Solowjow W.W.

Der Einfluss des rumänischen Faktors auf die gesamtverbündete Strategie der Entente-Staaten 1916

Lavrenko V.S.

Landwirtschaftliche kolonisierung der russischen emigration in Europa (1920–1939): strategie des überlebens und wege zur identität

ДЕМОНСТРАЦІЯ РОЗКОШІ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ II ст. до н. е. – ПОЧАТОК II ст. н. е.)

Стаття присвячена аналізу демонстративного споживання розкоші як соціального феномену Стародавнього Риму протягом доби Пізньої Республіки та Ранняї імперії (кінець II ст. до н. е. – початок II ст. н. е.). Особлива увага приділяється питанню про розкіш як необхідний інструмент в процесі самоідентифікації римської еліти. Доведено, що презентована інформація помітно розширює можливості вивчення історії повсякденності Стародавнього Риму.

Ключові слова: розкіш, демонстративне споживання, повсякденність, імперія, Стародавній Рим.

Статья посвящена анализу демонстративного потребления роскоши как социального феномена Древнего Рима на протяжении периода Поздней Республики и Ранней империи (конец II в. до н. э. – начало II в. н. э.). Особое внимание уделяется вопросу о роскоши как необходимом инструменте в процессе самоидентификации римской элиты. Доказано, что представленная информация значительно расширяет возможности изучения истории повседневности Древнего Рима.

Ключевые слова: роскошь, демонстративное потребление, повседневность, империя, Древний Рим.

Dieser Artikel befasst sich mit dem antiken römischen Diskurs über den auffälligen Luxuskonsum als soziales Phänomen des Römischen Reiches.

Der Grundgedanke des Papiers ist es, den Umfang und den Charakter des römischen Luxus zu definieren und wie es ein Thema für die Römer wurde, vom Ende des zweiten Jahrhunderts v. Chr. bis zum Beginn des zweiten Jahrhunderts n. Chr.

Der Artikel gibt eine detaillierte Analyse der Gründe für den Aufschwung im luxuriösen Leben und vor allem, wie Luxus durch die römische Elite Bevölkerung verbreitet. Für die Römer war der Schlüssel zum Luxus und der damit verbundene Diskurs die Art und Weise, in der die Elite-Bürger bestimmte Waren benutzten, um Aussagen über sich selbst zu machen. Der Weg, dies zu tun, war, öffentliche Gebäude oder Denkmäler der Stadt, das große Dinner zu präsentieren oder gladiatorische und theatralische Auffassung zu finanzieren. Der Autor zeigte, dass luxuriöse Leben ein wichtiges Attribut einer sozialen Identität und ein Symbol für den Reichtum und Respekt war, die von anderen erkannt werden. Konzentrationszentrum des auffälligen Konsums waren Feste, Geschäfte und Theater, wo sie in das Privatleben der Bürger projiziert wurden.

Der Autor kommt zu dem Schluss, dass der auffällige Konsum eines der hartnäckigsten sozialen und ökonomischen Phänomene im Leben der römischen Gesellschaft während der späten Republik und des frühen Reiches war. Besondere Aufmerksamkeit gilt der Frage des Luxus als notwendiges Werkzeug bei der Selbstidentifizierung der römischen Elite. Es ist bewiesen, dass die präsentierten Informationen die Möglichkeiten des Studiums der Alltagsgeschichte des antiken Roms stark erweitern.

Schlagwörter: Luxus, Geltungskonsum, Täglich, Reich, das alte Rom.

This article deals with the ancient Roman discourse about conspicuous consumption of luxury as a social phenomenon of the Roman Empire.

The main idea of the paper is to define the scope and character of Roman luxury, and how it became an issue for the Romans, from the end of the second century BC to the beginning of the second century AD.

The article gives a detailed analysis of the reasons for the upsurge in luxurious living and, in particular, on how luxuries spread through the roman elite population. For the Romans, the key to luxury and the discourse surrounding it was the way in which elite citizens used certain commodities to make statements about themselves. The way to do this was to present public buildings or monuments to the city, the great dinners or to finance gladiatorial and theatrical shows. The author shown that the luxurious life was an important attribute of a social identity and a symbol of the wealth and respect, which are recognized by others. Concentration center of the conspicuous consumption were feasts, shops and theaters where they were projected into the private lives of citizens.

The author comes to the conclusion that conspicuous consumption was one of the most persistent social and economic phenomenon in the life of Roman society during the late Republic and early Empire. Special attention is given to the issue of the luxury as necessary tool in the process of self-identification of the Roman elite. It is proved that the presented information greatly expands the possibilities of studying the history of the daily life of Ancient Rome.

Keywords: luxury, conspicuous consumption, everyday life, empire, Ancient Rome.

Постановка проблеми

Слово «розкіш» у модерному суспільстві зазвичай асоціюється з бажаними, але в той же час з недоступними для більшості речами, які у зв'язку з цим набувають цінності та статусу. Найчастіше люди розуміють під поняттям «розкіш» брендові речі, коштовні прикраси, авто, екзотичні мандрівки за кордон тощо. Сучасний погляд на розкіш знаменує собою значний розрив з римською концепцією «розкоші», з її явною надлишковістю, непомірністю та «зневагою моральних обмежень». Це визначення проходить наскрізною ниткою в працях багатьох античних авторів, які вбачали в неприборканому марнотратстві загрозу римській моралі. Проте для переважної більшості римського суспільства, демонстрація споживання була каналом для сходження вгору по соціальній ієрархії та подання претензій на новий статус в суспільстві. Мета цієї статті полягає в тому, щоб проаналізувати традиції демонстративного споживання розкоші як одного з найбільш стійких соціально-економічних феноменів у житті римського суспільства протягом доби Пізньої Республіки та Ранньої Імперії (кінець II ст. до н. е. – початок II ст. н. е.).

Історіографія

Критерієм відбору наукової літератури була, перш за все, її репрезентативність з точки зору висвітлення питань з таких тем: концепт «розкоші», феномен демонстративного споживання, історія повсякденності Стародавнього Риму. Варто відзначити, що спроби вирішення проблем, пов'язаних з демонстративним споживанням, були пов'язані з безпосереднім аналізом побутових феноменів в тісному зв'язку історії з економікою, психологією та соціологією. Серед дослідників, які заслуговують на увагу у зв'язку з означеною темою, слід відзначити Ж. Бодрійяра [4], Б. Манделія [15], В. Зомбарда [11], Т. Веблена [5], А. Сміта [24] та Є. Сфімова [10]. Аналіз праць показує, що демонстративне споживання як феномен активно вивчалось та було досить повно описане в сучасних наукових працях, проте більшість з цих праць аналізують суспільство споживання тільки з позицій соціології та історичної психології. Щодо досліджень з історії повсякденності Стародавнього Риму, варто згадати праці відомих істориків другої половини XX ст. (Ж. Каркопіно [12], М. Сергієнко [23], М. Монтанарі [18], Ж.-Н. Робера [20], Л. Винничук [6] та Г. Кнабе [13]).

Джерельна база

До найбільш інформативних джерел з обраної проблеми слід віднести твори письменників-моралістів I ст. до н. е. – III ст. н. е. (Горация [9], Овідія [19], Цицерона [33; 34], Марціала [16], Петронія [25], Плінія Молодшого [27], Плутарха

[29], Ювенала [32], Сенеки [22], Персія [26], Афінея [2; 3] тощо). Заслужують на увагу окремі загальні історичні праці, зокрема твори Тіта Лівія [31], Светонія [21], Плінія Старшого [28], Тацита [30] та колективна праця «Історія Августів» (закінчена в IV ст. н. е.) [1]. Ознайомлення з працями цих авторів дозволяє з'ясувати низку суттєвих аспектів повсякденної історії Римської імперії, які розкривають тему нашого дослідження.

«Революція споживання» (II ст. до н. е.):

причини та мотиви

Головний перелом в історії Стародавнього Риму припадає на добу Пізньої Республіки, коли територіальні межі римської держави значно розширилися, зокрема за рахунок Греції та Пергамського царства. Саме цей період ознаменував початок різкого збагачення і такі зміни у суспільстві, які дозволяють охарактеризувати їх як «революцію споживання». Більшість античних авторів пов'язують смак до розкоші саме контактами з культурою Сходу. Наприклад, за свідченням римського історика Тіта Лівія (59 р. до н. е. – 17 р. н. е.), «повернувшись з Азії, військо (в 187 р. до н. е.) занесло в Рим перші паростки чужоземної розкоші; саме тоді в столиці з'явилися ложа, оздоблені міддю, бронзою та коштовними тканинами» [31; 13, с. 176]». Захоплення грецькою культурою, в першу чергу, пояснювалося «змаганнями» серед багатіїв. Багатство ставало синонімом доблесті (на полі бою) та влади, адже переможці не хотіли жити бідніше переможених. Шанування суворой військової доблесті відходить в небуття, на перший план виходять соціальні та громадянські цінності.

Вже за часів Ранньої Римської імперії мода на екстравагантне стає більш різноманітною, а її важливість призводить до змін не лише в матеріальному житті римлян, але й в духовній сфері [20, с. 28]. Зокрема Теодор Моммзен зазначав: «Марнотратство та чуттєві насолоди – таким був загальний лозунг римської еліти. В Римі розвивалася не та вишукана розкіш, яка є цвітом цивілізації, а та розкіш, яка була продуктом занепадаючої еллінської цивілізації в Малій Азії та Александрії. Ця розкіш перетворювала все прекрасне і високе на рівень простої декорації, адже насолоди шукали з таким дріб'язковим педантизмом, з такою надуманою химерністю, що це викликало відразу у всякої людини, яка не була зіпсована душею та тілом [17, с. 192]». Розкіш та пошук чуттєвих насолод проявилися у всьому: на званих обідах та бенкетах, в одязі і прикрасах, у скульптурах, інтер'єрі та архітектурі, організації видовищ (ігор гладіаторів, цирків, театралізованих вистав), похоронах та практиці щедрих жертвопринесень храмам. Неймовірно розповсюдилися азартні ігри та проституція, які вимагали немалих грошей. Світ розкоші

розвивався разом з римським суспільством всупереч та незважаючи на полеміку письменників-моралістів.

Для римлян демонстрація розкоші була прикладом, який започаткувала еліта, використовуючи розкіш з метою заявити про себе суспільству. Спрямованість суспільства на демонстрацію розкоші могла мати два мотиви: егоїстичний та альтруїстичний. Якщо перший передбачав задоволення своїх індивідуальних потреб, то у другому випадку розкіш в тій чи іншій формі ставала доступною іншим, менш заможним представникам суспільства (зокрема меценатство) [11, с. 237]. Ще в II–I ст. до н. е. подібні заяви про свій статус робилися у вигляді фінансування будівництва громадських будівель чи пам'ятників для міста. Поширеною була традиція фінансування гладіаторських і театральних вистав. Більш помітним було будівництво або ремонт храмів. Наприклад, воєначальник Квінт Лутацій Катул в 60-ті роки до н. е. збудував храм Юпітера Капітолійського, а консул Луцій Мунацій Планк в 42 р. до н. е. – храм Сатурна [21, с. 9]. Цицерон вважав, що подібні демонстрації розкоші оберталися суспільним благом, відрізняючи їх від демонстративного споживання [33, с. 93]. Проте, хоча він критикував приватні демонстрації, він також зазначав, що кожен видатний громадянин повинен бути забезпеченим відповідно до свого статусу [33, с. 94]. Вже з кінця II ст. до н. е. багаті і впливові римляни почали будувати свої міські будинки з мармуровими колонами та замовляти скульптури для своїх садів і дворів, а також перебудовувати або будувати розкішні заміські вілли, особливо вздовж узбережжя Кампанії. До кінця I ст. н. е. це стало звичайною практикою серед еліти, що привело до інтенсивної конкуренції в проектуванні та оздобленні будинків [28].

Поняття розкоші у контексті свідомості римського суспільства

Щоб зрозуміти соціальну функцію, яку виконувала римська розкіш, нам необхідно усвідомити, як саме працювали ринки розкоші. Це має велике значення, адже розкіш є нестійким концептом: сьогоденні предмети розкоші можуть бути завтрашніми предметами повсякденної необхідності, і те, що може бути розкішним для одного суспільства, може бути звичайним для іншого. Подібні зміни відбувалися і в римському суспільстві у часі та просторі. Зокрема в 9 книзі «Природнича історія» Пліній повідомляє, що в його час жінки усіх верств населення носили перли, не вважаючи їх розкішшю, проте він дає зрозуміти, що це були перли різних сортів. Але коли ці прикраси вперше були завезені до Риму, вони сприймалися як ексклюзивна річ [28]. Отже, найбільш потужним об'єктивним чинником, який впливав на

становлення та динаміку демонстративного споживання, було те, що, у зв'язку зі збагаченням римського суспільства турбота про задоволення життєво-необхідних (первинних) потреб перестала бути актуальною проблемою людини. Відповідно, первинні потреби перестали сприйматися як домінуючі, та їх місце зайняли постійно зростаючі потреби, які не мали життєво-важливого значення. Ознакою статусу була не наявність грошей, а можливість їх витратити на звані обіди, ігри, купівлю екзотичних тварин, одяг та прикраси. Центрами концентрації споживання стали бенкети, термопілії, магазини та театри, звідки вони проектувалися в приватне життя громадян.

Предмети розкоші переважно були імпортовані або виготовлені з іноземних матеріалів. Користуючись античними джерелами, ми маємо можливість сформулювати список предметів розкоші, які завозилися до Риму. За коментарями Плінія Старшого, це були слонова кістка, дорогоцінне каміння, янтар, перли, шовк, екзотична деревина і меблі (особливо з лимонного дерева), мармур, прикраси, перець, дорогоцінні метали (особливо у вигляді посуду), екзотичні тварини (в основному завозилися для арени), кваліфіковані раби або люди зі спеціальними навичками (кухарі, лікарі та вчителі), екзотичні фрукти, різноманітні види риб і твори мистецтва (особливо бронзова скульптура) [28].

Моральна опозиція традиції

Зі зростанням багатства, яке втікало в міста Італії з розширенням імперії, еліта римського суспільства змогла почати процес все більш помітного демонстративного споживання. Це явище було суттєвим елементом конкурентної політичної боротьби та показником соціального стану, без якого жоден політик не міг би розраховувати отримати бажану посаду. Однак межа між величним (чудовим) і розкішним (надмірним) тепер стала вузькою, а сам факт «демонстрацій» призвів до відкритої критики з боку освічених римських громадян, про що свідчить факт появи так званих письменників-моралістів – таких як Марціал, Сенека, Ювенал, Цицерон та ін. В античних джерелах критика розкоші з'являється досить рано. Зокрема вже в I ст. до н. е. Цицерон розкритикував політика Гая Ліцинія Верреса, якого філософ звинуватив у купівлі величезної кількості творів мистецтва і дорогоцінних предметів розкоші як від приватних осіб, так, ще гірше, від храмів та їхніх скарбниць, залишивши все для особистого користування [34, с. 89].

Відомий сатирик I ст. н. е. Персій зазначав, що звичаї, бенкети вельмож та розкіш стали «музою» для таких поетів, як він. Далі, продовжуючи свою думку, він жартує над багатіями, які приносять численні жертви Юпітеру та іншим богам,

прохаючи подарувати їм гарні та здорові тіла. Потім, не без сарказму, письменник додає, що виконати ці прохання богам сильно заважають розкішні столи та важкі пряні страви, які вживають прохачі. Персій ставить питання: «Невже у багатіїв у роті є якийсь прищик, який їм не можна дряпати плебейським буряком?» [26, с. 99]. Продовжуючи цю критику, Ювенал писав, що за якогось птаха кухарі готові були платити золотом, якщо у нього був різнокольоровий та пишний хвіст. Поет запитує: «Невже вся справа у хвості? Чи їсть хтось те кольорове пір'я?» [32, с. 283]. Навіщо платити так багато, якщо після приготування страви виявляється, що м'ясо павича не сильно відрізняється від куриного. Отже, виходить, що багатіїв у першу чергу приваблювала ексклюзивність товару, а не його смакові якості.

Наприкінці I ст. н. е. послідовним у своїй критиці розкоші був Пліній Старший. Зокрема в 37 книгах його «Природничої історії» розповсюджено понад 60 пасажів, які зачіпають теми розкішного життя, головним чином з точки зору непотрібних витрат та зусиль [28]. Він дає зрозуміти, що розкіш його хвилювала, навіть якщо вона не відповідала його особистому способу життя. На початку II ст. Тацит помітив, що сторіччя змагань зруйнувало багато сенаторських сімей, а тому «змагання» демонстрації розкоші стали поступово зменшуватися [30, с. 105]. Справа у тому, що на той час політичні нагороди за змагання були зменшені силою влади імператора та відсутністю будь-якої подібності демократичних виборів. До того ж самі імператори вели досить розкішний образ життя (згадати хоча б Тиберія, Гая Калігулу, Нерона, Вітеллія та Доміціана) [21].

Сумптуарне законодавство

Давньоримський письменник Авл Геллій (II ст. н. е.) зазначав, що у римлян бережливість і простота побуту охоронялися не лише домашньою раціональністю, але й державним законодавством [7, с. 146]. **Заходи, спрямовані на підтримку бережливості та скромності в побуті**, були спрямовані на збереження стабільності всередині громадянського суспільства і проти пагубного впливу розкоші та грошей. У зв'язку з цим з кінця періоду Пізньої Республіки в Стародавньому Римі з'являється низка законів під загальною назвою «сумптуарні закони» (*leges sumptuariae*), або ж «Закони проти розкоші». Ці закони датуються III ст. до н. е. – I ст. н. е. Перші обмеження, введені в Римі, були спрямовані проти великих витрат на похоронні обряди та культ померлих. Поступово обмеження охопили інші сфери життя, однак відновлення уваги до одних й тих самих законів, що відбувалось час від часу, свідчило про порушення цих правових норм [6, с. 278]. Загалом сумптуарні закони намагалися стримувати величезні витрати

на бенкети, одяг, прикраси, ігри, домашню обстановку та навіть подарунки (зокрема закони Клавдія, Оппія, Орхія, Фаннія, Тіта Дідія, Ліцинія). Однак протягом усього кількох десятиліть ці закони ігнорувалися та забувалися, а деякі громадяни, які накопичили великі статки, безперешкодно розоряли свої сім'ї. Тоді диктатор Корнелій Сулла був вимушений видати ще один закон, за яким у календи та іди кожного місяця, а також у дні публічних видовищ і в свята дозволялося витратити не більше 300 сестерціїв (750 асів), а в звичайні дні – до 30 асів [14, с. 144]. Однак вже за часів правління Октавіана Августа максимум розходів римського громадянина в звичайні дні був підвищений до 200 сестерціїв, а на весілля дозволялося витратити аж 1000 сестерціїв. Але й це не змогло обмежити марнотратство римських багатіїв, тому скоро довелося підняти рівень допустимих витрат до 2000 сестерціїв, щоб хоча б таким чином стримувати «кипіння бурхливої розкоші» [7, с. 149].

Проте, як зазначає Макробій, подібні законодавчі заходи не мали успіху, адже невелика група охоронців строгих нравів не в силах була справитися з любов'ю всього римського суспільства до пишних обідів та бенкетного розгулу. Закони про розходи вносилися окремими громадянами, щоб прикривати недоліки всього суспільства. Жоден із законів не досяг своєї мети. Навіть суровий закон Анція Рестіона 68 р. до н. е. так і залишився просто офіційним наказом, а сам Анцій до кінця своїх днів обідав лише в себе вдома, щоб не бути свідком того, як люди порушують настанови, запропоновані їм заради блага держави [14, с. 144].

Висновки. Таким чином, внаслідок певних територіальних і світоглядних змін та підвищення соціальних стандартів, що відбулись у римській державі на межі Пізньої Республіки та Ранньої імперії, у суспільстві сталася «революція споживання», яка ознаменувала собою перехід від простого невишуканого життя до демонстрації розкоші, яка перетворилася на характерну рису римської патриціанської культури імперських часів. Моралісти неодноразово висловлювалися проти помічених ними змін звичаїв, перенесення акцентів пошуку насолоди зі сфери культурного та духовного на сферу плотського та матеріального. Але, оскільки імператори, які мали б боротися проти надмірної розкоші та навчати своїм прикладом гарному смаку та помірності римських громадян, самі ставали невідьниками розкішного образу життя, а суспільство проявляло готовність слідувати паттернам їх поведінки. З часом розкішне життя все більше ставало певним атрибутом соціальної ідентичності, символом багатства і поваги, які визнавалися оточуючими. Батько політекономії Адам Сміт констатував: «Люди перейшли від простого фізичного виживання до виживання в

соціумі. Тілесні апетити змінилися апетитами статусу, і досягти його висоти можна лише накопиченням багатства. Ідеальна можливість публічно демонструвати накопичене – споживати розкіш

[24, с. 125]». Отже, римські громадяни, які володіли накопиченнями, готові були витратити гроші для підтримки свого соціального статусу.

Бібліографічні посилання

1. Авторы жизнеописаний Августов [Электронный ресурс]. – М.: Наука, 1992. – 384 с. – Режим доступа: <http://www.ancientrome.ru/antlit/sha/index.htm>
2. Афиней. Пир мудрецов: Книги I – VIII [Текст] / Афиней; [отв. ред. М. Л. Гаспаров]. – М.: Наука, 2004. – 656 с.
3. Афиней. Пир мудрецов: Книги IX–XV [Текст] / Афиней; [пер. и примеч. Н. Т. Голинкевича]. – М.: Наука, 2010. – 597 с.
4. Бодрийяр, Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры [Текст] / Жан Бодрийяр. – М.: Культурная революция, 2006. – 269 с.
5. Веблен, Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен; [пер. с. англ. В. В. Мотылева]. – М.: Прогресс, 1984. – 370 с.
6. Винничук, Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима [Текст] / Л. Винничук; [пер. с польск. В. К. Ронина]. – М.: Высш. шк., 1988. – 496 с.
7. Геллий Авл. Аттические ночи (книги I – X) [Текст] / Авл Геллий; [пер. с лат. А. Я. Тыжова]. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная академия», 2007. – 480 с.
8. Гиро, П. Быт и нравы древних римлян [Текст] / Поль Гиро. – Смоленск: Русич, 2000. – 576 с.
9. Гораций. Сатиры [Текст] / Квинт Гораций Флакк; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова] // Римская сатира. – М.: Худож. лит., 1989. – 543 с.
10. Ефимов, Е. Г. Теория роскоши Вернера Зомбарта [Текст] / Е. Г. Ефимов // Научный потенциал регионов на службу модернизации : межвуз. сб. науч. ст. Астраханского инж.-строит. ин-та. – Астрахань, 2011. – С. 236–239.
11. Зомбарт, В. Собрание сочинений: в 3 т. [Текст] / В. Зомбарт. – СПб.: Владимир Даль, 2005. – 637 с.
12. Каркопино, Ж. Повседневная жизнь Древнего Рима. Апогей Империи [Текст] / Ж. Каркопино. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 420 с.
13. Кнабе, Г. С. Древний Рим – история и повседневность: очерки [Текст] / Г. С. Кнабе. – М.: Искусство, 1986. – 208 с.
14. Макробий. Сатурналии [Текст] / Феодосий Макробий; [под ред. С. П. Пургина]. – Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. у-та, 2009. – 372 с.
15. Мандевиль, Б. Басня о пчелах, или Пороки частных лиц – блага для общества [Текст] / Бернард Мандевиль. – М.: Наука, 2000. – 291 с.
16. Марциал. Эпиграммы [Текст] / Марк Валерий Марциал; [пер. Ф. Петровского]. – М.: Худож. лит., 1968. – 487 с.
17. Моммзен, Т. История Рима: в 4 т. [Текст] / Теодор Моммзен. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1997. – Т. 2. – 640 с.

18. Монтанари, М. Голод и изобилие. История питания в Европе [Текст] / М. Монтанари. – СПб.: Alexandria, 2009. – 279 с.
19. Овидий. Наука любви [Текст] / Публий Овидий Назон; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова] // Элегии и малые поэмы. – М.: Худож. лит., 1973. – 528 с.
20. Робер, Ж.-Н. Рождение роскоши: Древний Рим в погоне за модой [Текст] / Ж.-Н. Робер. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 400 с.
21. Светоний. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] / Гай Светоний Транквилл; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова и Е. М. Штаермана]. – М.: «Наука», 1964. – 394 с.
22. Сенека. Моральные листы до Луцилия [Текст] / Луций Анней Сенека; [пер. з лат. А. Содомори]. – К.: Основы, 1999. – 603 с.
23. Сергеев, М. Е. Жизнь древнего Рима [Текст] / М. Е. Сергеев. – СПб.: Издательско-торговый дом «Летний Сад», 2000. – 368 с.
24. Смит, А. Теория нравственных чувств [Текст] / Адам Смит. – М.: Республика, 1997. – 352 с.
25. Петроний Арбитр. Сатириконт [Текст] / Арбитр Петроний; [пер. с лат. М. Гаспарова] // Римская сатира. – М.: Худож. лит., 1989. – 543 с.
26. Персий. Сатиры [Текст] / Авл Персий Флакк; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова] // Римская сатира. – М.: Худож. лит., 1989. – 543 с.
27. Письма Плиния Младшего [Текст] / Гай Плиний Младший; [пер. М. Е. Сергеев, А. И. Доватура, В. С. Соколова]. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. – 586 с.
28. Плиний. Естественная История [Электронный ресурс]. – М.: ИВИ РАН, 2009. – Режим доступа: <http://annales.info/antlit/plinius/>
29. Плутарх. Застольные беседы [Текст] / Плутарх; [пер. Я. М. Боровского]. – Ленинград: Наука, 1990. – 594 с.
30. Тацит. Анналы [Текст] / Корнелий Тацит // Сочинения в двух томах. Том 1. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 7–326.
31. Тит Ливий. Римская история от основания города [Электронный ресурс]. – М.: Наука, 1989. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlit/t.htm?a=1364000100>
32. Ювенал. Сатиры [Текст] / Децим Юний Ювенал; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова] // Римская сатира. – М.: Худож. лит., 1989. – 543 с.
33. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях [Текст] / Марк Туллий Цицерон. – М.: «Наука», 1974. – 248 с.
34. Цицерон. Речь против Гая Верреса («О предметах искусства») [Текст] / Марк Туллий Цицерон; [пер. с лат. / М. Л. Гаспарова] // Эстетика: Трактаты. Речи. Письма. – М.: Искусство, 1994. – 540 с.

References

1. Avtory zhizneopisaniy Avgustov [Authors biographies Augustow] [Electronic resource]. Access: URL: <http://www.ancientrome.ru/antlit/sha/index.htm> (in Russian).
2. Athenaeus, 2004. Pir mudretsov: Knigi I – VIII [The Deipnosophistae]. Moscow (in Russian).
3. Athenaeus, 2010. Pir mudretsov: Knigi IX – XV [The Deipnosophistae]. Moscow (in Russian).
4. Baudrillard, Zh. 2006. Obshchestvo potrebleniya. Ego mify i struktury [The Consumer Society: Myths and Structures]. Moscow (in Russian).
5. Veblen, T. 1984. Teoriya prazdnogo klassa [The Theory of the Leisure Class]. Moscow (in Russian).

6. Vinnichuk, L. 1988. Lyudi, nray i obychai Drevney Gretsii i Rima [People, manners and customs of ancient Greece and Rome]. Moscow (in Russian).
7. Gellius, Aulus, 2007. Atticheskiye noch (Knigi I – X) [Attic Nights]. Saint Petersburg (in Russian).
8. Giro, P. 2000. Byt i nray drevnik rimlyan [Life and customs of the ancient Romans]. Smolensk (in Russian).
9. Horace, 1989. Satiry [Satire]. Moscow (in Russian).
10. Efimov, E. 2011. Teoriya roskoshi Vernera Zombarta [Theory of luxury of Werner Sombart]. Nauchnyy potentsial regionov na sluzhbu modernizatsii: sbornik Astrakhanskogo instituta, pp. 236 – 239. Astrakhan (in Russian).

11. **Zombart, V.** 2005. Sobraniye sochineniy [Collected Works]. Saint Petersburg (in Russian).
12. **Karkopino, Zh.** 2008. Povsednevnyaya zhizn' Drevnego Rima. Apogey Imperii [The daily life of ancient Rome. Apogee of the Empire]. Moscow (in Russian).
13. **Knabe, G. S.** 1986. Drevniy Rim – istoriya i povsednevnost' [Ancient Rome – the history and everyday life]. Moscow (in Russian).
14. **Macrobius**, 2009. Saturnalii [Saturnalia]. Ekaterinburg (in Russian).
15. **Mandeville, B.** 2000. Basnya o pchelakh. ili poroki chastnykh lits – blaga dlya obshchestva [The Fable of The Bees: or, Private Vices, Public Benefits]. Moscow (in Russian).
16. **Martial**, 1968. Epigrammy [Epigrams]. Moscow (in Russian).
17. **Mommzen, T.** 1997. Istoriya Rima [History of Rome]. Rostov-on-Don (in Russian).
18. **Montanari, M.** 2009. Golod i izobiliye. Istoriya pitaniya v Yevrope [Famine and abundance. The history of feeding in Europe]. St. Petersburg (in Russian).
19. **Ovid**, 1973. Nauka lyubvi [The Art of Love]. Moscow (in Russian).
20. **Rober, Zh.-N.** 2004. Rozhdeniye roskoshi: Drevniy Rim v pogone za modoy [The daily life of Ancient Rome through the prism of pleasure]. Moscow (in Russian).
21. **Suetonius**, 1964. Zhizn' dvenadtsati tsezarey [The Life of the Caesars]. Moscow (in Russian).
22. **Seneka**, 1999. Moralni listi do Lutsiliya [Moral Epistles]. Kiev (in Ukraine).
23. **Sergeenko, M. E.** 2000. Zhizn' drevnego Rima [The life of ancient Rome]. St. Petersburg (in Russian).
24. **Smit, A.** 1997. Teoriya npravstvennykh chuvstv [Theory of moral senses]. Moscow (in Russian).
25. **Petronius Arbiter**, 1989. Satirikon [Satyricon]. Moscow (in Russian).
26. **Persiy**, 1989. Satiry [Satire]. Moscow (in Russian).
27. **Pis'ma Pliniya Mladshogo** [Letters of Pliny the Younger], 1950. Moscow (in Russian).
28. **Pliniy**, 2009. Estestvennaya Istoriya [Natural history] [Electronic resource]. Access: URL: http://annales.info/ant_lit/plinius/
29. **Plutarch**, 1990. Zastol'nyye besedy [Table Talk]. Leningrad (in Russian).
30. **Tatsit**, 1969. Annaly [Annals]. Leningrad (in Russian).
31. **Tit, Liviy**, 1989. Rimskaya istoriya ot osnovaniya goroda [Roman history from the founding of the city] [Electronic resource]. Access: URL: <http://ancientrome.ru/antlit/t.htm?a=1364000100>
32. **Juvenal**, 1989. Satiry [Satire]. Moscow (in Russian).
33. **Cicero**, 1974. O starosti. O druzhbe. Ob obyazannostyakh [About old age. On friendship. On duties]. Moscow (in Russian).
34. **Cicero**, 1994. Rech protiv Gaya Verresa («O predmetakh iskusstva») [Against Verres]. Moscow (in Russian).

Надійшла до редколегії 09.06.2017

ДІЯЛЬНІСТЬ М. М. ФОН ГЕДЕНШТРОМА В ЯПОНІЇ

У статті розглядається діяльність М. М. Геденштрома – російського віце-консула у японському місті Хакодатє. Роки його роботи припали на період загострення російсько-японських відносин, які, зрештою, вилились у війну 1904–1905 рр. Віце-консул зосередив увагу на дослідженні стану російсько-японських економічних відносин у сфері рибпромисловості; міграції населення; науковому вивченні далекосхідного сусіда; підтримці взаємин з православною місією, допомозі співвітчизникам, які перебували в межах його консульського округу. Звіти, складені М. М. Геденштромом, стали джерелом інформації про загадкову і таємничу Японію, яка на початок XX ст. була для Російської імперії ворогом.

Ключові слова: М. М. Геденштром, консульство, м. Хакодатє, російсько-японська війна, Російська імперія, Японія.

В статье рассматривается деятельность М. М. Геденштрома - российского вице-консула в японском городе Хакодатэ. Годы его работы пришлись на период обострения российско-японских отношений, которые, в конце концов, вылились в войну 1904–1905 гг. Вице-консул сосредоточил внимание на исследовании состояния российско-японских экономических отношений в сфере рыбной промышленности; миграции населения; научном изучении дальневосточного соседа; поддержке отношений с православной миссией, помощи соотечественникам, которые находились в пределах его консульского округа. Отчеты, составленные М. М. Геденштромом, стали источником информации о загадочной и таинственной Японии которая, к началу XX в. была для Российской империи врагом.

Ключевые слова: М. М. Геденштром, консульство, г. Хакодатэ, русско-японская война, Российская империя, Япония.

In dem Artikel wird die Tätigkeit des russischen Vizekonsuls M. M. Hedenström in der japanischen Stadt Hakodate behandelt. Er wurde in der Familie der Auswanderer aus der Schweiz geboren, die am Ende des XIX. Jahrhunderts in Odessa wohnten. Sein Großvater, auch Matvei Matveevych von Hedenström, war ein berühmter Erforscher des Sibiriens. Der künftige Diplomat erhielt die Justizausbildung an der Kiewer Universität, besuchte die Insel Sumatra, arbeitete als Beamter. Auf eigenen Wunsch wurde er zum Dienst ins Außenministerium des Russischen Reiches versetzt. Erste Berufung als Vizekonsul bekam er in Hakodate. Seine Arbeitsjahre stimmten mit dem Zeitraum der Verschärfung der russisch-japanischen Beziehungen überein, die schließlich zum Krieg (1904–1905) führten. Der Vizekonsul konzentrierte seine Arbeit auf die Forschung des Standes der russisch-japanischen Wirtschaftsbeziehungen im Bereich der Fischwirtschaft; der japanischen Migration; auf die wissenschaftliche Untersuchung des fernöstlichen Nachbarn; auf die Beziehungsunterstützung mit der orthodoxen Mission, und auch auf die Hilfsleistung den Mitbürgern, die sich infolge der verschiedenen Ursachen innerhalb seines Konsularbezirks befanden. Die vom M. M. Hedenström zusammengestellten Berichte sind die Informationsquelle über das rätselhafte und geheimnisvolle Japan für die russische Gemeinschaft geworden, das als Feind am Anfang des XX. Jahrhunderts für das Russische Reich galt. Nach seinem Dienstabschluss im Japan setzte Matvei Matveevych die Diplomatenlaufbahn fort. Er leitete die Konsulate des Russischen Reichs auf Malta und im Australien, indem er an der Tätigkeit des Außenministeriums vor Beginn des Ersten Weltkriegs aktiv teilnahm.

Schlagwörter: M.M. Gedenshtrom, das Konsulat, Hokodate, der russische-japanish Krieg, die russische Reich, der Japan.

The paper is examined the activities of M. M. Gedenshtrom – Russian vice-consul in the Japanese city of Hakodate. He came from a family of immigrants from Sweden, who at the end of the nineteenth century lived in Odessa. His grandfather, also Matvey Matveyevich fon Gedenshtrom, was a famous explorer of Siberia. The future diplomat received a law degree at the Kiev's University, visited the Sumatra's island, he worked as an official. At his own request he was transferred to the Ministry of Foreign Affairs.

The first appointment was given to the post of vice-consul in Hakodate. His years of work fell at the period of aggravation of Russian-Japanese relations, which, in the end, resulted in the war of 1904-1905. The Vice-Consul concentrated his work on researching the state of Russian-Japanese economic relations in the fishing industry; Japanese migration; Scientific study of the Far Eastern neighbor; Maintaining relations with the Orthodox mission, as well as assisting compatriots who, for various reasons, were in his consular district.

The reports compiled by M. M. Gedenshtrom, became for the Russian society a source of information about the mysterious Japan, which at the beginning of the 20th century, became for the Russian Empire an enemy. M.Gedenshtorm justified rationality of development of cooperation with Far Eastern country and tried to warn about riskiness of military opposition in his reports to a senior management. It should be mentioned that despite aggravation between Russia and Japan, Vice-Consul was succeeded to avoid the conflict situations in relationships

with the local population. Eventually this promoted the restoration of Russian-Japanese cooperation after 1905. It became an important experience in his further diplomatic career for the consul himself.

After completing his service in Japan, Matvey Matveyevich continued his diplomatic career. He headed the consulates of the Russian Empire in Malta and Australia, taking an active part in the activities of the Ministry of Foreign Affairs before the First World War.

Keywords: M. M. Gedenshtrom, consulate, the city Hakodate, Russian-Japanese war, Russian Empire, Japan.

Актуальність теми

Загострення російсько-японських відносин наприкінці XIX – на початку XX ст. охопило всі сфери міждержавних комунікацій, у тому числі й діяльність російських консульств. Із сукупності російських установ у Японії своєю активністю у цей період відрізнялася діяльність М. М. Геденштрома – віце-консула у Хакодате. Аналіз основних напрямів його роботи має на меті простежити прояви конфронтації у відносинах між Росією та Японією на початку XX ст. на регіональному рівні міждержавних комунікацій, визначити залежність діяльності установи від персональних якостей консула і трансформацію основних функцій інституції.

Історіографічна база

Японський період діяльності М. М. Геденштрома є мало дослідженим сюжетом. Загальні відомості щодо його біографії знайшли своє висвітлення у статтях М. Поллард [8] та В. П. Олтаржевського [6]. Головну увагу дослідники приділили діяльності М. М. Геденштрома в Австралії. Окремі питання роботи консула у Японії, зокрема його взаємини з православною місією, були досліджені у межах дисертаційної роботи О. Б. Кириченко [5]. Розвідницька діяльність М. М. Геденштрома у роки російсько-японської війни стала предметом для розгляду у праці Б. Д. Павлова [7]. Отже, дипломатична діяльність Матвія Матвійовича не набула цілісного вивчення. Науковці зосереджуються на окремих періодах його діяльності.

Джерела дослідження представлені звітами М. М. Геденштрома та матеріалами особистого походження. До першої групи належать донесення консула «Ввоз рыбных продуктов в Японию» [1] та «Японская эмиграция» [2], що були опубліковані у «Сборнике консульских донесений». Серед джерел особистого походження були проаналізовані матеріали «Дневника святого Николая Японского» [3], спогади А. П. Сильницького [9] та листи В. Серошевського [4], які свідчать про взаємодію консула з приватними особами. У них містяться цінні відомості про особисті якості М. М. Геденштрома. Зазначена історіографічна база та джерела надають можливість дослідити головні напрями діяльності М. М. Геденштрома у Хакодате.

Етап доконсульської діяльності

Геденштром фон Матвій Матвійович (1858 – ?) походив із родини вихідців зі Швеції, що пере-

селилася до Росії у XVII ст. Він був сином одеського ротмістера та онуком відомого дослідника північного Сибіру – Матвія Матвійовича фон Геденштрома (1780–1845). У 1882 р. майбутній консул закінчив юридичний факультет Київського університету та поступив на службу у Судової палати м. Києва. Наступного року за рекомендацією Паризького географічного комерційного товариства він взяв участь у експедиції до північної частини о. Суматра. Значно пізніше в інтерв'ю новозеландській газеті «Adventurous Explorers» М. М. Геденштром згадував: «Я дев'ятнадцять місяців провів в експедиції, у віддаленості від поселень, після повернення дізнався, що голландський уряд визнав мене загиблим, а їхній священник вже відслужив месу за упокій моєї душі» [8]. Таким чином, М. М. Геденштром, науковець за покликанням, мав власний дослідницький інтерес до все ще екзотичної країни, якою залишалася Японія. Він також мав досвід спілкування з іноетнічним аборигенним середовищем, що у майбутньому позначилося на напрямках його роботи у консульстві.

Повернувшись із Суматри, з 1892 р. Матвій Матвійович працював на посаді чиновника з особливих доручень при томському генерал-губернаторстві. Потім його було переведено у Благовіщенськ, де він керував канцелярією губернатора Амурської області. У 1900 р. М. М. Геденштром подав прохання про переведення на службу до МЗС Росії. Колишній його начальник, томський генерал-губернатор Г. А. Тобізен (1845–1917) у рекомендації характеризував М. М. Геденштрома, як «людину видатних здібностей... розумного, вихованого, знаючого кілька іноземних мов, обережного у справах» [8]. Хоча майбутній консул не мав безпосереднього досвіду консульської роботи та не володів японською мовою, його попередня науково-дослідницька діяльність, а також власне бажання та готовність до активної праці забезпечили можливість зарахування М. М. Геденштрома на службу до закордонного відомства Російської імперії.

На початок XX ст. установа у Хакодате для МЗС Росії не була пріоритетною, і, як наслідок, вона не мала навіть власної будівлі. Таким чином, перше закордонне призначення М. М. Геденштрома було фактично його стажуванням як консула. У той же час призначення у Хакодате нового перспективного чиновника, який вже мав досвід

спілкування з іноетнічним оточенням, свідчило про прагнення МЗС Росії переглянути своє ставлення до установи. Ця нова політика контрастно відрізнялась від діяльності попереднього консула – М. М. Устинова, що тривалий час перебував поза межами власного консульського округу (у м. Йокогама) та протягом 1898 р. поєднував свої обов'язки з обов'язками консула у м. Нагасакі.

Основні функції М. Геденштрама на консульській посаді у Хакодате мали як типовий характер (сприяння комерційному та військовому флоту Росії, допомога росіянам, спостереження за ситуацією у Японії), так і специфічний, обумовлений регіональними особливостями – близькістю до російських далекосхідних територій (регулювання російсько-японських відносин у сфері рибпромисловості).

Економічна сфера діяльності віце-консула

У 1901 р. чиновник розпочав виконувати обов'язки віце-консула в Хакодате. Після зустрічі з М. М. Геденштромом Микола Японський (1836–1912), російський православний місіонер у Японії, записав свої перші враження про нового консула: «Зацікавлений у врегулюванні японської рибної ловлі у наших [російських] водах на Сахаліні. Говорить розумно, побачимо, чи виконає» [3, с. 270]. Починаючи вивчення регіону та його населення, М. М. Геденштром звернув увагу на рибпромисловість як сегмент економічної діяльності японців, яка поступово стала головною темою його діяльності.

Наприкінці XIX ст. Хакодате перетворювався на центр російсько-японських комерційних відносин у сфері рибпромисловості. Загострення відносин між країнами призвело до того, що МЗС Росії сприймав цю галузь як сферу можливого тиску на Японію. На початку XX ст. постало питання про можливість закриття японського ринку для росіян та, відповідно, російських вод для японців. М. М. Геденштром спробував відповісти на питання, яка саме з країн зазнає більших збитків внаслідок цих обмежень. Результатом його роботи став звіт 1902 р. «Ввоз русских рыбных продуктов в Японию» [1].

На початку свого аналізу М. М. Геденштром зазначав: «Найважливішим за цінністю предметом торговельного обсягу між Росією та Японією є риба та рибні продукти, що ввозяться в Японію з меж Приамурського краю, у тому числі й з острова Сахалін» [1, с. 241]. В особистій бесіді з російським чиновником А. П. Сильницьким, що відвідав Хакодате в 1903 р., віце-консул по-

переджував, що японці не дотримуються законів у сфері рибпромисловості, а тому всі російсько-японські домовленості «про рибну промисловість у [російських] водах, що охороняються лише одним військовим судном... залишаються мертвою літерою, слідувати якій японці, звісно, не будуть» [9]. Таким чином, М. М. Геденштром вважав рибпромисловість перспективною, але проблемною галуззю російсько-японських відносин, яка потребувала активного регулювання та нагляду з боку російських чиновників. У звіті консул зазначав, що риба, виловлена у водах о. Сахаліну, складала лише 10 % від загального обсягу японської рибпромисловості, але припинення її продажу в Японії призведе до економічної кризи¹. У разі закриття японського ринку російські фірми на Сахаліні залишаться без клієнтів, оскільки «ніде, окрім Японії, попиту на тую оселедець на Далекому Сході поки не існує» [1, с. 246–247]. Отже, віце-консул доходить висновку, що і російській, і японській стороні співпраця у сфері видобутку рибпродуктів біля о. Сахалін була вигідною.

Зовсім іншою була ситуація з виловом червоної риби у водах Приамурської області. М. М. Геденштром вказував, що у випадку припинення ввозу до Японії червоної риби саме японська сторона зазнає більшого збитку, оскільки кількість росіян, зайнятих у цьому секторі, була невеликою [1, с. 254–255]. У цілому для Російської імперії рибпромисловість мала регіональне значення, а для Японії – загальнодержавне, тому сторони мали різну зацікавленість з цього питання. Відповідно можливі збитки від закриття ринків мали різний вплив на економіку країн.

Соціальна складова

Іншою проблемою, яку намагався вирішити М. М. Геденштром, була так звана «жовта небезпека». Адміністрація Приамурського генерал-губернаторства була стурбована великим рівнем трудової міграції азіатів (у тому числі й японців) на російські далекосхідні території. З наближенням війни ця проблема набувала додаткової актуальності. У своєму звіті «Японская эмиграция» [2], що являє собою дослідження з демографічної та економічної ситуації в Японії, М. М. Геденштром спробував відповісти на питання, чи дійсно далекосхідна країна є перенаселеною, а її населення має реальні підстави емігрувати. М. М. Геденштром порівнює кількість населення Японії (47 млн) з чисельністю японців, що мешкали за кордоном (150 тис.). Це дозволило йому дійти висновку: «В Японії не було та немає еміграції в за-

¹ Основною рибою вилову у водах о. Сахалін був оселедець, що використовувався в Японії як добриво для аграрних культур. Припинення його ввезення з російських вод до Японії мало призвести до подорожчання добрива, і, як наслідок, продуктів харчування, що на початок XIX ст. могло спричинити в аграрній країні, якою була Японія, економічну кризу.

гальноприйнятому значенні цього слова» [2, с. 34]. На думку автора, тимчасову відсутність японців слід було розглядати як «відлучення на заробітки», оскільки через кілька років японці поверталися на батьківщину [126, с. 35]. М. М. Геденштром наголошував, що японський уряд жодним чином не підштовхував своє населення до переселення за кордон (окрім переселенців у Корею), і помітив, що влада, навпаки, намагається обмежити обсяги міграції. Наприклад, пояснює М. М. Геденштром, згідно з тогочасним чинним законодавством японці для виїзду за кордон повинні були мати дозвіл батьків [2, с. 38]. Головний висновок, який зробив консул, полягав у тому, що Японію не слід розглядати як перенаселену країну. Це твердження руйнувало суспільне уявлення про те, що еміграція була елементом механізму економічної та політичної експансії Японії. Звіт М. М. Геденштрома був опублікований на сторінках «Сборника консульских донесений», але в умовах наближення війни він виявився нездатним подолати поширені переконання.

У 1903 р. М. М. Геденштром сприяв організації експедиції Російського географічного товариства з вивчення японського о. Іессо, який межував із територією Російської імперії. Безпосереднім виконавцем дослідження був науковець, поляк за походженням, В. Л. Серошевський (1858–1945). На віце-консула покладалася обов'язки з вирішення юридичних питань організації експедиції вглиб Японії. Однак загострення російсько-японських відносин призвело до завчасного повернення науковців до Росії. Згадуючи про свою співпрацю з віце-консулом, В. Л. Серошевський зазначав: *«Матвій Матвійович... розшукав інтелігентного японця, що розмовляв російською... Ми наділили його коробкою, ватою, склянкою, ефіром та відправили на два тижні в Сою. Цю маленьку експедицію Матвій Матвійович влаштував за свій рахунок»* [4, с. 167].

В одному з листів до керівника Російського географічного товариства П. П. Семенова-Тянь-Шанського (1827–1914) В. Л. Серошевський пропонував запросити М. М. Геденштрома до Санкт-Петербурга з доповіддю про стан російсько-японських відносин у сфері рибпромисловості. На жаль, відомостей про те, чи було це клопотання схвалено, нами не виявлено.

Відносини з православною місією. Украй складний характер мали відносини М. М. Геденштрома з православною духовною місією в Японії. Причиною для конфлікту стала відсутність у консульства власної будівлі. Територія, яка раніше належала установі, в 1870 р. була передана православної церкві. М. М. Геденштром вступив у діалог з місцевою духовною місією з метою дізнатися про те, чи можливо консульству зайняти части-

ни території церкви. На прохання чиновника Микола Японський відповів досить різко. Він обізвав консула «жидом-німцем» та прокоментував: *«Интереси Духовної Місії мають бути непорушними... Скільки досі консулів у Хакодате мешкало на квартирах і жоден не порушував питання про відібрання території у Духовної Місії під консульство»* [3, с. 357–358, 362, 486–487]. Незважаючи на це, М. М. Геденштром намагався не доводити відносини з православною місією у м. Хакодате до відкритого конфлікту, надаючи досить щедри пожертвування на утримання церкви та ремонт місцевого російського цвинтаря [3, с. 906].

Займаючи посаду віце-консула, М. М. Геденштром не міг бути відстороненим від реальних політичних подій. Із загостренням російсько-японського конфлікту особисті прогнози чиновника щодо успіхів у ньому Російської імперії набували все більш песимістичного характеру. Згадуючи про свою зустріч з віце-консулом, А. П. Сильницький (російський чиновник, що у 1903 р. відвідав Хакодате) зазначив: *«М. Геденштром, який прожив у Японії більше п'яти років, навчився за цей час розмовляти японською, завівши знайомства з японцями, розпочав нам викладати свої погляди про неминучу і близьку війну Росії з Японією, яка не віщувала нам нічого доброго»* [9]. Тобто віце-консул належав до тієї частини російського суспільства, що розглядала Японію не як слабку країну, а як небезпечного ворога та, за певних умов, можливого економічного партнера. Показовою у цьому відношенні була реакція А. П. Сильницького та його супутника Т. В. Попова на слова віце-консула: *«Слухаючи песимістичну промову М. Геденштрома, [ми] були щиро впевнені у незламності нашої міці... Ми не вірили М. Геденштрому і навіть схильні були інтерпретувати деякі його компліменти на адресу японців, як його антиросійські настрої»* [9]. А. П. Сильницький, будучи слабо обізнаним у японських традиціях, менталітеті, суспільно-політичному устрої був досить зверхнім при оцінках Японії, що було типовим явищем для російського суспільства. Натомість М. М. Геденштром, провів деякий час у Японії, адаптувався до іноетнічного середовища та сформував свої особисті обґрунтовані уявлення про місцеві звичаї, уклад життя і міг більш детально аналізувати можливі наслідки зіткнення країн.

Подальша кар'єра

У квітні 1903 р. М. М. Геденштром тимчасово виконував обов'язки російського консула у м. Сингапур [8]. У грудні 1903 р., напередодні остаточного загострення російсько-японських відносин, він виїхав у відпустку до Росії, однак повернутися до Японії йому більше не довелося. Досвід роботи у Хакодате визначив наступне призначення М. М. Геденштрома. У роки російсько-

японської війни він, як особа «добре знайома з японцями», був відправлений у м. Джмбуті, що знаходиться у затоці Таджура Індійського океану [7, л. 79–80]. М. М. Геденштром мав слідкувати за південним регіоном Суецького каналу для запобігання можливим інтригам Токіо [7, с. 18–20]. Подальша його служба у МЗС Росії не була пов'язана з Японією.

У 1907 р. дипломат був призначений консулом на Мальту, з 1908 р. – генеральним консулом у Мельбурні, де написав низку науково-публіцистичних праць про Австралію: «О международном положении Австралии» (липень 1908), «Об экономическом и политическом положении Австралии» (грудень 1908), «О настроении общественного мнения Австралии ввиду вооружения Германии» (серпень 1909), «О движении социализма в Австралии» (вересень 1909). У 1910 р. М. М. Геденштром за власним бажанням залишив консульську службу, однак продовжував бути працівником МЗС Російської імперії, виконуючи обов'язки негласного агента в Європі. У 1916 р. повернувся до Петербурга, але з

розгортанням революційних подій мігрував. Відомо, що у травні 1921 р. М. Геденштром перебував у Таллінні. Інформації про подальшу долю дипломата нами виявлено не було [8].

Таким чином, діяльність М. Геденштрома у Хакодате припала на складний період російсько-японських відносин. Японія стала місцем його першого закордонного призначення, де, власне, і проявилися здібності чиновника до консульської служби. М. Геденштром, науковець за покликанням та характером мислення, у звітах до вищого керівництва обґрунтовував доцільність розвитку співпраці з далекосхідною країною та намагався попередити про ризикованість військового протистояння. Слід зазначити, що, незважаючи на загострення відносин між Росією та Японією, віце-консулу вдалось уникнути конфліктних ситуацій у взаєминах з місцевим населенням, що, зрештою, сприяло відновленню російсько-японської співпраці після 1905 р., а для самого консула стало важливим досвідом у його подальшій дипломатичній кар'єрі.

Бібліографічні посилання

1. Геденштром, М. Ввоз рыбных продуктов в Японию / М. Геденштром // Сборник консульских донесений. – СПб., 1902. – С. 241–255.
2. Геденштром, М. Японская эмиграция / М. Геденштром // Сборник консульских донесений. – СПб., 1903. – Вып. I. – С. 34–52.
3. Дневники святого Николая Японского. – СПб., 2004. – Т. 3 – 976 с.
4. Дударец, Г. И., Латышев, В. М. Экспедиция В. Серосhevского и Б. Пилсудского на о. Хоккайдо в 1903 г. / Г. И. Дударец, В. М. Латышев // Известия Института Бронислава Пилсудского. – 2002. – № 6. – С. 147–184.
5. Кириченко, О. Б. Становлення і діяльність російської дипломатичної служби в Японії у 1855–1904 рр.: дис. ... канд.

іст. наук : 07.00.02 / Кириченко Олена Борисівна. – Х., 2015. – 219 с.

6. Олтаржевский, В. П. Российская консульская служба начала XX века: Матвей Геденштром / В. П. Олтаржевский // Вестник Иркутского гос. тех. ун-та. – 2012. – № 4 (63). – С. 318–323.
7. Павлов, Д. Б. Российская контрразведка в годы русско-японской войны / Д. Б. Павлов // Отечественная история. – 1996. – № 1. – С. 14–29.
8. Поллард, М. Портрет консула Геденштрома ... без фотопортрета / М. Поллард // Единение. – 1.15.2015. – Режим доступа: <http://unification.com.au/articles/read/2835/>
9. Сильницкий, А. П. 14 месяцев службы на Камчатке [Электронный ресурс] / А. П. Сильницкий. – Режим доступа : <http://www.kamlib.ru/files/hyst005/hyst5-1.pdf>

References

1. Gedenshtrem, M. Vvoz rybnykh produktov v Yaponiyu // Sbornik konsul'skikh doneseny. – Spb, 1902. – S. 241–255.
2. Gedinshtem, M. Yaponskaya emigratsiya // Sbornik konsul'skikh doneseny. – Spb., 1903. – Vyp. I. – S. 34–52.
3. Dnevniky svyatogo Nikolaya Yaponskogo. – SPb., 2004. – T.3 – 976 s.
4. Dudarets, G. I., Latyshev, V. M. Ekspeditsiya V. Seroshevskogo i B. Pilsudskogo na o. Khokkaydo v 1903 g. // Izvestiya Instituta Bronislava Pilsudskogo. – 2002. – № 6. – S. 147–184.
5. Kyrychenko, O. B. Stanovlennia i diialnist rosiiskoi dyplomatychnoi sluzhby v Yaponii u 1855–1904 rr. : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.02 / Kyrychenko Olena Borysivna. – Kh., 2015. – 219 s.

6. Oltarzhevsky, V. P. Rossyskaya konsul'skaya sluzhba nachala XX veka: Matvey Gedenshtrom / V. P. Oltarzhevsky // Vestnik Irkutskogo gos. tekhn. un-ta. – 2012. – № 4 (63). – S. 318–323.
7. Pavlov, D. B. Rossyskaya kontrrazvedka v gody russko-yaponskoy voyny / D. B. Pavlov // Otechestvennaya istoriya. – 1996. – №1. – S. 14–29.
8. Pollard, M. Portret konsula Gedenshtroma ... bez fotoportreta // Yedineniye. – 1.15.2015. – <http://unification.com.au/articles/read/2835/>
9. Silnitsky, A. P. 14 mesyatsev sluzhby na Kamchatke [Elektronnyy resurs] / A. P. Silnitsky. – Rezhim dostupu : <http://www.kamlib.ru/files/hyst005/hyst5-1.pdf>

Надійшла до редколегії 13.06.2017

ВПЛИВ РУМУНСЬКОГО ФАКТОРА НА ЗАГАЛЬНОСОЮЗНУ СТРАТЕГІЮ ДЕРЖАВ АНТАНТИ В 1916 р.

У статті розглянуто та визначено фактичне значення румунського фактора на зміну загальносоюзної військової стратегії держав Антанти протягом 1916 р. Під час проведеного аналізу румунсько-російських дипломатичних переговорів (у період із січня по серпень 1916 року) особливий акцент зроблено на розгляді позиції російського військово-політичного керівництва щодо питання залучення Румунії до союзу в 1916 р.

Ключові слова: Англія, Франція, Росія, Румунія, Сербія, Болгарія, Антанта, Шантільї, Салонікський фронт, союзники.

В статье рассмотрено и определено фактическое значение румынского фактора на изменение общесоюзной военной стратегии держав Антанты в течение 1916 г. В ходе проведённого анализа румынско-российских дипломатических переговоров (в период с января по август 1916 г.) особый акцент сделан на рассмотрении позиции российского военно-политического руководства касательно вопроса привлечения Румынии к союзу в 1916 г.

Ключевые слова: Англия, Франция, Россия, Румыния, Сербия, Болгария, Антанта, Шантيلي, Салоникский фронт, союзники.

Dieser Artikel behandelt die tatsächliche Bedeutung des Rumänienfaktors für die Veränderung der gemeinsamen Militärstrategie der Entente-Staaten im Lauf des Jahres 1916. Im Rahmen der durchgeführten Analyse der diplomatischen Verhandlungen zwischen Russland und Rumänien (im Zeitraum von Januar bis August 1916) lag der Schwerpunkt besonders auf die Betrachtung der Position der russischen militärpolitischen Leitung bezüglich der Einbeziehung Rumäniens in den Verband im 1916.

Schlüsselwörter: England, Frankreich, Russland, Rumänien, Serbien, Bulgarien, die Triple Entente, Chantilly, Saloniki-Front, die Verbündete.

The article considers changes in the allies' military strategy during 1916, connected with Romania involvement in the war. The author found out that at the beginning of the year the allies made a bet for the general time-coordinated incursion, however, due to its implementation impossibility, the question of Romania involvement in the war arose once again.

The article pays particular attention to the last stage of Romanian-Allied negotiations. The military-political situation, prevailing for Entente states in the middle of 1916, is also considered in this article. The author comes to a conclusion that the alliance with Romania was beneficial to Entente states only if mutual Russian-Romanian offensive operations were directed from Transylvania towards Vienna, and under the condition of mutual military actions of Salonika and Russian-Romanian armies in the Balkans, which could have become the strategic goal of the nearest period of the war.

However, the Romanian and Russian sides objected to one-off military incursion in two directions. According to the author's opinion, this position was explained by the unwillingness of Russian and Romanian military leaders to transfer the center of military actions from the foreground Western direction towards the Southern one, that is, directly against Bulgaria. As a result, England and France decided to accept the Russian-Romanian position, if only it accelerated the new front opening, but at the same time they did not support their striving to entice Bulgaria with the help of territorial promises. Thus, as Entente states were unable to abandon the resolution of their geopolitical interests, the Romanian factor was also unable to influence qualitatively the all-union change of strategy, and thus to tip the scales in favor of the allies in 1916.

Keywords: England, France, Russia, Romania, Serbia, Bulgaria, Antanta, Chantilly, Thessaloniki front, allies.

Незважаючи на здобуті перемоги в ході кампанії 1915 р. австро-німецькому блоку так і не вдалося досягти головної мети – вивести Росію з війни. Російська армія зберегла боєздатність і почала відновлюватися після нанесеної їй поразки влітку. Обидві сторони готувалися до майбутньої військової кампанії 1916 р., яка мала б стати вирішальною, на думку військових керівників обох блоків, і принести довгоочікувану перемогу.

В австро-німецькому блоці робили ставку на нову стратегію Е. Фалькенгайна, спрямовану на виснаження людських ресурсів противника. В таборі держав Антанти єдиної думки не існувало.

Питання вироблення військової стратегії держав Антанти напередодні кампанії 1916 р., а також причини її трансформації протягом року знайшли відображення в узагальнюючих працях, присвячених військовій історії Першої сві-

тової війни (Д. В. Вержковського, І. І. Ростунова, О. О. Строкова та ін.). Водночас через специфіку цих праць в них фактично не розглядається роль Балканських держав, і, зокрема Румунії, стосовно зміни загальносоюзної стратегії в період з січня по липень 1916 р.

Цю прогалину заповнюють праці В. О. Ємця [8] та В. М. Виноградова [5; 6], що присвячені політичним нюансам залучення Румунії у війну на боці Антанти. Автори цілком справедливо вказують на наявність у середовищі Антанти серйозних і глибоких протиріч стосовно приєднання Румунії до Союзу, термінів її виступу, а також напрямку можливого наступу румунської армії. Водночас, розглядаючи позицію російського військового і політичного керівництва, В. М. Виноградов і В. О. Ємець не проводять аналізу причин такої позиції, зосередивши свої зусилля, головним чином, на обґрунтуванні відмінностей інтересів і цілей Англії, Франції та Росії в Балканському регіоні, а також доведення підпорядкованості царського уряду в союзі держав Антанти.

Якісно новий етап вивчення російсько-румунських відносин, а також питань залучення Румунії до союзу держав Антанти почався тільки після 1991 р. і пов'язаний, перш за все, з такими вченими, як О. Р. Айрапетов і В. Б. Каширін. Не заперечуючи протиріч в середовищі країн - учасниць Антанти, на підставі широкої документальної бази О. Р. Айрапетовим і В. Б. Каширіним доведено, що теза про зовнішньополітичну несамостійність царської Росії абсолютно безпідставна [2; 9].

Водночас, сконцентрувавши зусилля на вивченні еволюції загальносоюзної стратегії протягом 1916 р., а також ролі в ній Балканських держав, автори не достатньо уваги приділили вивченню місця і ролі Румунії в цій стратегії в 1916 р. Що і є метою цієї статті.

Досягнення цієї мети можливе при вирішенні таких завдань: по-перше, визначити позиції Англії, Франції та Росії щодо основних стратегічних цілей війни в 1916 р.; по-друге, розглянути хід переговорів держав Антанти і Румунії стосовно її вступу у війну (в період із січня по липень 1916 р.); по-третє, визначити фактичну роль Румунії в загальносоюзній стратегії до моменту свого виступу.

Для вирішення перелічених завдань були використані принципи історизму, об'єктивності, всебічного висвітлення проблеми. Серед методів, які були застосовані в роботі над цією темою, слід зазначити такі, як конкретно-історичний, логічний, синхроністичний.

Вироблення спільної стратегії мало б стати однією з тем конференції союзників у Шантільї, яка призначалася на кінець лютого 1916 р. Напе-

редодні конференції М. В. Алексєєв давав вказівки представнику при штабі французького командування Я. Г. Жилинському про «необхідність донести до союзників доцільність утворення тимчасової або постійної ради для координації своїх дій» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1149 арк. 4]. Оскільки без цього, на його думку, «усі операції союзників набувають рис якихось не пов'язаних між собою ударів і дозволяють противнику перекидати резерви з одного театру військових дій на інший» [там само, арк. 4 об.]. Генерал М. Алексєєв вважав за необхідне для союзників визначити найважливіші фронти й на них проводити узгоджені у часі операції, з метою оточення і знищення противника [2, с. 192]. При цьому, пріоритетним для Росії він вважав Західний фронт.

Наміри М. В. Алексєєва створити постійну чи тимчасову раду не знайшли підтримки у союзників. Французький головнокомандуючий Ж. Жофр вказував на неможливість створення такого органу, посилаючись на відсутність підтримки італійців та англійців [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1469, арк. 123]. Таким чином, нагальні питання мали б вирішувати загальносоюзні наради, які збиралися періодично.

Тим часом в Румунії почали поширюватися чутки, що Німеччина не задоволена продажем врожаю зернових Англії і навіть може ультимативно вимагати від Румунії дотримуватися нейтралітету до кінця війни [24, с. 124-125]. У розмові з С. А. Поклевським румунський прем'єр відзначив серйозність ситуації [14, Ф. 2000 оп. 1, спр. 3092, арк. 204]. Очевидно, поширення цих чуток перебільшувалося самим румунським керівництвом. Окрім того, Румунія розраховувала і на торгові операції з Німеччиною. У березні 1916 р. Румунія уклала контракт з германо-австро-угорською комісією щодо поставки 1200 тис. т. зерна [19, с. 84]. Аби виправдати цю дію в очах своїх майбутніх союзників, велися розмови про німецький ультиматум. У свою чергу, це дозволило підіграти інтерес союзників до Румунії. Румунський прем'єр натякнув С. А. Поклевському, що якщо заява Німеччини буде стосуватися виключно нейтралітету і демобілізації румунської армії, він спробує приспати пильність німців, дозволивши їм купівлю продовольства [14, Ф. 2000 оп. 1, спр. 3092, арк. 205 зв.]. Якщо ж буде висунута вимога зміни кабінету, тоді він буде рішуче чинити цьому опір [там само, арк. 205 зв.]. Аналогічною була поведінка І. Бретіану під час його візиту до англійського посла Ж. Барклая.

Доповідь С. А. Поклевського про стан справ у Румунії занепокоїла С. Д. Сазонова, який звернувся до генерала Алексєєва із запитом щодо можливості надання військової допомоги румунам і строки її виконання. Таким чином, він прагнув

продемонструвати здатність росіян захистити румунів. Коли 12 січня 1916 р. німецький посланець відвідав румунського прем'єра, то ні про які ультиматуми мова не йшла [24, с. 126]. Однак, міністр С. Сазонов вирішив добитися від союзників гарантій: у випадку нападу на Румунію, Салонікський десант перейде у наступ [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1469 арк.126].

На відміну від С. Д. Сазонова, генерал М. В. Алексєєв сприйняв ці новини з Румунії спокійно. Більше того, в обставинах, що склалися, він вважав, що «нейтралітет Румунії, навіть з демобілізацією армії, вигідніший Росії, оскільки прикриває наші південні кордони» [11, с. 86]. Він був переконаний, що «нейтралітет – явище тимчасове, і коли шальки терезів схиляться в наш бік, вони безсумнівно будуть наступати» [11, с. 91]. Завдання російської дипломатії генерал М. Алексєєв на той момент вбачав у підтриманні впевненості румунів, що цей момент настане [3, с. 47]. У будь-якому випадку, запевняв він, німці не зможуть відірвати усі сили від Салонік і спрямувати їх проти Румунії, оскільки почався російський наступ на Буковину [11, с. 92].

Німецький посланець, який 15 січня відвідав румунського монарха, не висунув жодних категоричних вимог [22, с. 345]. Дипломатам Антанти стало очевидно, що кризова ситуація була надуманою самим румунським прем'єром, який таким чином, ще до підписання військової конвенції, вирішив добитися від союзників допомоги.

Бретіану наполягав, що «хоча криза і минула, але можливе її повторення» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1469, арк.128]. Він вважав, що Румунія здатна обороняти лише кордони по Дунаю, але не має достатньо сили для оборони Добруджі. Продовження цієї думки були роздуми прем'єра про те, що німці можуть захопити Добруджу і використати її як плацдарм для наступу вглиб Росії. А якщо Росія не зголоситься відправити війська для оборони Добруджі, це змусить румунських військових її залишити [там само, арк.129].

Останні події прискорили від'їзд до Румунії нового військового представника Татарінова [21, с. 87-88]. Начштабверх вважав, що для Росії нейтралітет Румунії вигідний. Тому він поставив перед Татаріновим завдання з'ясувати справжні мотиви Бретіану, не наполягаючи на миттєвому наступі Румунії [3, с. 45].

Французька рада з оборони 21 січня 1916 р. визнала, що здійснити наступ наразі неможливо, потрібно підготуватися до наступальної операції, коли російські війська нанесуть удар на Буковину [2, с. 194]. При цьому французи вважали, якщо переконують англійців перекинути 30 тис. їхніх солдат з острова Мудрос, тоді разом з відновленою сербською армією в 100 тис. чол., вдасться збіль-

шити Салонікську армію до 300 тис. чол. Англійський міністр Е. Грей гарантував Румунії захист від німецького нашествия, відзначивши при цьому необхідність визначити строки вступу її у війну [21, с. 90].

Спокійніше оцінював ситуацію генерал Алексєєв, який вважав, що для прийняття рішень необхідно «румунам перш за все відкрити свої карти» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1165, арк. 34]. До початку лютого М. В. Алексєєв був переконаний, що єдино можливий шлях надання Румунії допомоги – це проведення наступальної операції з боку Північної Молдови [25, с. 45-46].

Перша зустріч полковника Татарінова з І. Бретіану відбулася 4 лютого 1916 р. і завершилася нічим. Незважаючи на всі спроби російського військового агента розпочати серйозні перемовини, І. Бретіану відмовив йому в цьому, надаючи перевагу діяти в обхід [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1156, арк.145].

Румунський прем'єр, використавши Францію, застосував свою звичайну тактику закулісних інтриг. З Парижа О. П. Ізвольський телеграфував міністру Сазонову, що «за свідченнями, які надходять із Бухареста, румунський і російський генеральні штаби не можуть домовитися з приводу напрямку наступу» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1176, арк.18]. Це викликало особисте звернення Р. Пуанкаре до Миколи II, в якому він вказував на необхідність досягти згоди й укласти військову конвенцію між російською і румунською сторонами [13, с. 371]. «Росія не тільки не затримує перемовини, – роздратовано писав Микола II французькому президенту, – але румунське керівництво взагалі відмовилося їх вести» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр.1149, арк. 135].

Такі методи ведення перемовин ще більше розчарували генерала Алексєєва в Румунії як в потенційному союзнику. «На цей момент нам вигідніший нейтралітет Румунії, – писав він у листі до міністра Сазонова від 21 лютого 1916 р., – підтримка румуно-французьких планів послабить нас, непомірно розтягне нашу армію, не тільки позбавить можливості зібрати достатньо сил для удару проти австрійців і німців, але й для протидії їхнім планам наступу на Москву і Петроград» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр.1149, арк. 46]. М. В. Алексєєв зауважив, що у разі розгортання активних дій на східному і західному фронтах німці змушені будуть перекинути свої війська з Балкан. А отже, зникне загроза німецького вторгнення в Румунію.

Незважаючи на вимоги начальника французької військової місії генерала По, поступитися румунам щодо перекидання 250 тис. чол. російської армії в Добруджу, генерал Алексєєв відмовляв йому в цьому [3, с. 48]. «Напередодні широко-масштабної операції союзників, – писав він голові

французької місії, – не варто так розкидатися резервами» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1149, арк. 47]. На французьку дипломатію тиснули самі румуни, але ні голова уряду, ні начальник румунського генерального штабу не поспішали обговорювати військову конвенцію під час перемовин. Таке зволікання дозволяло російській стороні вкотре засумніватися в щирості намірів Бретіану.

Наприкінці лютого 1916 р. в Шантільї на раді представників союзного командування румунське питання було другорядним. Учасників більше хвилював наступ німців на Верден і підготовка загального наступу союзних армій. У рішенні ради було закріплено положення про самостійний вибір напрямку головного удару без попередньої згоди з іншими членами союзу. Тому ні Франція, ні Англія не збиралися посилювати свої війська на Салоніському фронті [3, с. 47]. На думку французького командуючого Ж. Жоффра, «настав час застосувати теорію концентрації сил, що завжди тягне за собою певний ризик на другорядних театрах» [14, Ф. 2000 оп. 1, спр. 3092, арк. 230]. «Перемога ж у Франції, – на його думку, – скрізь виправить положення справ» [там само, арк. 230 зв.].

Відчувши, що союзники охололи щодо ідеї виступу Румунії, румунський прем'єр на початку березня 1916 р. заявив про нову болгарську небезпеку, висловивши припущення, що німці у випадку невдачі під Верденом можуть перейти у наступ на Румунію. Румунський прем'єр продовжував плести інтриги і поширювати чутки про спроби Болгарії і Австро-Угорщини втягнути Румунію у сферу своїх інтересів, про можливість приходу до влади пронимецьки налаштованого А. Маргіломана [24, с. 86-87]. Однак такі маневри румунської сторони вже не діяли на Росію.

У Парижі 14 березня відбулася конференція союзників. «Перемога у війні, – говорив, відкриваючи конференцію, французький прем'єр, – тепер залежить від узгодженості дій союзників» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1469, арк. 138]. Робота конференції стосувалася переважно питань постачання армій союзників, а також методів ефективнішої блокади Німеччини. Але головною подією стало рішення про єдиний загальносоюзний наступ.

Наприкінці березня, перед своїм від'їздом у Ставку, полковник Татарінов ще раз відвідав І. Бретіану і начальника румунського штабу Д. Ілієску, щоб уточнити умови виступу Румунії. І Бретіану, і Ілієску раптово висунули нову вимогу – оборона Добруджі не повинна бути пасивною, а російській армії необхідно зайняти Рушук [20, с. 37-38]. Російський військовий агент спробував заперечити, але Ілієску пригрозив подати у відставку, якщо румунський прем'єр відмовиться від цієї вимоги. Через кілька днів І. Бретіану попросив передати Татарінову також прохання про доставку

військових вантажів. При цьому він відзначив, що «стосовно військових питань можна домовитися і за кілька хвилин, а ось доставка вантажів займе тривалий час» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1156, арк. 235].

Наприкінці березня становище французької армії під Верденом ще більше загострилося. Навіть незважаючи на проведений росіянами з метою відволікання німецьких резервів Нарачинський бій, німці все одно перекинули кілька дивізій на Західний фронт. У цих умовах французька дипломатія ще більше активізувала свої вимоги перед російською Ставкою стосовно початку генерального російського наступу [17, с. 329].

Генерал Жоффр в особистому зверненні до російського командуючого

підкреслив, що французька дипломатія посилено добивається виступу Румунії, який в умовах загальносоюзного наступу надзвичайно важливий. М. В. Алексєєв поспішні дії французької дипломатії у справі залучення Румунії інакше як шкідливими не назвав. На його думку, «чим більше французи намагаються їх залучити, тим більше румуни переоцінюють своє значення, висувуючи нові вимоги» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1149, арк. 340]. «Румунам треба зрозуміло показати, що ми не намагаємося втягнути їх у війну, – писав Начштабверх генералу Жилинському 16 квітня, – а розмір майбутньої винагороди буде залежати від долі їхньої участі» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1165, арк. 38].

Директива Ставки від 11 квітня свідчила, що головний удар буде нанесено арміями Західного фронту [12, с. 7]. Армії Північного та Південно-Західного фронтів повинні були сприяти успіху, проводячи локальні атаки і знищуючи живу силу противника. Невизначене становище Румунії викликало занепокоєння в російській Ставці і штабі Південно-Західного фронту. Російський наступ Ставка призначила на кінець травня 1916 р. Союзники ж вважали можливим початок свого наступу не раніше липня.

Начштабу Південно-Західного фронту, генерал Клембовський, у випадку переходу Румунії на бік противника, навіть підготував план з оборони й прикриття важливих стратегічних напрямків можливого вторгнення противника у бік Києва і Одеси. Він вважав, що у подібному випадку для пасивної оборони та відсунення противника (або його повного розгрому) потрібно було 5-7 піхотних корпусів [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1149, арк. 125]. Південно-Західний фронт міг виділити тільки три корпуси, решту довелося б узяти з інших фронтів, а отже, треба було враховувати час для їхнього перекидання. М. В. Алексєєв в накладеній резолюції відзначив, що у подібній ситуації варто розраховувати на допомогу лише 1-2 піхотних корпусів [там само арк. 125].

Але розпочатий наступ Південно-Західного фронту та 22–24 травня прорив військами 7-ої, 8-ої і 9-ої армії оборони противника викликав у Бухаресті побоювання, як би не втратити свій шанс. Це відзначив С. А. Поклевський. У свою чергу, і французьке керівництво визнало момент найприйнятнішим для залучення Румунії. Оборона Вердена вартувала французькій армії великих жертв. Думка про залучення до союзу 500 тис. румунської армії починала бути пріоритетною в планах французьких військових.

Французький посланець у Бухаресті Ж. К. Блондель був проінструктований зробити відповідну заяву румунській владі. Одночасно з цим французька дипломатія здійснювала натиск і в Петербурзі [23, с. 134–136]. Так, 12 червня Ж. М. Палеолог, спілкуючись з директором дипломатичної канцелярії МЗС Шилінгом, намагався переконати останнього зробити крок назустріч румунам [23, с. 137]. До того часу погляди генерала Алексєєва щодо питання залучення румун набули суттєвих змін.

Після обміну думками з французьким головнокомандувачем, генералом Жоффром, 17 червня генерал Алексєєв телефонограмою дав завдання Татарінову прискорити переговори з Румунією [6, с. 55–56].

22 червня 1916 р. румунський уряд знову висунув умови, за яких вони були б готові виступити: 1) прибуття в Румунію першого потяга з боєприпасами, із зобов'язанням з боку Росії і Франції регулярної доставки наступних потягів; 2) загальний наступ не буде призупинений; 3) російська армія в Галичині і Буковині залишиться на своїх теперішніх позиціях; 4) Румунії буде гарантований захист у випадку нападу Болгарії; 5) гарантування приєднання усіх земель, перелічених у політичній угоді, що передуватиме підписанню військової конвенції [8, с. 69]. За умов дотримання цих вимог, Бретіану зобов'язувався відкрити військові дії не пізніше 1 серпня і тільки проти однієї Австро-Угорщини [8, с. 69].

Такі неочікувані умови знову завели перемовини у глухий кут. При цьому виявилися протиріччя між союзниками. Французький прем'єр А. Бріан вимагав зосередження в Добруджі 150 тис. румунської армії для дій проти Болгарії, що не входило в плани російської і румунської сторін. Окрім того, французькому посланцю Ж. К. Блонделю було доручено наполягати на невідкладному підписанні військової конвенції і категорично заявити, що якщо Румунія терміново не виступить, тоді «в її сприянні навряд чи виникне потреба» [1, Ф. 151. оп. 482, спр. 3898, арк. 3–4 зв.].

Російська Ставка 29 червня 1916 р. надала свій варіант військової конвенції. Він передбачав початок бойових дій Румунією не пізніше 20–25

липня. Було висловлено побажання направити головний удар румунської армії проти Трансильванії, з просуванням далі на Будапешт і залишити на кордоні з Болгарією сили, достатні для свободи дій румунської армії проти Трансильванії [там само, арк. 6 зв.]. Для надання румунам військової допомоги в Добруджі планувалося виділити по одній піхотній і кавалерійській дивізії. Дії супроти Болгарії передбачалися разом із Салонікською армією, але лише за умови досягнення певних результатів військових дій проти Австрії. Таким чином, якщо французи наполягали на наступі проти Болгарії і Австро-Угорщини, то російське командування вважало можливим нанесення головного удару лише останній [9, с. 354].

Така позиція Ставки пояснювалася підготовкою нового російського генерального наступу, що передбачав нанесення головного удару силами Південно-Західного фронту. Румунський наступ в Трансильванії з подальшим його просуванням на Будапешт, тобто в тил австрійським арміям, що протистояли російському Південно-Західному фронту, був вигідний російському командуванню.

Щоб врегулювати існуючі протиріччя, С. Д. Сазонов запропонував перенести перемовини в Петроград. Однак Ж. Жоффр наполягав на тому, що перемовини повинні проводитися за участі представників усіх союзних армій [26, с. 123–124]. Тоді російським МЗС було запропоновано альтернативне рішення – вести перемовини в Петрограді, а деталі обговорювати в Бухаресті. Але французький, англійський та італійський уряди провели самостійні перемовини з представником румунської армії, полковником Рудіано, вимагаючи від останнього наступу проти Болгарії [26, с. 126].

7 липня французький посланець Ж. К. Блондель отримав інструкції вимагати від І. Бретіану підписання додаткової військової конвенції з Францією, Англією та Італією відносно виступу румунських військ проти Болгарії.

Представники союзних армій 10 липня 1916 р. підписали нову конвенцію з Румунією. Російський представник, генерал Жилинський, і румунський полковник Рудіано підписали її в попередньому вигляді з обов'язковим підтвердженням своїх представництв щодо узгодження з цими умовами. Конвенція передбачала виступ Румунії не пізніше 25 липня, за умови, якщо Салонікська армія почне діяти не пізніше 18 липня [26, с. 128]. Румунію також зобов'язали виставити для наступу проти Болгарії 150-тисячну армію.

Отримавши текст підписаної угоди, І. Бретіану заявив російському представнику, що румунська армія не зможе одночасно наступати у двох напрямках [20, с. 37]. Генерал Алексєєв також поділяв цю точку зору. Тому 17 липня французько-

му представнику при Ставці, генералу Жанену, була передана телеграма Алексєєва, в якій він висловив свої роздуми: «...Вимагати від Румунії наступу у двох напрямках до з'ясування становища складно», необхідно спочатку всі зусилля «направити проти Австрії, а 150 тис. румун на болгарському кордоні затримують відповідну кількість болгар» [1, Ф. 151. оп. 482, спр. 3904, арк. 24]. Французи не погоджувалися із цим, продовжуючи наполягати на просуванні наступу в двох напрямках. При цьому конвенція 10 липня 1916 р. не передбачала активних дій Салонікської армії, а лише «дивізіями, які для цього будуть готові» [там само, арк. 23].

Врешті-решт російське командування було готове піти на поступки французам, тільки б це прискорило виступ Румунії. Але румунська сторона категорично відмовилася виконувати цю вимогу. Ілєску ставив умовою активних військових дій проти Болгарії направлення 150-тисячної російської армії. «Невиконання цього вони визнають самі, – писав полковник Татарінов у Ставку. – Вважаю що якщо ми будемо і далі наполягати на виступі проти Болгарії, це лише затягне перемовини» [там само, арк. 24].

Така жорстка позиція румунського керівництва змусила французів переглянути свої вимоги. Генерал Жилинський 21 липня передав у Ставку зміст секретної записки, яка була надіслана генералом Ж. Жоффром прем'єр-міністру Франції А. Бріану. В ній французький генерал доходив висновку, що оскільки головною метою союзників є негайний виступ Румунії, тоді варто піти на всі поступки, і якщо румуни не хочуть оголошувати війну Болгарії, тоді це звільнить Салонікську армію від наступу «за будь-яку ціну, чого так не хочуть англійці» [15, Ф. 2003 оп. 1, спр. 1469, арк. 140].

Далі генерал Жоффр повідомляв, що якщо болгари таки почнуть бойові дії проти Румунії, тоді зробити вони це можуть тільки за рахунок сил, що розташовані на грецькому кордоні, частину яких вони перекинуть проти румун. Тим самим будуть створені сприятливі умови для подальшого наступу Салонікської армії. Тобто в будь-якому випадку союзники виявлялися у виграві.

У результаті 23 липня 1916 р. головнокомандуючий французької армії дав вказівку своєму військовому аташе більше не наполягати на російсько-румунському наступі проти Болгарії і підписати військову конвенцію [8, с. 73]. Генерал Жоффр 27 липня 1916 р. офіційно заявив Алексєєву про те, що французький уряд приймає всі румунські умови. Для підписання військової і політичної конвенції Румунії надали чотири дні.

Окрім протиріч стосовно військових питань, підписання військової і політичної конвенцій стосувалося також прагнення румун гарантувати їм

приєднання всіх земель, зазначених у політичній угоді. На усі додаткові вимоги стосовно басейна річки Тиси і всього Банату О. П. Ізвольський відповідав французам відмовою, мотивуючи це тим, що Росія дотрималася минулорічних обіцянок.

Непоступливість МЗС змусила французького президента Пуанкаре 23 липня звернутися з особистим проханням до Миколи II піти на поступки румунам [8, с. 77]. Аби росіяни були лояльнішими, Ж. М. Палеолог під час бесіди із заступником міністра закордонних справ А. А. Нератовим і директором канцелярії МЗС М. Ф. Шилінгом чітко дав зрозуміти, що, на думку французького прем'єра, наразі необхідно піти на всі поступки румунам, оскільки «все одно після завершення війни союзники, або виконають свої обіцянки, або складуться такі обставини, що Румунії доведеться користуватися тим, що їй нададуть» [цит. за, 23, с. 123]. Усе це змусило Петербург у кінцевому результаті стати на бік Франції.

Таким чином, лише до кінця липня 1916 р. усі військові і політичні перешкоди були подолані. За свідченнями, що отримувалися Ставкою, ворог стягав свої сили до кордонів Румунії. У Ставці занепокоїлися, якщо румуни не виступлять, тоді противник зосередить ці сили проти слабого лівого флангу Східного фронту [14, Ф. 2000 оп. 1, спр. 3092, арк. 245]. Начштабверх наполягав на тому, що відтермінування на один чи дві дні має потягти за собою загрозу скасувати усі домовленості з Румунією.

У Ставці 2 серпня 1916 р. була отримана доповідь від капітана Климова щодо стану справ у Румунії. У ній відзначалося, що з одного боку, наявні всі ознаки швидкого виступу, з іншого – посилено ведеться торгівля з державами Центру. Так, наприклад, у період з 15 по 31 липня їм було відправлено 126 т борошна і 53 т кукурудзи. Також доповідалося, що «Бухарестом поширюються чутки, що Бретіану веде перемовини з країнами Антанти лише для проформи» [25, с. 49].

Остаточні розв'язалися всі занепокоєння російської Ставки лише 4 серпня 1916 р., коли в Бухаресті були підписані військова і політична конвенції. Згідно з ними Румунія зобов'язувалася оголошити війну Австро-Угорщині. У свою чергу, союзники визнавали за Румунією право на приєднання територій Австро-Угорської монархії по кордону Тиси і Дунаю. Окремо зазначалися зобов'язання румунської сторони не зводити укріплень проти Белграда в Банаті й утримувати там лише поліцейські частини. Сербське населення Банату при переселенні в Сербію мало право на отримання від румунського уряду грошової компенсації. Це було певною поступкою союзникам Сербії.

Військова конвенція гарантувала прикриття румунської армії з боку Болгарії і Австро-

Угорщини. Союзники зобов'язувалися розпочати наступ Салонікської армії за 8 днів до виступу румунської армії. До Добруджі було відправлено дві російські піхотні і одну кавалерійську дивізії, хоча Бретіану і прагнув уникнути оголошення війни Болгарії [6, с. 159].

Позиція румунського керівництва у відношенні до Болгарії була підтримана російською Ставкою. Генерал Алексєєв ще наприкінці липня 1916 р. висловився, що непогано б було перетягнути Болгарію на свій бік. На його думку, за можливий перехід на бік союзників болгарському уряду можна було б забезпечити лінію Енос – Мідія, Македонію до Вардара, Казалу і, можливо, навіть Салоніки [1, Ф. 151. оп. 482, спр. 3905, арк. 6–7 зв.]. При цьому генерал Алексєєв вважав за необхідне, аби ця угода залишалася в таємниці від Сербії і Греції [там само, арк. 7]. Деякі натяки на можливість укладання подібної угоди були отримані із Софії на початку серпня 1916 р.

Прем'єр-міністр Болгарії В. Радислов заявив румунському посланцеві, що Болгарія могла б відмовитися від подальших бойових дій, якби їй була гарантована Македонія. Але прагнення Бухареста і Петербурга укласти угоду з Болгарією наштовхнулося на спротив з боку французів [26, с. 124]. Французький прем'єр хоча й висловлювався, що ці перемовини з Болгарією бажані, але до нанесення їй рішучої поразки вважав передчасним [там само, с. 124]. Французький уряд, який сам в середині липня 1916 р. вимагав від Петрограда поступок у Банаті, раптово почав хвилювати етнічний бік проблеми. Прем'єр А. Бріан заявив, що перемовини за спиною Греції та Сербії дискредитують союзників в очах останніх [1, Ф. 151. оп. 482, спр. 3905, арк. 12 зв.].

Проти війни з Австро-Угорським блоком виступила лише невелика група германofilів, яку

очолив П. Карп і А. Маргіломан. Переконавшись у тому, що вплинути на прийняте рішення неможливо, германofilі заспокоїлися [4, с. 405–406]. Того ж дня, ввечері, румунський посланець Мавракордато вручив австро-угорському міністру закордонних справ І. Буріану декларацію про оголошення війни. Не зважаючи на бажання І. Бретіану уникнути війни з Болгарією і Німеччиною, 16 серпня війну Румунії оголосила Туреччина, а 18 серпня – Німеччина і Болгарія.

Таким чином, при плануванні кампанії 1916 р. союзниками була висунута ідея проведення єдиного загальносоюзного наступу, скоординованого в часі. Але зважаючи на складність її реалізації (важкі бої під Верденом, неготовність союзних армій до наступу), Англія і Франція знову почали шукати вирішення завдань війни щодо чисельної переваги шляхом залучення на свій бік Румунії. Однак нездатність Англії, Франції і Росії принести в жертву реалізацію своїх власних планів заради загальносоюзних інтересів призвела до того, що румунська армія так і не була включена в систему загальносоюзної стратегії.

У результаті, незважаючи на декларовану стратегію одночасних і скоординованих дій, стратегія Антанти в 1916 р. стала дзеркальним відображенням німецької «стратегії на виснаження», коли здобування перемоги над противником досягалось не військовим мистецтвом, а простою перевагою живої сили і техніки.

Враховуючи наявний масив архівних матеріалів з історії Першої світової війни, питання російсько-румунських військових переговорів щодо координації дій своїх армій, а також позиція Росії і Румунії стосовно можливого переходу Болгарії на бік союзу, потребують подальшої розробки із залученням ширшого кола джерел.

Бібліографічні посилання

1. Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 151 Политархив Опись 482 д. 3898; д. 3904; д. 3905.
2. Айрапетов, О. Р. Балканы в стратегии Антанти и ее противников (1914–1918 гг.) [Текст] / О. Р. Айрапетов // Новая и новейшая история. – 2003. – № 5 – С. 191–224.
3. Айрапетов, О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917) 1916 г. Сверхнапряжение [Текст] / О. Р. Айрапетов. – М., 2015. – 334 с.
4. Бюлов, Б. Воспоминания [Текст] / Б. Бюлов. – М.; Л., 1935. – 563 с.
5. Виноградов, В. Н. Внешнеполитическая ориентация правящих кругов Румынии накануне Первой мировой войны [Текст] / В. Н. Виноградов // Новая и Новейшая история. – 1960. – № 1. – С. 53–67.
6. Виноградов, В. Н. Румыния в годы Первой мировой войны [Текст] / В. Н. Виноградов. – М., 1969. – 370 с.
7. Вержковский, Д. В. Первая мировая война 1914–1918 гг. [Текст] / Д. В. Вержковский. – М., 1964. – 203 с.
8. Емец, В. А. Противоречия между Россией и союзниками по вопросу о вступлении Румынии в войну (1915–1916 гг.) [Текст] / В. А. Емец // Исторические записки. – 1956. – Т. 56. – С. 52–90.
9. Каширин, В. Б. Бессилие и лукавство у порога Балкан: проблема применения военной силы в стратегии России на черноморско-балканском направлении [Текст] / В. Б. Каширин // Величие и извны Российской империи: Международный сборник к 50 – летию О. Р. Айрапетова/ составитель В. Б. Каширин. – М., 2012. – с. 300 – 367.
10. Керсновский, А. А. История Русской армии: 4 т. [Текст] / А. А. Керсновский. – М., 1994. – Т. 4. – 368 с.
11. Международные отношения в эпоху империализма 1878–1917 гг. [Текст] / авт. – сост. Й. М. Лукин, Ф. А. Рощейн, А. А. Могилович. – М., 1938. – Серия 3, – Т. 10.
12. Нелипович, С. Г. Брусиловский прорыв. Наступление Юго-Западного фронта в кампанию 1916 года [Текст] / С. Г. Нелипович. – М., 2006. – 48 с.
13. Пуанкаре, Р. На службе Франции 1915–1916 [Текст] / Р. Пуанкаре. – Минск., 2002. – 592 с.
14. Российский государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА) [Текст]. – Ф. 2000 Оп. 1 д. 3092 – РГВИА.

15. РГВИА [Текст]. – Ф. 2003 Оп. 1 д. 1149; д. 1156; д. 1165; д. 1176; д. 1469.
16. **Ростунов, И. И.** Русский фронт первой мировой войны [Текст] / И. И. Ростунов. – М., 1968. – 388 с.
17. **Сазонов, С. Д.** Воспоминания [Текст] / С. Д. Сазонов. – М., 1991. – 400 с.
18. **Строков, А. А.** История военного искусства капиталистического общества периода империализма до конца 1918 г. [Текст] / А. А. Строков. – М., 1967. – 711 с.
19. **Савин, Т.** Иностранный капитал в Румынии (с 1859-1945 г.) [Текст] / Т. Савин. – М., 1950. – 208 с.
20. **Averescu, A.** Notițe zilnice din războiul 1914–1916 (Neutralitatea) [Текст] / A. Averescu. – B., 1927. – v. 1. – 45 p.
21. Cupsa Ion Antanta româna în campaniile din anii 1916–1917 [Текст] / Ion Cupsa. – B., 1967 – 340 p.
22. Kiritesky Constantin Istoria războiului pentru întregirea României 1916-1919 [Текст] / Constantin Kiritesky – B., 1927 – 530 p.
23. **Lecu, A.** Români Basarabeni în istoria militară a Rusiei / A. Lecu – B., 2009. – 410 p.
24. **Marghiloman, A.** Note politice [Текст] / A. Marghiloman. – B., 1927 – v. 3 – 345 p.
25. **Otu, P.** Reforma militară și societatea în România. / P. Otu – B., 2009 – 426 p.
26. **Păcurariu, M.** Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului (1867-1918) / M. Păcurariu. – Sibiu., 1986. – 302 p.

Надійшла до редколегії 16.06.2017

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ЄВРОПІ (1920–1939): СТРАТЕГІЯ ВИЖИВАННЯ ТА СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглянуто сприйняття сільськогосподарської колонізації російськими емігрантами міжвоєнної доби. Визначається вплив переселення емігрантів до сільської місцевості на збереження російської ідентичності, особливостей національного буття у вигнанні.

Ключові слова: еміграція, сільськогосподарська колонізація, ідентичність, національний характер.

В статье рассматривается восприятие сельскохозяйственной колонизации русскими эмигрантами межвоенного периода. Определяется влияние переселения эмигрантов в сельскую местность на сохранение русской идентичности, особенностей национальной жизни в изгнании.

Ключевые слова: эмиграция, сельскохозяйственная колонизация, идентичность, национальный характер.

Der Artikel befasst sich mit der Wahrnehmung der landwirtschaftlichen Kolonisierung durch russische Emigranten der Zwischenkriegszeit. Der Einfluss der Wiederansiedlung von Emigranten auf dem Lande auf die Erhaltung der russischen Identität, die Merkmale des nationalen Lebens im Exil wird bestimmt.

Schlüsselwörter: Auswanderung, landwirtschaftliche Besiedlung, Identität, nationaler Charakter.

The perception of agricultural colonization by Russian emigrants of interwar period is examined in the article. The influence of the refugee's resettlement to the countryside on the preservation of Russian identity and features of national life in exile is determined.

After the evacuation of Crimea (1920), Russian emigrants in Europe slammed into a situation when they were forced to integrate into the labor market of recipient countries. A significant part of Russian emigrants of the interwar era tried to find a job that would allow to avoid discrimination on the national ground from employers and to preserve the traditional lifestyle. The strategy was to settle down in the countryside and to engage into farming.

Immediately after arrival to the recipient countries, the emigrants viewed agricultural colonization as a way of redeeming of forced expulsion. But such farms, aimed at giving temporary relief to exiles, could not find an unoccupied niche in the market. This strategy of redeeming of bad times intensified during the critical periods of the existence of Russian emigration, in particular, during the time of the global economic crisis.

Conditions of residence of emigrants in the province have objectively contributed to the conservation of Russian identity, language, traditions and features of life in exile. The image of Russian colonists in Europe as a creative force of the nation appeared.

Gradually the idea of settling on the ground as a way of surviving transformed into a perception of it as a strategy of preserving identity, national features and the system of values in exile.

Keywords: emigration, agricultural colonization, identity, national character.

Визначальною рисою російської антибільшовицької еміграції у Європі міжвоєнного періоду була втрата значною її частиною будь-яких матеріальних підвалин існування. Багато хто з біженців під час евакуації з Новоросійська, наприклад, потрапляв на корабель вже під обстрілом наступаючих червоноармійців (про вивезення матеріальних цінностей мова не йшла, рятували життя) [10]. Для більшості військ, які обороняли Крим, єдиним скарбом, який вивозився за кордон, був речмішок із декількома банками консервів чи яблуками [26; 40; 41]. Звичайно, зустрічались й такі, хто вантажив на кораблі навіть меблі, роялі та вивозив фамільне золото [39, с. 8–24]. Але будь-які кошти швидко проїдались. Більшість біженців була вимушена шукати роботу, аби забезпечити своє виживання та добробут своєї сім'ї.

Тобто, російська «біла» еміграція потрапила у ситуацію, коли вона вимушена була інтегруватися до ринку праці країн-реципієнтів. Така інтеграція нагально ставила питання про збереження російської ідентичності, що розглядалося у якості пріоритетного завдання біженства, адже навіть наприкінці 1920-х рр. (майже за 10 років після початку еміграції) значна частина вигнанців все ще розраховувала на падіння більшовиків та повернення до Росії. Варто назвати ще один факт, який визначав процеси включення емігрантів до виробничих відносин країн прийняття: виходячи з протекціоністських позицій, країни-реципієнти не допускали до високооплачуваних посад іноземців. Інакше кажучи, емігрант міг отримати роботу лише у тому випадку, коли на неї не претендував ніхто із представників місцевого населення [32, с. 9–40].

Не дивно, що за таких умов значна частина російських емігрантів міжвоєнної доби намагалася знайти заняття, яке дозволяло би обійти дискримінацію за національною ознакою з боку працедавців, а також зберегти відносно ізольований від зовнішніх впливів традиційний стиль життя. Цим двом вимогам якнайкраще відповідала стратегія сільськогосподарської колонізації.

На сьогодні ми можемо констатувати своєрідний «історіографічний ажіотаж» у дослідженні російської еміграції першої післяреволюційної хвилі. Процесам адаптації біженства до суспільств європейських держав також приділяється належна увага у працях сучасних дослідників [1; 3; 19; 21; 27; 31; 38; 42]. Але частіше «героями» розвідок щодо працевлаштування емігрантів стає міське населення [11; 12; 23]. Не дивно, що серед стереотипних образів росіян у міжвоєнній Європі присутні «паризький таксист», робітник з Біянкура (передмістя Парижа, заселеного здебільшого росіянами), празький студент. Але в тих працях не йшлося про росіянина, який осів на землі. Серед робіт, присвячених російським колоністам у Європі, варто зазначити монографію О. Куренишева «Крестьянские организации Русского Зарубежья» [20] та статтю Л. Муромцевої «Сохранение историко-культурной идентичности русского казачества в эмиграции» [25]. З огляду на зазначену історіографічну ситуацію, вважаємо, що вивчення сільськогосподарської колонізації російського екзилу та її ролі у збереженні «російськості» міжвоєнною діаспорою у Європі має певний потенціал новизни.

Тож метою даної статті є дослідження впливу осідання російських емігрантів протягом 1920–1939 рр. на землі, їх інтеграції до суспільств європейських держав та намагання щодо збереження/трансформації російської ідентичності.

Джерелами нашої розвідки виступають публіцистичні праці та інформаційні зведення щодо освоєння росіянами угідь у Європі [8; 22], періодика (переважно козака, оскільки козацтво було тією групою, яка найчастіше схилялась до сільського господарства як традиційного ще на Батьківщині заняття) [4–6; 13–17; 29; 30; 33–37], спогади тих емігрантів, чие життя на певному етапі було пов'язано із сільською місцевістю [7; 9; 24] та літературні твори, які містять рефлексії письменників (своєрідних речників вигнання) щодо сільськогосподарських практик росіян у Європі [2; 18].

Відзначимо, що плани розселення емігрантів на землі виникли практично одразу після прибуття значного за чисельністю військового контингенту з Криму до Константинополя. Свідченням цих планів є публікація «Материалов по эмиграции и по устройству земледельческих колоний в окрестностях Константинополя»

у 1921 р. Підкреслимо, що в цей час розселення біженців на землі визначалося в якості стратегії на переочікування вигнання. Зокрема, у цій збірці матеріалів йдеться, що після війни на околицях міста залишилась велика кількість земель, які раніше належали німцям. Ці землі не знаходились у такому запустінні як ті, що раніше займали греки, а тому була перспектива їх освоєння емігрантами. Сподівались, що після репатріації росіян (у якості переможців над більшовиками) можливе повернення і німецьких колоністів на свої колишні ділянки. Тобто, сам факт повернення до Росії і тимчасовості колонізації передмість Константинополя не викликав сумнівів. Оскільки осідання на землі розглядалось як стратегія виживання, а не стратегія інтеграції, то й господарства колоністів створювались за принципом підтримки своїх, а не виходу на конкурентну боротьбу на ринку. Зокрема, у плануванні було закладено, що кредит на облаштування сільськогосподарського підприємства видається артілі в п'ять–шість чоловік, з розрахунку, що підприємство своїм прибутком буде підтримувати ще п'ять чоловік сім'ї кожного з членів артілі, включаючи непрацездатних похилого віку та дітей. Окрім того, підприємців зобов'язували наймати виключно російських робітників (не завжди кваліфікованих), по факту набуло поширення явище, неприйнятне для ринку – фермери винаймали зайвих робітників, працюючи собі у збиток, аби не дозволити «своїм» померти голодною смертю чи маргіналізуватися [22].

Більшість підприємств сільськогосподарського характеру в районі Константинополя, ініційована російськими емігрантами, врешті виявилась збитковими. І не лише через найм зайвих робітників. Росіянам дістались в оренду запустілі землі. Інколи до 75 % полів було необроблено. До цього додавалось ще й незнання місцевих кліматичних умов. Це визначило неконкурентоспроможність російських господарств, орієнтованих на городництво, де безсумнівними лідерами були турки. Стосовно розведення свиней, то спочатку ті, хто стояв біля витоків планування, вважали його незайнятою нішею на ринку збуту, але виявилось, що існувала серйозна конкуренція з боку сербів. На молочні господарства просто не вистачало коштів, подекуди їх не вистачало навіть на купівлю тяглової худоби, і емігранти змушені були обробляти ділянки по 100 гектарів лопатою [8].

Таким чином, емігрантські господарства в околицях Константинополя, а згодом і на Балканах, орієнтовані на те, щоб дати тимчасовий прихисток вигнанцям, не змогли знайти незайняту нішу на ринку та підвищували свою збитковість за рахунок баласту у вигляді непотрібних робітників з числа «своїх». Все це разом із нестачею

фондів кредитування господарств призвело до подальшого переселення більшості фермерів до міст інших, більш успішних з їх точки зору держав.

Звернення до сільського господарства як стратегії «перечікування» лихоліття згодом знову спостерігалось в роки світової економічної кризи. Газети наперебій закликали звільнених робітників до переїзду в провінцію і найму ферм на правах іздолящини (50 % врожаю залишалось у фермерів, 50% – належало власнику, що було на той час найбільш звичною умовою). Але більшість робітників остерігалася потрапити у боргову кабалу [4–6; 13–17; 33–37].

Значна кількість біженців, особливо з освітою, для яких сільське господарство не було органічним заняттям, розглядали осідання на землі як спосіб збереження сімейних цінностей. Зокрема, Р. Гуль купив ферму на півдні Франції саме для того, щоб мати змогу зібрати свою сім'ю з усіх кутків Європи та проживати спільно, підтримувати один одного [9]. Батьки Ю. Мордвінкіна також осіли на землю у Сербії і заснували невеликий бізнес з виготовлення та продажу меду для того, щоб вберегти дітей від негативного впливу міста. Проте коли дітям потрібна була освіта, родина переїхала до Білої Церкви [24]. Місто в будь-якому разі втягувало біженців у велику кількість соціальних відносин поза російською спільнотою. Освічені емігранти, які осідали на селі, мало спілкувалися з оточуючим середовищем, яке стояло на іншому рівні культурних потреб. Тому осідання на землі висококультурної частини емігрантів призводило до їх жорстокої сепарації від населення країн-реципієнтів і консервації доеміграційного побуту та традицій.

Таким чином, ми спостерігаємо парадоксальну ситуацію. У так званих «столицях» вигнання дуже розгалуженою була мережа російських культурно-просвітницьких та благодійних організацій, які мали перешкоджати асиміляції емігрантів. Скупчення росіян у великих мегаполісах пояснювалось, як правило, прагненням до «своїх». Але у провінції елементи російського побуту, одягу, традиції святкування зберігались довше, не зважаючи на ускладнений доступ сільських емігрантів до російської періодики, культурних організацій, національної школи тощо. Отже, на консервацію елементів традиційної російської культури у вигнанні впливала не стільки наявність російських національних структур, скільки присутність альтернативи до соціального життя в межах російської громади з боку соціуму країн прийняття.

Зовсім інша ситуація спостерігалася у середовищі козацтва, для якого заняття сільським господарством було органічною справою. Козаки легко знаходили спільну мову з місцевими селянами, маючи спільні інтереси, швидко одружувались на

місцевих дівчатах, отримували авторитет у громаді самовідданою працею. На козацьких вечорах предметом гордості виступало знання козацькими «з місцевих» звичаїв країни своїх чоловіків [29, арк. 156–157; 30, арк. 15]. Саме цю модель можна вважати органічною інтеграцією емігрантів до нових соціумів – без втрати національної ідентичності із створенням комфортного мікросередовища у вигнанні.

Важливим для визначення впливу сільсько-господарських практик на збереження ідентичності росіян у еміграції є дослідження образу колоніста (і вихідця із трудових верств загалом) у художній літературі. Відзначимо, що особливістю художньої літератури як історичного джерела є її здатність розкривати не стільки хід подій, скільки систему уявлень про певні факти чи явища, які побутують у суспільстві [28, с. 76–78]. Саме художня література якнайкраще висвітлює, які плюси та мінуси вбачали емігранти у веденні сільського господарства у вигнанні, чи розглядали вони колонізацію як довготривалу стратегію життя у екзилі, і як вони ставились до осідання на землі з огляду на уявлення про історичну місію еміграції.

У романі Ж. Кесселя «Княжеские ночи» виходець із «мужиків» Антон Іртиш зображений єдиною людиною, яка може досягти успіху навіть поза межами Батьківщини, зробити гроші «з нічого» накопичуванням та сумлінною працею. В той час, як колишні інтелігенти спиваються та морально занепадають у кабаках на вулиці Пігаль, Антон Іртиш нарощує капітал на розробці французьких надр з метою купівлі ферми, на якій він хоче оселитися з коханою жінкою [18, с. 123–286]. Подібним чином порядного, принципового юнака, який важкою працею спочатку в якості наймита, а потім у якості фермера, здобув повагу французів усього округу є Ілля Горбатов із роману Н. Берберової «Первые и последние». Ілля не просто досяг великих успіхів у господарстві, він намагається перетягти на землю своїх співвітчизників, які приречені на вмирання у туберкульозних підвалах на околицях Парижа. І це не важливо, що сім'я Горбатових поки що має спати на глиняній підлозі (лише мати має ліжко), і що у провінції діти колоністів не матимуть змоги відвідувати повноцінну школу. Ілля сповнений ініціативи й надії, і твір вселяє у читача віру в те, що ці ініціативи згодом реалізуються [2, с. 149–304]. Тобто художня література конструювала уявлення про емігрантів, які займаються чорною роботою на землі, як про творчі сили нації.

Найпоширенішим образом самого заняття сільським господарством у літературі російської еміграції першої післяреволюційної хвилі є сприйняття його у якості того, що дає право на спокуту. Готовність Олени, коханої Антона Іртиша, яка

була розпустницею, їхати з ним хоч на край світу для роботи на фермі, виправдовує її попередні вчинки [18, с. 281–286]. На господарстві Горбатових знаходить життєвий спокій та гармонію Олексій Петрович Шайбін – колишній воїн Іноземного Легіону [2, с. 149–153]. Сільське господарство подається як заняття, яке зберігає людину від асиміляції. Так попри свій патріотизм, вже згадуваний Ілля нормально сприймає одруження своєї сестри Мар'яни з французом [2, с. 156–158]. На формування такої візії емігрантських літераторів вплинуло уявлення про характерні риси російського національного характеру, зокрема, особливий, майже сакральний зв'язок росіян із землею. Можливість пустити коріння, хоч і за кордоном, у трактові Н. Берберової, автоматично нейтралізувала загрозу стороннього впливу на ментальність емігрантів.

Отже, художня література російської еміграції свідчить про те, що міська спільнота росіян (репрезентантами якої були літератори) сприймала біженців, які осіли на землі, як найбільш здорові творчі сили суспільства, а самі аграрні практики згадувались як заняття, які перешкоджають втраті національних рис у екзилі. Тобто, колонізація для росіян була стратегією збереження ідентичності.

Консервативний характер аграрного населення країн-реципієнтів (як і будь-якого аграрного суспільства) підвищував шанси максимально зберегти етнічні особливості для меншини саме на селі. Це суспільство чинило жорстокий опір інтеграції «чужаків», а тому колоністи-емігранти змушені були замикатись на російському мікро-

соціумі. Траплялось наприклад, що російські лікарі, які більшу частину життя пропрацювали у сільській місцевості, залишались чужими для місцевих жителів навіть у близькій за культурними традиціями Болгарії. Так М. Ретінов згадував, що після багатьох років лікарської практики, після від'їзду його дітей на навчання до Праги, по вечорах він мав дружину за єдину співрозмовницю [7, арк. 60–61].

Робота на фермах якнайкраще відповідала і національному автостереотипу росіян (уявленням про себе). Це було заняття, яке вимагало особистої ініціативи і дозволяло бути відносно незалежним від третіх осіб.

Таким чином, осідання російських емігрантів на землі від самого початку їх перебування за кордоном розглядалось у якості тимчасової стратегії виживання у надскладних умовах вигнання до повернення на Батьківщину. Ця стратегія «перечікування» лихоліття активізувалась у переламні періоди існування російської еміграції першої після-революційної хвилі, зокрема, за доби світової економічної кризи. Умови проживання емігрантів у провінції об'єктивно сприяли консервації російської ідентичності, презервації мови, традицій та особливостей побуту у вигнанні. Саме тому у художній літературі з'явився образ російських колоністів у Європі як творчих сил нації. Таким чином, поступово у середовищі емігрантів уявлення про осідання на землі як про спосіб вижити трансформувалось у сприйняття його у якості стратегії збереження ідентичності, національних особливостей та системи цінностей у вигнанні.

Бібліографічні посилання

1. Адаптация российских эмигрантов (конец XIX – XX вв.) / под ред. Ю. Полякова. – М.: Институт российской истории РАН, 2006. – 343 с.
2. Берберова, Н. Биянкурские праздники. Роман. Рассказы / Н. Берберова. – М.: АСТ-Астрель, 2011. – 323 с.
3. Бритвина, И. Б. Гендерная детерминация адаптации вынужденных мигрантов: социологический анализ: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук. – Екатеринбург, 2006. – 28 с.
4. Возрождение. – № 880. – 30 октября 1927 г.
5. Вольное казачество. – № 31. – 10 марта 1929 г.
6. Вольное казачество. – № 32. – 25 марта 1929 г.
7. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва). – Ф. 5881 Коллекция отдельных документов и мемуаров эмигрантов. – Оп. 2. – Д. 593: М. Ретінов «Шесть лет на службе в Болгарии». – 1921–1927 гг. – 70 л.
8. ГАРФ. – Ф. 9135: Российский земско-городской комитет помощи российским гражданам за границей (г. Париж) (Белоэмигрантская организация). – Оп. 1. – Д. 21: Статья (автор не установлен) «Сельскохозяйственные предприятия русских беженцев на Балканском полуострове». – б/д. – 11 л.
9. Гуль, Р. Я унес Россию. Апология русской эмиграции [Электронный ресурс] / Р. Гуль. – Режим доступа: http://www.dk1868.ru/history/gul_ogl.htm.
10. Даватц, В. На Москву / В. Даватц // Добровольцы. – М.: Вече, 2007. – С. 263–378.
11. Зверев, А. Повседневная жизнь русского литературного Парижа (1920–1940) / А. Зверев. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 371 с.
12. Ипполитов, С. С., Недбаевская, В. М., Руденцова, Ю. Г. Три столицы изгнания: Константинополь, Берлин, Париж / С. С. Ипполитов, В. М. Недбаевская, Ю. Г. Руденцова. – М.: Спас, 1999. – 207 с.
13. Казачье дело. – № 1. – февраль 1931 г.
14. Казачье дело. – № 2. – март–апрель 1931 г.
15. Казачье дело. – № 3. – август 1931 г.
16. Казачье дело. – № 4–5. – декабрь 1931 г.
17. Казачье дело. – № 11. – март 1937 г.
18. Кессель, Ж. Княжеские ночи: роман / Ж. Кессель // Княжеские ночи. – М.: Вече, 2007. – С. 12–287.
19. Козлитин, В. Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945) / В. Д. Козлитин. – Харьков: ХНПУ им. Г. Сковороды, 1996. – 521 с.
20. Куреныхев, А. Крестьянские организации Русского Зарубежья (1920–1951) / А. Куреныхев. – М.: АИРО-XXI, 2008. – 192 с.
21. Материалы Международной научно-практической конференции «Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире» (24–25 февраля 2012 г.). – Пенза: ПГПУ им. В. П. Белинского, 2012. – 252 с.
22. Материалы по эмиграции и по устройству земледельческих колоний в окрестностях Константинополя. – Выпуск

2. Печатается Советом по расселению русских беженцев при материальном участии Американского Центрального Комитета помощи русским беженцам. – Константинополь: Типография Л. Бабок и С-вья, Галата, ул. Камондо № 8, 1921. – 38 с.
23. **Менегальдо, Е.** Русские в Париже (1919–1939) / Е. Менегальдо. – М.: общество друзей А. Ремизова, «Кстати», 2007. – 288 с.
24. **Мордвинкин, Ю. Б.** Белогвардейцы. Автобиографическая повесть. [Электронный ресурс] / Ю. Б. Мордвинкин. – Режим доступа: http://www.kadet.ru/library/litera/belo/bel_p00.htm.
25. **Муромцева, Л. П.** Сохранение историко-культурной идентичности русского казачества в эмиграции / Л. П. Муромцева // Отечественная история. – № 3. – 2008. – С. 77–85.
26. **Павлов, Б.** Первые четырнадцать лет [Электронный ресурс] / Б. Павлов. – Режим доступа: <http://apologetika.com/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=46>
27. **Поляков, Ю. А.** Проблемы эмиграции и адаптации в свете исторического опыта / Ю. А. Поляков // Новая и новейшая история. – № 3. – 1995. – С. 8–15.
28. **Предтеченский, А. В.** Художественная литература как исторический источник / А. В. Предтеченский // Вестник ЛГУ № 14. – Серия: истории, языка и литературы. – Вып. 3. – Л., 1964. – С. 76–85.
29. Путь казачества. – № 14 – 15. – пятница, 14 октября 1927 г. // ЦДАВОВУ. – Ф. 3979: Кубанский закордонний архів у Празі (1928–1935). – Оп. 1. – Спр. 72: Журналы «Путь казачества». – 1927 р. – 418 арк.
30. Путь казачества. – № 1. – 13 февраля 1927 г. // ЦДАВОВУ. – Ф. 3979: Кубанский закордонний архів у Празі (1928–1935). – Оп. 1. – Спр. 72: Журналы «Путь казачества». – 1927 р. – 418 арк.
31. Социально-экономическая адаптация российских эмигрантов (конец XIX – XX вв.). – М., 1999. – 451 с.
32. Справочник русские во Франции / под ред. В. Ф. Зеелера. – Париж: Издание С. М. Сарача, 1937. – 87 с.
33. Станица. – № 3. – май 1932 г.
34. Станица. – № 4. – октябрь 1932 г.
35. Станица. – № 6. – апрель 1933 г.
36. Станица. – № 7. – июль 1933 г.
37. Станица. – № 9. – январь 1934 г.
38. **Тиме, Г. А.** «Русская идея» как проблема адаптации. Эмигранты из России в Европе 1920–1930-х гг. [Электронный ресурс] / Г. А. Тиме. – Режим доступа: <http://www.pushkinskijdom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=X6l0ZhyW1wg%3D&tabid=10459>
39. **Федоров, Г.** Путешествие без сантиментов (Крым, Галлиполи, Стамбул) / Г. Федоров. – М. – Л.: Книга, 1926. – 175 с.
40. **Федюшкин, А. И.** Эвакуация Крымского кадетского корпуса из Крыма [Электронный ресурс] / А. И. Федюшкин. – Режим доступа: <http://www.dorogadomoy.com/m06kor.html>
41. **Чеботарев, Г.** Правда о России. Мемуары профессора Принстонского университета в прошлом казачьего офицера (1917–1959) / Г. Чеботарев. – М.: Центрполиграф, 2007. – 446 с.
42. Эмиграция и репатриация в России / под ред. В. А. Ионцева, Н. М. Лебедева и др.. – М.: Попечительство о нуждах российских репатриантов, 2001. – 490 с.

Личности в истории

Костюк М. П.

Будівничий мостів. Пам'яті Ніколауса Арндта (1928–2016)

Венгер А. Г.

Втрихи до портрета Дніпропетровських «всесвітників»: катеринославський / дніпропетровський період життя М. В. Бречкевича

Венгер А. Г.

Втрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: самопрезентація В. М. Євстафіва та Б. А. Сербенто

Die Persönlichkeiten in der Geschichte

Kostjuk M.P.

Der Brückenbauer. Zum Gedenken an Nikolaus Arndt (1928–2016)

Wenger A.G.

Striche zum Portrait der Welthistoriker von Dnipropetrowsk: die Katerynoslawer und die Dnipropetrowsker Lebensperiode von M.W.Bretschkewitsch

Wenger A.G.

Striche zum Portrait der Welthistoriker von Dnipropetrowsk: die Selbstpräsentation von W.M.Jewstafjew und B.A.Sorbento

БУДІВНИЧИЙ МОСТІВ. ПАМ'ЯТІ НІКОЛАУСА АРНДТА (1928–2016)

Аналізується життєвий шлях, організаторська, науково-дослідницька, творча та громадська діяльність одного із співзасновників та багаторічного голови Історичного товариства «Волинь» у Німеччині Ніколауса Арндта.

Ключові слова: Ніколаус Арндт, Історичне товариство «Волинь», історія, волинські німці, Україна, Волинь, Німеччина, Баварія.

Анализируется жизненный путь, организаторская, научно-исследовательская, творческая и общественная деятельность одного из соучредителей и многолетнего председателя Исторического общества «Волинь» в Германии Николауса Арндта.

Ключевые слова: Николаус Арндт, Историческое общество «Волинь», история, волинские немцы, Украина, Волинь, Германия, Бавария.

Analysiert werden der Lebensweg, das Organisationstalent, die wissenschaftliche Forschungstätigkeit sowie die Kreativität und das gesellschaftliche Engagement Nikolaus Arndts, eines Mitbegründers und langjährigen Vorsitzenden des Historischen Vereins Wolhynien e. V. in Deutschland.

Schlüsselwörter: Nikolaus Arndt, Historischer Verein Wolhynien e. V., Geschichte, Wolhyniendeutsche, Ukraine, Wolhynien, Deutschland, Bayern.

Analysis of the life path, organizational, research, creative and public work of one of the founder and a long standing Chairman of the Historical society „Volyn“ in Germany, Nikolaus Arndt.

Nikolaus Arndt came from a family of German colonists, who settled in the Zhytomyr region in the middle of XIX century. Subsequently, Arndt from Zhytomyr became well known and influential family in the social and political life of Eastern Volyn. The personal contribution and the role of Nikolaus Arndt in the process of creating and activities of the Historical society “Volyn” is shown. There are given examples of major projects implemented thanks to his initiative and participation.

With special attention is marked social and political work of Nikolaus Arndt, directed to the development of bilateral mutually beneficial contacts between Ukraine and Germany. Indicated the need for the study and promotion of the creative heritage of Nikolaus Arndt and perpetuating his memory.

Keywords: Nikolaus Arndt, Historical society “Volyn”, history, Germans from Volyn, Ukraine, Volyn, Germany, Bavaria.

2 травня 2017 р. виповнився рік, як у містечку Візентгайд, що знаходиться на півночі Баварії, перестало битися серце уродженця Волині, багаторічного і щирого друга нашого краю та справжнього його патріота Миколи Олександровича Арндта (Ніколауса Арндта).

Микола Олександрович був вихідцем із сім'ї німецьких колоністів Арндтів, які поселились на Житомирщині ще в середині XIX ст. Через кілька десятиліть завдяки невтомній праці та підприємливості деякі члени цієї родини вже мали власні земельні володіння та нерухомість у селах Черемошному, Березівці, Садках, що поблизу Житомира, і в самому губернському центрі. Окремі з житомирських Арндтів на рубежі XIX–XX ст. стали досить відомими та впливовими людьми не лише в господарській сфері, але й в громадсько-політичному житті краю. Так, Самуїл-Юліан Іванович Арндт був купцем 2-ї гільдії. Один із його синів, Іван Юліанович Арндт став членом міської управи, активно сприяв створенню у Житомирі земського самоуправління, обирався до складу його керівних органів та брав активну участь у їх

діяльності. Він був також дійсним членом Товариства дослідників Волині і відомим меценатом. Саме він у 1907–1911 рр. став ініціатором та особисто профінансував будівництво земського двокласного училища у селі Березівці поблизу Житомира. Будівля його, що збереглася до наших днів, мала своєрідну архітектурну форму. У ній і сьогодні розміщується школа. Брат Івана Юліус Арндт був власником і завідувачим парового млина у тій же Березівці. У 1905 р. він брав участь у Всесвітній виставці у Брюсселі, де був удостоєний золотої медалі та гран-прі за якість борошна зі свого млина. Ще один із Арндтів – К. Ю. Арндт кілька років працював на посаді губернського секретаря.

Трагічні події Першої світової війни, двох революцій 1917 р. та громадянської війни у Російській імперії розкидали родину Арндтів по різних державах світу. Дід Ніколауса Іван Арндт вирішив переїхати із сім'єю до м. Рівного, яке, як і вся Західна Волинь, у міжвоєнний період перебувало у складі Польщі. Він, до речі, був одружений з українкою Юлією Шимченко і, згідно росій-

ськими законами, їхні діти були охрещені у православному обряді. Життя у Рівному довелося починати заново. Дід Іван разом зі своїм сином Олександром спочатку налагодили сільськогосподарське виробництво у селі Користі неподалік Корця, а згодом, коли їхнє фінансове становище зміцніло, ще й лісорозробки у селі Ситниця, що поблизу Колок. 19 грудня 1928 р. у Рівному і народився Микола Олександрович. Оскільки його батько був православним, то свого сина він також охрестив у православному храмі. Але вже у 12-річному віці він разом з рідними змушений був назавжди покинути Волинь. Взимку 1939–1940 рр., згідно з радянсько-німецькими домовленостями, всі німці Західної Волині були переселені на територію так званого регіону Вартегау у Західній Польщі. У 1944 р., коли радянсько-німецький фронт став наближатися до цих країв, родині Арндів з великими труднощами вдалося перебратися до мальовничого регіону Франконії, що розкинувся у Північній Баварії, та оселитися у невеличкому містечку Візентхайд. Тут 16-літнього Ніколауса було мобілізовано до німецької армії, і він змушений був брати участь у бойових діях в оточеному радянськими військами Берліні. Як згадував він пізніше, 2 травня 1945 р. від пострілу радянського танка загинули всі солдати його бойового розрахунку. Він дивом залишився живим, але розцінив це не як щасливий випадок, а як знак Бога. Потім був нетривалий радянський полон, де його, через добре знання російської мови, запідозрили у шпигунстві та мало не розстріляли без суду і слідства. Але й на цей раз, як вважав Микола Олександрович, Бог знову врятував йому життя.

У важкі повоєнні роки Ніколаус вивчився на муляра і багато працював, щоб допомогти вижити своїй сім'ї. Разом з тим дуже хотів поглибити свої знання у будівельній сфері. Коли ситуація в родині дещо стабілізувалася, він продовжив навчання у політехніці міста Вюрцбурга, де вивчав інженерні науки та архітектуру. Це дало можливість йому після закінчення університету зайнятися професійною діяльністю у сфері проектування та будівництва.

У сім'ї Арндтів часто згадували волинський період їхнього життя. Ці згадки зародили у Ніколауса інтерес до історії своєї родини, і він став цікавитись нею постійно. Дуже швидко захоплення історією своїх предків викликало й інтерес до історії німецьких поселень на Волині та історії цього регіону в цілому. Поступово він став вивчати ці питання серйозно і систематично. Розуміючи, що для професійного заняття такою роботою йому не вистачає історичної освіти, Ніколаус вступив на заочне відділення історичного факультету Вюрцбурзького університету. Це зробило його історичні пошуки більш кваліфікованими, додало їм до-

слідницького характеру і допомогло глибше та об'єктивніше розуміти суть тих історичних подій, що в різні часи відбувалися на землях його рідного волинського краю. Кількість цікавого матеріалу, зібраного Ніколаусом Арндтом у науковій та популярній літературі, пресі та архівах, постійно зростала. Він намагався поділитися виявленими знаннями та результатами своїх пошуків з іншими земляками-волинянами, що проживали у Баварії. Поступово склалося невелике коло однодумців-ентузіастів, в середовищі якого згодом народилась ідея створення громадської організації, яка б цілеспрямовано займалась не лише збиранням найрізноманітнішої інформації з історії Волині та історії німців у цьому регіоні, але й всіляко її популяризувала і могла надавати зацікавленим особам необхідну допомогу для проведення власних історико-генеалогічних пошуків.

Незабаром цю ідею вдалося втілити у життя. 9 серпня 1975 р. у Нюрнберзі офіційно було створено «Historische Verein Wolhynien e.V.» («Історичне товариство «Волинь»). Ніколаус Арндт був його беззмінним секретарем аж до 1990 р., а потім 17 років поспіль – головою товариства. Він же надав для його офісу перший поверх свого власного будинку у Візентхайді. Тут були розташовані також бібліотека і архів товариства, де з часом накопичились унікальні історичні матеріали, в більшості своїй зібрані самим Ніколаусом Арндтом в Німеччині, Україні, Польщі та інших країнах. У 1990, 1995 та 2001 рр. опублікував статті, присвячені 15-, 20- та 25-літтю Історичного товариства «Волинь» [1].

Дуже швидко про діяльність товариства дізнались тисячі колишніх волинських німців, яких доля розкидала по багатьох країнах світу. Із багатьма з них Ніколаус Арндт налагодив контакти, надавав допомогу і консультації, залучав до пошукової роботи.

З метою популяризації історії волинських німців та діяльності товариства було розпочато його видавничу діяльність. У 1989 р. з ініціативи та за участі Ніколауса Арндта світ побачив перший номер щорічника «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити») [2]. Він же був його багаторічним та беззмінним редактором і автором багатьох публікацій. Крім цього, Ніколаус Арндт сам написав і видав кілька книг, серед яких особливо слід відзначити сімейну хроніку «Die Shitomirer Arndts» (Житомирські Арндти) (1970 р.) [3], багато ілюстровану книгу «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині») (1994 р.) [4] та дослідження історії родин Арндт та Штебнер (1996 р.) [5].

У 1993 р. Микола Олександрович активно підтримував ідею та особисто сприяв створенню унікального історико-етнографічного музею волинських німців у селі Лінстов (федеральна зем-

ля Мекленбург – Передня Померанія). На початку 2000-х років він разом зі своїм колегою-волиннянином Хельмутом Хольцем став одним з ініціаторів та творців пересувної виставки «Німці у Північній Україні – Волинь і Київ», а також упорядником каталогу до неї [6]. Ця виставка експонувалась у Києві, Луцьку, Рівному, Житомирі, а також у кількох німецьких містах і з цікавістю була прийнята громадськістю обох країн.

Як людина багатогранна, Ніколаус Арндт займався не лише роботою у новоствореному товаристві. Пам'ятаючи гіркий досвід трагічних подій Другої світової війни і маючи загострене відчуття власної відповідальності за майбутнє, він прагнув зробити і свій особистий внесок в мирне облаштування повоєнної Європи, у встановлення добросусідських та довірливих відносин між її народами. Йому імпонувала «нова східна політика» канцлера ФРН та лідера Соціал-демократичної партії Німеччини Віллі Брандта, яка здійснювалась у другій половині 60-х та першій половині 70-х років минулого століття і мала на меті зближення Німеччини з країнами Центральної та Східної Європи. У ній він вбачав можливість подолати повоєнне неприязне і вороже ставлення до німців з боку слов'янських народів. Це спонукало Ніколауса Арндта активно включитися у громадсько-політичне життя. Він став членом СДПН, обирався до складу Ради міста Візентхайд, впродовж 8 років був заступником місцевого ландрату.

Розвал СРСР у 1991 р. відкрив для Ніколауса Арндта нові можливості як в плані діяльності Історичного товариства «Волинь», так і в плані його громадсько-політичної діяльності. Він чудово розумів, що досягнути повного взаєморозуміння між Німеччиною та Україною лише на рівні офіційної політики неможливо. Для цього були необхідні прямі людські контакти. Тому він починає активно налагоджувати їх у найрізноманітніших формах з регіоном своєї колишньої батьківщини.

Спочатку він відвідав Волинь, Рівненщину та Житомирщину особисто, потім з членами своєї родини та найближчими колегами з Історичного товариства «Волинь». А згодом став ініціатором та організатором поїздок на Волинь багатьох туристичних груп, які склалися переважно з колишніх волинських німців та їхніх нащадків. Під час таких поїздок відбувалися десятки цікавих зустрічей у різноманітних куточках нашого краю. Нерідко це були дуже зворушливі та глибоко емоційні сцени, коли через 50–60 років зустрічалися односельчани, сусіди або однокласники і, незважаючи на сивину, впізнавали один одного, обнімалися, згадували роки свого дитинства і щирі сльози радості мимоволі з'являлись на їхніх очах. Відбувалося те, про що багато років мріяв і зара-

ди чого працював Ніколаус Арндт. Сам же він під час таких поїздок встигав робити багато інших речей, які вважав потрібними. Володіючи українською, польською та російською мовами, він відшукував нові матеріали в наших архівах та бібліотеках, налагоджував контакти з місцевими істориками та краєзнавцями, обговорював майбутні спільні проекти, частина з яких згодом втілювалась у життя. Так, завдяки його підтримці деякі історики та краєзнавці з Луцька, Рівного, Житомира отримали можливість працювати в архіві та бібліотеці Історичного товариства «Волинь», а також опублікувати результати своїх досліджень у журналі «*Wolhynische Hefte*» («Волинські зошити») [7]. Причому Микола Олександрович разом з членами своєї сім'ї намагався створити дослідникам максимально комфортні побутові умови для плідної роботи. Сам же він ніколи не приховував того матеріалу, який мав, щедро ділився з ним, давав можливість копіювати, використовувати для публікацій і популяризувати.

За угодою з Житомирським краєзнавчим видавництвом «Волинь» у Житомирі було надруковано кілька випусків журналу Історичного товариства «Волинь». У 1998 р. у співпраці з головним редактором цього ж видавництва Г. П. Мокрицьким було підготовлено та видано російськомовний збірник «Родина Волинь» [8], у якому опубліковані переклади найбільш цікавих статей та спогадів про життя та діяльність німців на території сучасних Житомирської, Рівненської та Волинської областей. За його ініціативи та підтримки у 2003 р. в Німеччині була перекладена німецькою мовою та видана монографія луцького історика М. П. Костюка «Німецькі колонії на Волині» [9], а у 2015 р. – упорядкований ним збірник документів «Ліквідація майна волинських німців у 1915–1916 рр. Іменні списки» [10]. Н. Арндт брав участь у наукових конференціях, що проводились в Україні, регулярно передавав усі видані Історичним товариством «Волинь» книги та журнали до наукових бібліотек Луцька, Рівного, Житомира та Києва.

Досить активною була діяльність Ніколауса Арндта і у сфері налагодження взаємних контактів у різних сферах громадського життя між Волинню та Баварією. Для прикладу, у 1999 р. він спільно з викладачем німецької мови та краєзнавцем В. В. Вітренком започаткував щорічні взаємні обміни учнів та вчителів Новоград-Волинської гімназії ім. Лесі Українки та відкритої гімназії інтегрального типу «Штайгервальд» з містечка Візентхайд. Завдяки таким контактам волинські та німецькі школярі отримали можливість не лише познайомитися з країнами, їхніми мовами та культурами, але й налагодити особисті контакти, що, за задумом Н. Арндта, буде сприяти у майбутньо-

му зміцненню взаєморозуміння між нашими двома народами. Слід додати, що у програми групових поїздок він обов'язково включав найбільш значущі і цікаві історико-культурні пам'ятки всього волинського регіону, тим самим популяризуючи історію та культуру нашого краю серед громадян Німеччини.

Особливо багато успішних ініціатив та благодійних акцій було втілено Ніколаусом Арндтом у його рідному місті Рівному та Рівненській області. На рубежі 80–90-х років минулого століття очолюване ним Товариство спільно із зовнішньоекономічною асоціацією «Інтерспівдружність» та спілкою письменників Рівненщини фінансували будівництво нової церкви в селі Новожуків, яка була знищена нацистськими військами у 1943 р. У 1990 р. завдяки зусиллям Н. Арндта був обладнаний зуболікувальний кабінет у приміщенні жіночої консультації по вул. Петра Могили. За його сприяння у 1991 р. було організовано оздоровлення та лікування у Баварії 150 дітей із різних районів області, у тому числі й тих, що постраждали в наслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Того ж року за його участі група рівненських працівників автосервісу отримала можливість проходження практики та навчання на німецьких автомобільних заводах «БМВ», «Фольсваген» та «Опель». Особливо активно Микола Олександрович допомагав Центральній міській лікарні м. Рівного. Впродовж 1993–2004 рр. завдяки його зусиллям на навчання та стажування в містах Кітцінген, Бад Кіссінген та Вюрцбург перебувало 8 її спеціалістів, до лікарні та Рівненського товариства інвалідів надходила різноманітна гуманітарна допомога та медичне обладнання. У 1994–1996 рр. з ініціативи та підтримки Ніколауса Арндта у кількох містах Франконії побував хор міської лікарні. Причому його учасники не лише гідно представляли німецьким глядачам українське хорове мистецтво, але й отримали змогу ознайомилися та запозичити досвід організації медичного обслуговування населення Німеччини.

Аналізуючи таку активну і невтомну діяльність Миколи Олександровича, спрямовану на розвиток взаємовигідних науково-культурних і громадських контактів між Баварією та регіоном Великої Волині, стає зрозумілою абсолютно справедлива і влучна характеристика, яку дав йому пастор Мартін Фромм у своїй траурній промові у день його поховання 5 травня 2016 р.: *«Клаус Арндт був будівничим мостів. Це справедливо стосовно розділених християнських конфесій – православної і лютеранської, – але також і щодо народів, які були розділені кривавою ворожнечою у Другій світовій війні і тепер зважились на мирне співіснування. Це стосувалось і політики, і інженерної професії, і особистих міжлюд-*

ських стосунків. Ніколаус Арндт старався долати те, що роз'єднує. І він не тільки ж, ще шукав об'єднує, – ні, він його також і знаходив». Хотілося б лише додати: Микола Олександрович не лише шукав те, що об'єднує, він творив його особисто, завдяки своїй ініціативі, енергії та зусиллям, а тому й знаходив.

Ніколауса Арндта дуже втішало те, що дружні відносини між Україною та Німеччиною, про які він мріяв, почали ставати реальністю. Він чудово розумів, що це лише початок, і у своїй книзі *«Die Deutschen in Wolhynien»* («Німці на Волині») висловив таке побажання на майбутнє: *«Нехай ці стосунки розвиваються надалі задля зміцнення мирного співіснування між людьми в Європі та за океаном»* [11].

Багаторічна праця М. О. Арндта, спрямована на зміцнення дружніх зв'язків між Німеччиною і Україною, та його красназнавча діяльність у 1995 р. була відзначена Почесною грамотою МЗС України. А його громадська активність у себе на батьківщині була вшанована у травні 1998 р. однією з найвищих нагород ФРН – орденом «Федеральний хрест «За заслуги» на стрічці. Інформація енциклопедичного характеру про Ніколауса Арндта розміщена на сторінках німецькомовної Вікіпедії та Енциклопедії Сучасної України [12].

Про неординарність особистості Миколи Олександровича говорить ще один факт його біографії, про який також було згадано у тій же промові пастора Мартіна Фромма: *«Ніколаус Арндт був хрещений і конфірмований у православній церкві і залишався їй вірним до смерті. Однак він мав глибокий зв'язок також і з лютеранською церквою...»*. Це яскраве свідчення його справжньої віри, глибини та відданості сімейним традиціям, своїм внутрішнім переконанням.

У саду на території своєї садиби Микола Олександрович спорудив неподалік одна одної дві невеличкі хатинки. Одну – в українському стилі, другу – у франконському. У такий спосіб він засвідчував своє українсько-німецьке походження і висловлював повагу до обох своїх малих батьківщин: колишньої – Волині, і нинішньої – Франконії. Впродовж багатьох років він разом зі своєю дружиною Елізабет щиро та гостинно зустрічав у своєму домі численних гостей з Волині і завжди з гордістю показував ці дві хатинки, підкреслюючи тим самим, що у його серці живе справжня любов і до української землі, і до німецької.

Микола Олександрович був людиною рідкісної інтелігентності, душевної теплоти, уваги та поваги до людей. Дуже любив поспілкуватися, був цікавим співбесідником і хорошим оратором, мав гарний музичний слух і в компанії із задоволенням співав пісні різними мовами, в тому числі, й українською.

На жаль, поважні роки і проблеми зі здоров'ям змусили Ніколауса Арндта у 2007 р. передати посаду голови Історичного товариства «Волинь» одному з молодших колег Герхарду Кьонігу. Але він ще кілька років залишався у складі ради товариства, підтримував нові його проекти, вів ділову переписку, поступово систематизував та передавав зібрані матеріали свого архівно-бібліотечного фонду до Мартін-Опітц бібліотеки міста Херне. У цей час проводиться робота з їх сканування та оцифрування.

Смерть Ніколауса Арндта стала непоправною втратою не лише для його родини і друзів. Це відчутна втрата і для Історичного товариства «Волинь», і для історичної спільноти всього регіону Великої Волині. Напевно, важко знайти у нинішній Німеччині людину, яка б зробила у плані вивчення і популяризації історії Волині більше, ніж зробив Ніколаус Арндт. Багатогранна діяльність та погляди такої самобутньої, цікавої та неординарної постаті потребують глибокого вивчення, осмислення і популяризації. Пам'ять про нашого талановитого земляка має бути збережена і заслуговує на увіковічнення, як приклад справжньої любові до своєї малої батьківщини та справжнього патріотизму, як приклад вміння ставити і досягати поставлених цілей, приклад безкорисного служіння, жертвовності та відданості своїй справі.

Навесні цього року група істориків та краєзнавців Рівненщини, Волині та Житомирщини виступила з пропозицією до міської влади Рівного про вшанування пам'яті славного уродженця міста Миколи Олександровича Арндта у формі вста-

новлення пам'ятного знака на одному із будинків обласного центру. Її підтримали члени Історичного товариства «Волинь» з ФРН та родина Ніколауса Арндта. Рівненська міська влада позитивно і досить швидко відреагувала на цю ідею, а також сприяла втіленню її у життя.

Фінансову підтримку на реалізацію цього задуму надало Історичне товариство «Волинь». 25 жовтня цього року у місті Рівному відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки Ніколаусу Арндту. Вона встановлена на стіні будинку по вулиці Пушкіна 5. Місце вибране не випадково. Свого часу на цьому місці стояла німецька євангелічно-лютеранська кірха. Тому ініціативна група із встановлення пам'ятної дошки прийшла до одностайної думки, що саме це місце є найбільш прийнятним і символічним.

Пам'ятна дошка виготовлена із чорного каменю у формі прямокутника. У її центрі портрет Ніколауса Арндта, під яким викарбувані дати його життя. З обох боків від портрету написи ідентичного змісту українською та німецькою мовами: *«Встановлено на пошану уродженця Рівного Миколи Арндта – голови краєзнавчого товариства «Волинь», письменника, архітектора, мецената, будівничого мостів між народами»*. На церемонії відкриття виступили ті, хто знав і співпрацював з Ніколаусом Арндтом впродовж останньої чверті століття. У планах Рівненської міської ради надання імені Ніколауса Арндта одній із новозбудованих вулиць міста. І це стане ще одним кроком до гідного вшанування його пам'яті.

Бібліографічні посилання

1. **Arndt, Nikolaus.** 15 Jahre Historischer Verein Wolhynien [Текст] / Nikolaus Arndt // Wolhynische Hefte. – 1990. – Folge 6. S. 5–8; Arndt, Nikolaus. 20 Jahre Historischer Verein Wolhynien [Текст] / Nikolaus Arndt // Wolhynische Hefte. 1995. Folge 9. S. 7–9; Arndt, Nikolaus. Einführung. 25 Jahre Historischer Verein [Текст] / Nikolaus Arndt // Wolhynische Hefte. 2001. Folge 12. S. 11–14; Костюк, М. П. Історичному Товариству «Волинь» – 40 років [Текст] / М. П. Костюк // Літопис Волині. – Луцьк, 2015. – № 14. – С. 34–40.
2. **Wolhynische Hefte.** Folge 1. – 1979; Folge 2. – 1982; Folge 3. – 1984; Folge 4. – 1986; Folge 5. – 1988; Folge 6. – 1990; Folge 7. – 1992; Folge 8. – 1994; Folge 9. – 1995; Folge 10. – 1996; Folge 11. – 1998; Folge 12. – 2000; Folge 13. – 2003; Folge 14. – 2007; Folge 15. – 2017.
3. **Arndt, Nikolaus.** Die Shitomirer Arndts [Текст] / Nikolaus Arndt. 1970.
4. **Arndt, Nikolaus.** Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick [Текст] / Nikolaus Arndt. – Würzburg, 1994.
5. **Arndt, Nikolaus.** Die Familien Arndt und Stebner [Текст] / Nikolaus Arndt. – Wiesentheid, 1996.
6. Deutsche in der Nordukraine – Wolhynien und Kiew. Ein Ausstellung des Historischen Vereins Wolhynien / Німці на Північній Україні – Волинь і Київ. Виставка історичного товариства «Волинь» / Немцы на Северной Украине – Вольны и Киев. Виставка исторического общества «Вольны» [Текст]. Wiesentheid, 2001; Костюк, М. П. Фотовиставка о немцах

Вольны и Киева в Луцке [Текст] / М. П. Костюк // Российские немцы: Научно-информационный бюллетень. – М., 2002. – № 3. – С. 18–19.

7. **Buchalo, Huriy.** Daten zur Geschichte Wolhyniens (insbesondere des Gebietes von Rowno) Kurze chronologische Übersicht 1981 – 1991 [Текст] / Huriy Buchalo // Wolhynische Hefte. – Folge 7. – S. 1–13; Buchalo, Huriy. Theodor Steinheil, sein Leben und Wirken [Текст] / Huriy Buchalo // Wolhynische Hefte. – Folge 7. – S. 14–32; **Kolossok, Bogdan.** Die Evangelische Kirche in Luzk – Geschichte der Entstehung und derzeitige Restaurierung [Текст] / Bogdan Kolossok // Wolhynische Hefte. – Folge 7. – S. 63–65; **Kostiuk, Michail.** Aus den Berichten der Gouverneure über die Wolhyniendeutschen. Suche in den Akten des Generalgouverneurs im Staatsarchiv Kiew [Текст] / Michail Kostiuk // Wolhynische Hefte. – Folge 11. – S. 16–31; Mokryzkij, Georgij. Die bekannte Вдкerei und Konditorei von Karl Schedel im Zentrum von Shitomir, vor dem 1. Weltkrieg (aus dem Russischen) [Текст] / Georgij Mokryzkij // Wolhynische Hefte. – Folge 8. – S. 57–60 (siehe auch N. Arndt, Swjatoslaw Richter); Mokryzkij, Georgij. Die Familie der Barone de Chaudoir (Schoduar) [Текст] / Georgij Mokryzkij // Wolhynische Hefte. Folge 12. – S. 128; **Troziuk, Taisja.** West-Wolhynien im Spiegel seiner deutschen Presse der Zwischenkriegszeit [Текст] / Taisja Troziuk // Wolhynische Hefte. – Folge 10. – S. 70–78.

8. Родина Вольны. Сборник статей и воспоминаний о жизни немцев на территории современных Житомирской,

Ровенской и Волынской областей Украины, составленный на основании публикации немецкого исторического общества «Волынь» и «Волыньских тетрадах» («Wolhynische Hefte») [Текст]. – Визентхайд; Житомир, 1998.

9. **Kostiuk, Mychajlo.** Die deutschen Kolonien in Wolhynien (19. bis Anfang 20 Jahrhundert) [Текст] / Mychajlo Kostiuk. Aus dem Ukrainischen Dmytro Zlepko. Historischer Verein Wolhynien e.V. Wiesentheid, 2006.

10. Ликвидация имущества волыньских немцев в 1915-1916 гг. Именные списки: сборник документов [Текст]. – Луцк, 2014.

11. **Arndt, Nikolaus.** Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick [Текст] / Nikolaus Arndt. Würzburg, 1994. – S. – 83.

12. **Костюк, М. П.** Николаусу Арндту – 85 лет [Текст] / М. П. Костюк // Российские немцы: Научно-информационный бюллетень. – М., 2014. – № 1–2. – С. 54 – 56; Мокрицький, Г. П. Патріот і дослідник Волині [Текст] / Г. П. Мокрицький, Т. А. Шибінська // Ніколаус Арндт. Фотонарис. – Житомир, 1998; [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43280

Надійшла до редколегії 20.06.2017

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ «ВСЕСВІТНИКІВ»: КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ/ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ М. В. БРЕЧКЕВИЧА

У статті йдеться про катеринославський/дніпропетровський період життя відомого історика, що вивчав історію слов'ян доби середньовіччя М. В. Бречкевича. Перебуваючи у місті більше десяти років, вів викладацьку діяльність, займав активну громадську та наукову позицію, очолював наукове товариство, брав активну участь в археологічних розкопках під керівництвом Д. І. Яворницького. У цей період його роботи виходять на базі марксистської ідеології. Працюючи у ДІНО, він очолював кафедру загальної історії, викладав курси з історії середніх віків та слов'янської історії, керував роботою аспірантів. У 1931 р. була розкритикована його навчальна програма, і він був звільнений з роботи як носій буржуазної ідеології. Протягом двох років він намагався поновитися на роботі, але марно. Змушений був переїхати до іншого міста.

Ключові слова: історик, марксизм, М. В. Бречкевич, звільнення.

В статье идет речь о екатеринославском/днепропетровском периоде жизни известного историка, который занимался изучением истории славян в период средневековья М. В. Бречкевича. Находясь в этом городе на протяжении 13 лет, работал на должности преподавателя, занимался активной общественной и научной деятельностью, возглавлял научное общество. Принимал активное участие в археологических раскопках под руководством Д. И. Яворницкого. В этот период его работы выходят на основе марксистской идеологии. Работая в ДИНО, он возглавлял кафедру общей истории, руководил работой аспирантов. В 1931 г. была раскритикована его учебная программа, и он был уволен с работы как носитель буржуазной идеологии. На протяжении двух лет он пытался восстановиться на работе, но все оказалось напрасно. В связи со сложившейся ситуацией ему пришлось переехать в другой город.

Ключевые слова: историк, марксизм, М. В. Бречкевич, увольнение.

In diesem Artikel handelt es sich um die Katerynoslawer/Dnipropetrowsker Lebensperiode des bekannten Historikers, der die Geschichte der Slawen im Mittelalter erforscht hat, M.W.Bretschkewitsch. Innerhalb von 13 Jahren hielt er sich in dieser Stadt im Amt des Hochschullehrers auf, nahm eine aktive gesellschaftliche und wissenschaftliche Position ein, stand an der Spitze der wissenschaftlichen Gesellschaft. Er nahm an den archäologischen Ausgrabungen unter Leitung von D.I.Jawornyzki aktiv teil. In dieser Periode erscheinen seine Arbeiten auf der Basis der marxistischen Ideologie. Während der Arbeit an dem DINO (Dnipropetrowsker Institut für Volksbildung) stand er an der Spitze des Lehrstuhls für allgemeine Geschichte, unterrichtete Studiengänge für Geschichte des Mittelalters und slawische Geschichte, leitete die Arbeit der Aspiranten. 1931 wurde sein Lehrprogramm der Kritik unterzogen und er wurde von der Arbeit als Träger der bürgerlichen Ideologie entlassen. Innerhalb von zwei Jahren versuchte er wiedereingesetzt zu werden, aber umsonst. Er wurde gezwungen in eine andere Stadt zu übersiedeln.

Schlüsselwörter: der Historiker, der Marxismus, M. W. Bretschkewitsch, die Entlassung

This article reveals Katerinoslav/Dnipropetrovsk period of life of famous historian M. Brechkevich, who studied history of slavs at the Middle Ages. He had active civil and scientific position, was a head of scholarly association when he was working as a teacher during 13 years, participated in archaeological excavations under the guidance of D. Yavornitskiy. His researches of this period was based on Marxist ideology. Working at DINO as a head of the Department of world History he taught Middle Ages history, history of slavs and supervised the postgraduate students. His training program was criticized in 1931 and he was fired as a supporter of bourgeois ideology. During next two years he unsuccessfully tried to return to his position but was forced to move to another city.

Keywords: historian, marxism, M. Brechkevich, dismissal.

Біографія та творчість історика – славіста Митрофана Васильовича Бречкевича привертала увагу багатьох дослідників. На сьогодні до поля зору потрапляли ранній та фінальний періоди його життя і творчості: юр'ївський [14;19;20-21], та київський [31]. У всіх цих дослідженнях катеринославський/дніпропетровський період згадувався лише побіжно.

Фрагментарність висвітлення катеринославського/дніпропетровського етапу життя Митрофана Васильовича пов'язана з обмеженим колом джерел, які використовували дослідники. Наявні у дніпровських архівах матеріали не дозволяють простежити його перебування у місті, розвиток кар'єри, педагогічну роботу тощо. Ці документи розкривають епізоди останніх років перебуван-

ня Митрофана Васильовича у місті, а саме один з найскладніших етапів його життя, коли критиці піддавались його педагогічні та наукові праці.

До орбіти наукових досліджень катеринославський/дніпропетровський період життя М. В. Бречкевича входив фрагментарно і поступово. І. Ф. Ковальова була однією з перших, хто у своїй дисертації, присвяченій Дніпрогесівській новобудовній експедиції [18], згадала М. В. Бречкевича, як учасника археологічних розкопок. О. Удод у монографії «Історія і духовність» [33] навів цитати комісії з перевірки ВНЗ у Дніпропетровську, яка визнала М. В. Бречкевича «буржуазним реакційним професором». Першою, хто предметно вивчав катеринославський/дніпропетровський період його життя, була С. В. Падун у своїй статті «Життя і наукова діяльність історика слов'янства М. В. Бречкевича (1870–1963 рр.)» [29]. Варто відзначити, що дослідниця не озвучила власних висновків у цій роботі, а пішла за висновками О. Москаленка, який розділив життя нашого героя на два періоди: дореволюційний (коли він формується як історик) і післяреволюційний (коли історик опановує марксистську методологію) [27]. Серед дослідників, що включали М. В. Бречкевича до кола ранніх катеринославських/дніпропетровських істориків, слід згадати А. Портнова. У монографії «Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття» [30], окрім біографічних відомостей, він коротко зупиняється на аналізі наукового доробку М. В. Бречкевича вказаного періоду життя.

Отже, інтерес дослідників до катеринославського/дніпропетровського періоду життя М. В. Бречкевича зростає. Наша розвідка покликана заповнити наявні інформаційні лакуни.

Для вирішення цього актуального питання доречними стали матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), де у фонді «Народного комісаріату освіти УРСР» зберігаються документи, пов'язані з катеринославським/дніпропетровським періодом життя М. В. Бречкевича. Ці документи датуються 1927–1934 рр. [10]. У фонді «Верховна Рада Української РСР Харків – Київ» зберігається комплект документів, підготовлених для нагородження М. В. Бречкевича званням «Заслуженого діяча науки Української РСР», які датовані 1947–1948 рр. [32]. У Державному архіві Дніпропетровської області (ф. 18, оп. 1, спр. 925 «Материалы и предложения к пленуму горкома (КП(б)У) по вопросу о состоянии и задачах культурного строительства на Днепропетровщине») [24] містяться результати перевірки ВНЗ міста, в ході яких було виявлено викладачів-«реакціонерів», з-поміж яких згадується і М. В. Бречкевич. Важливим для розуміння на-

Професор Бречкевич М. В.

укових пошуків у Дніпропетровську є нечисельні листи Митрофана Васильовича до М. С. Грушевського (один лист був опублікований [25], а інший зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [9]). Про педагогічну роботу та плани викладання нових дисциплін у дніпропетровському ВНЗ йдеться у листі до Д. І. Яворницького [8].

У нашій роботі, де ми фокусуємо на катеринославсько/дніпропетровському періоді його життя, біографію Митрофана Васильовича умовно розділимо на три періоди: докатеринославський, катеринославський/дніпропетровський та постдніпропетровський.

Докатеринославський період

Митрофан Васильович народився у 1870 р. в Кременецькому уїзді Волинської губернії в родині священика. Сам він зазначав: «Маючи чотири роки від народження, залишився без батька. Мати з чотирма дітьми – хлопчиками залишилася без всіляких засобів для існування. Їй було надано шматок землі і вона його сама обробляла, користуючись іноді допомогою старших хлопчиків. Щоб дати їм освіту, вона віддала їх в духовну школу одного за іншим в м. Кременець, де вихованцям-сиротам надавався безкоштовний гуртожиток, харчування та навчання» [32, арк. 10]. Після закінчення семінарії у 1890 р., протягом одного навчального року, він працював учителем у зразковій школі при семінарії у Кременці. Йому

була висунута вимога прийняти духовний сан, але він відмовився та наступні шість років працював у Єлисаветградському училищі.

У 1897 р. до Юр'ївського університету дозволили набирати випускників духовних семінарій, чим і скористався молодий викладач. У тому ж році він став студентом історико-філологічного факультету, цим самим підтримав традицію волинської молоді навчатись у цьому закладі [21, с. 3]. На початку XX ст. громада українців в університеті була однією з найбільших, там діяли українські товариства та земляцтва [17].

Навчаючись в університеті, М. В. Бречкевич заробляв на життя приватними уроками. У ході навчання стає учнем знавця слов'янської історії доби середньовіччя А. М. Ясінського [22]. Студентські наукові розвідки М. В. Бречкевича були визнані науковою спільнотою, за роботу «Опыт исследования истории славянского государства в Восточной Померании» він отримав золоту медаль сенатора фон Брадке [21]. У 1901 р. М. Бречкевич закінчив університет і був залишений для підготовки до професорського звання на кафедрі всесвітньої історії строком на 2 роки. У 1902 р. було надруковано його дослідження про поморського князя Святополка [4]. У 1906 р. Митрофан Васильович захищає дисертацію «Первые поморские монастыри» [3]. Того ж року він став приват-доцентом університету і викладав курс історії слов'янських народів. У 1912 р. дослідник захищає іншу дисертацію – «Введение в социальную историю княжества Славии или Западного Поморья» [1]. У 1911 р. він отримує закордонне відрядження на 2 роки, завдяки чому працював у бібліотеках, архівах, музеях міст Шеттін, Берлін та Париж, а згодом – у музеях Лондона [32, арк. 10]. У 1913 р. М. В. Бречкевич був обраний професором кафедри всесвітньої історії (відділ «історія середніх віків») Казанського університету.

З початком Першої світової війни історик займав відкриту антинімецьку позицію, що відображалося у його публічних лекціях та публікаціях [2].

Після Лютневої революції життя всієї країни і самого М. В. Бречкевича змінилося. В автобіографії, написаній 1947 р., він характеризує цей відтинок свого життя таким чином: «З початком Лютневої революції був ініціатором влаштування публічних лекцій в університеті на суспільно-політичні теми. Як свідчать протоколи засідань Ради Університету, неодноразово виступав проти реакційної частини професури; виступав, наприклад, проти саботажу більшості виборів ректора... У 1918–1922 рр., окрім університету, працював директором північно-східного археологічного та етнографічного інституту в Казані. Відкритого в жовтні 1917 р. [...] У цьому інституті був відкритий прийом студентів обох статей національних

меншостей. Татари, чуваші, марі, вітяки на рівні з російськими студентами знаходили викладачів-спеціалістів в галузі своєї національної культури» [32, арк. 10–11].

Виходячи з автобіографічних текстів М. В. Бречкевича, можна припустити, що на певному етапі життя був схильним до підтримки більшовиків. Але у цьому питанні не варто робити поспішних висновків, адже його тексти писалися у відповідній ідеологічній обстановці, а їх адресатами були вищі чиновники. 21 серпня 1918 р. в одноденній казанській газеті «Народная армия» М. В. Бречкевич звернувся з вітанням дій першого антирадянського уряду – Комуча та його армії [23].

Працюючи у Казанському університеті, М. В. Бречкевич займався підготовкою не лише студентів, але й науковців: В. Ф. Семенова, В. Т. Дитяткіна, Н. С. Терновського та ін. Після ліквідації вищої історичної освіти в Казані Митрофана Васильовича призначили директором Шкіряного технікуму [32, с. 11]. Цю адміністративну посаду він займав не дуже довго, і вже через деякий час відправився на Батьківщину – в Україну.

Докатеринославський період життя історика позначився вибором професії, активною діяльністю на науковому та викладацькому ґрунтах, коли він спробував себе як організатор вищої школи. А головне він вже повністю сформувався як людина, педагог, вчений. Разом з цим фінал докатеринославського періоду життя поставив Митрофана Васильовича перед новими викликами, у тому числі перед вибором нової педагогічної та наукової методології.

Катеринославський/Дніпропетровський період (1923–193? рр.)

До Катеринослава Митрофан Васильович переїхав у віці 53 років. На цей час він був у розквіті творчих сил. Прибувши у місто, вчений активно влився у місцеве наукове та освітнє життя, яке, без перебільшення, у 20-х рр. XX ст. набувало активності. Цей процес був пов'язаний з появою у місті університету і як результат – збільшенням кількості гуманітаріїв високого рівня. Більшість прибулих професорів-істориків були вже сформованими особистостями і мали своє наукове обличчя. Через це у більшості випадків вони деформували під власні профілі місцевий інтелектуальний простір. Наш герой не стане винятком у цьому процесі. Але, незважаючи на локальний сплеск розвитку гуманітарних студій, Катеринослав був і науковою, і інтелектуальною периферією. Він суттєво поступався трьом старим університетським центрам: Харкову, Києву та Одесі. Але, з іншого боку, історики, що потрапили до цієї академічної відпустки, мали шанс створити власні дослідницькі напрямки і бути вільними від пильного ока старших колег у своїх рідних ВНЗ.

До того ж більшість з тих істориків, що опинились у Катеринославі/Дніпропетровську були прямо і непрямо знайомими. Багатьох з них поєднував київський університет – з-відти вийшли їхні вчителі, або ж вони самі там навчалися [16; 34; 35].

У 1923 р. М. В. Бречкевич був призначений професором Катеринославського інституту народної освіти. Серед причин переїзду до Катеринослава він відзначив «бажання працювати на батьківщині в Україні» [10, арк. 8 зв.]. У Катеринославі/Дніпропетровську він мешкав по вулиці Нагірна 12, разом з родиною, що складалася з дружини та чотирьох дітей: двох хлопчиків і дівчат шкільного віку [10, арк. 8].

Наукова й організаційна робота

Одним з осередків наукового гуманітарного життя у Катеринославі з 1921 по 1930 рр. стала науково-дослідна кафедра українознавства, яку очолював Д. І. Яворницький. Вона складалася з кількох секцій, у рамках яких розроблялися тематичні українознавчі напрямки.

Митрофан Васильович висунув Дмитру Івановичу Яворницькому ідею відкрити у межах кафедри секцію загальної історії. Необхідність її появи він пояснював так: «Вивчення минулого України повинно супроводжуватися вивченням культурних країн та комплексів, що були у взаємовідносинах з українською культурою та українським народом. Далі він висловлював думку, що успішному вивченню історії України сприяють не тільки історики України, які цілком віддаються цій справі, але й загальні історики, які багато часу присвятили вивченню західноєвропейських та слов'янських народів та будуть, без сумніву, корисні для кафедри українознавства, бо знання й досвід у вивченні західноєвропейських народів може тільки розвинути й удосконалити знання української історії й культури в масштабі світового процесу. А звичка засвоювати найкраще з західноєвропейських методологічних засобів і завжди стежити за ними може сприяти тому, що рівень їхніх українських творів не буде нижчим від західноєвропейської науки» [29].

У 1925 р. за постановою Укрґловнауки М. В. Бречкевич стає завідувачем секції загальної історії при кафедрі українознавства. Будучи співробітником кафедри, Митрофан Васильович проводив пошукову роботу у місцевих архівах щодо зв'язків України із сусідніми державами з проблем сербської та в цілому слов'янської колонізації краю [там же]. У звіті про роботу цієї кафедри за 1925–1926 рр.¹ перелічені досягнення Митрофана Васильовича, які подаємо у такій цитаті: «...Працював над темами з всесвітньої історії, го-

ловним чином з т.зв. середньовіччя з соціальної історії слов'янських народів, особливо польського і тих слов'ян, що утворили колонії на Дніпропетровщині та на Україні взагалі; з історії первісної культури.

До друку він підготував праці:

– «Революционное движение в области исторической науки».

– «Переодизация во всеобщей истории». В цій статті яка була предметом доповіді та обговорення на засіданні Наукового УАН товариства в м. Дніпропетровськ, вказує проф. М. Бречкевич на марні зусилля західно-європейських істориків (Фогля, Шпангенберга та ін.) ділити історію на періоди не на базі економічного розвитку.

Працював проф. Бречкевич над роботою про боротьбу поляків та німців за землі, що лежать в низу Вісли за т. зв. Данцигський коридор; працював над вивченням чеського революційного руху; писав українською мовою стислий курс Західної Європи від I до XV в.; опрацював теж україномовною стислий курс первісної культури; Катедра порушила була справу – щоб проф. Бречкевичові було дано наукове відрядження за кордон для роботи в тамошніх книгозбірнях.

Зробив доповіді на засіданні Наукового Товариства присвяченого 200-тю Всесоюзної Академії Наук на тему: «Обозрение достижений Академии Наук в области истории», на ювілейному засіданні на честь акад. Д. І. Яворницького сказав промову на тему: «Характерні риси діяльності акад. Д. І. Яворницького. Надрукував у місцевій газеті «Звезда» кілька статтів про Дніпрельстан; в стінній газеті будинку Освіти дав дві замітки «Ленин и наука», «Женщина и наука». Керував роботою аспірантів» [36, с. 323–224].

З перелічених вище праць у Дніпропетровську була опублікована тільки одна, пов'язана з Данцизьким коридором. Решта залишилися неопублікованими.

«1927 р. Наркомос організував спеціальну наукову експедицію, яка мала завдання виявити та занотувати ті найголовніші місцевості по берегах та островах, що їх треба було дослідити негайно, разом з роботами на Дніпрельбуді, що вже розпочиналися. Тому експедиція найбільшу увагу звернула на терени самого Дніпрельбуду, в околицях Кічкасу, де археологічні пам'ятки кожного часу підлягали загрозі знищення. До складу цієї дослідної експедиції входили Д. Яворницький, О. Федорівський (Харків НКО), проф. В. Пархоменко, проф. В. Бречкевич (Дніпропетр. ІНО та музей), М. Рудинський (Київ, ВУАК), етнограф В. Білий (Київ, ВУАН), К. Мощенко (Київ, музей),

¹ Варто враховувати специфіку джерела – «Звіт про виконану роботу». У всі часи його метою було показати бурхливу і плідну діяльність звітуючих. Через це до нього потрапили речі, які не мають прямого стосунку до роботи цієї кафедри.

тимчасово Т. Кіранів (Никопіль, музей) та ще дехто» [26]. До того ж треба додати, що для місцевих студентів він був теоретиком первісної культури, оскільки викладав цей курс. Результатом його роботи у експедиції стали замітки у місцевій пресі про хід розкопок та артефакти, що було знайдено [32].

Важливою і почесною була його робота як голови історико-філологічної секції наукового товариства – відділення ВУАН [32, арк. 9]. У результаті керівництва цією секцією у 1929 р. світ побачила збірка «Наукові записки історично-філологічної секції» [28]. У листі до М. С. Грушевського він так розповідає про цю подію: «В нас – маленька місцева наукова новина статті історико-філологічного відділу Наукового товариства для І-го тому для «Записок наукового товариства при ВУАН» здано в рецензуру і цими днями повинно друкуватись» [9].

Після «старих» вишів Російської імперії Катеринослав / Дніпропетровськ виглядав інформаційною пусткою. Ключова проблема, з якою стикалися «виписані» вчені, була в інформаційному голодуванні особливо у царині всесвітньої історії. У листі до М. С. Грушевського у 1929 р. М. В. Бречкевич підкреслює, що сучасну літературу виписує з-за кордону, але цього все рівно мало. Гостро відчувався брак літератури, а тому він просив для тимчасового користування надсилати літературу з Києва: «Деякі книги й часописи я виписую з-за кордону (в дозволеніх межах 10-ти карб. щомісяця). Це дуже мало. Цього року навіть будинок вчених не одержує закордонну літературу. Тому прислана (на час) література з ВУАН вдало розв'яже це питання» [там же]. Озвучена в листі практика пересилки літератури, мабуть, була традиційною. Так, у більш ранньому листі (за 1927 р.) до того ж М. С. Грушевського Митрофан Васильович зазначає: «Пробачте, що я спізнився з рецензією. Я гадав був надіслати її (*та книжки*) у травні місяці, але випадково трапилося таке велике громадське та учбове навантаження, що я не міг встигнути» [25].

Брак свіжої наукової літератури та джерел для вивчення всесвітньої історії справедливо підштовхнули Митрофана Васильовича торкнутися питань про відрядження. У 1927 р. відзначав, що йому «для продовження наукової роботи дуже бажане тимчасове відрядження до Києва, або Москви і Ленінграда і за кордон» [10, арк. 8 зв]. Відсутність закордонних відряджень змушувала його змінити дослідну траєкторію і зупиняти увагу на темах, забезпечених джерелами. А дослідження з середньовічної історії перевести у площину історіографічно-методологічну.

Наукова робота катеринославського/дніпропетровського періоду життя Митрофана Васильовича характеризується трьома напрямками: продовження попередніх досліджень із середньо-

вічної історії слов'ян, дослідження зв'язків України зі слов'янськими країнами, зокрема слов'яно-сербська колонізація Півдня України і теоретико-методологічний напрям, де він розробляв проблеми раннього середньовіччя у радянській і зарубіжній історіографії та методику викладання історії у німецькомовних країнах.

Найбільш продуктивними виявилися славістичні дослідження, бо за їхніми результатами з'явилася друкована і рукописна продукція.

У 1927 р. в «Записках Дніпропетровського інституту народної освіти» друкується його стаття «Доба Західно-європейського феодалізму в новітніх працях радянських істориків» [6]. Стаття розпочинається з дорікання західним історикам стосовно того, що вони не досліджують населення, походження класів, класову боротьбу (с. 281). Якщо ж такі твори і з'являються у західній історіографії, то укладачі тематичних показників всіляко розсувають їх по інших рубриках, щоб не утворювати окремий підзаголовок «Історія класів». Далі М. В. Бречкевич відзначає, що радянському історичному дуже важко, майже не можливо, знайти таку тему у студіюванні загальної історії, яку можна було б обробити без закордонних джерел (с. 282). Автор всіляко натякає на необхідність закордонних відряджень, мотивуючи це тим, що до закордонних досліджень (у галузі історії) не можна поставитися з такою довірою, як до закордонних технічних чи медичних розробок.

М. В. Бречкевич намагається робити «гарну міну при поганій грі», стверджуючи, що радянські історики, порівняно із закордонними і дореволюційними, мають велику перевагу. Проте він не говорить, у чому вона виражається. Але, незважаючи на цю «перевагу», конкретних досягнень у друкуванні творів із середньовічної історії, здійснено найменше за останнє десятиліття післяреволюційних років. Далі дається цілком закономірний невтішний висновок про занепад всесвітньої історії (с. 283). Про те він вірить, що цей занепад є тимчасовим, і криза буде подолана, як успішно подолані й інші кризи в СРСР. Гострої критики з його боку зазнає ідея відмовитися від посилення у дослідженнях. Митрофан Васильович високо оцінює працю Є. Коваленка «Курс всеобщей истории». Щоправда, в її аналізі основну увагу акцентує на висвітленні первісної культури, чим викриває власну цікавість до цієї теми, у рамках його викладацького курсу «Історія первісної культури». Схвально відгукується про працю Н. Розенталя «Западно-европейское средневековье», вказуючи, що вона є зручною для користування студентами.

Для подолання кризи в історичній науці вчений пропонує активізувати співпрацю між істориками і проводити наукові з'їзди. Висуває пропозицію писати альтернативну загальну історію

у протигагу західним колегам, оскільки їхня історія не має нічого спільного з марксизмом. Автор вважає за необхідне довести західним історикам, що вони неправдиво інтерпретували джерела, що єдиним правильним компасом у праці історика є марксизм (с. 295).

Саме у Дніпропетровську він пише своє останнє дослідження, присвячене Помор'ю: «Східно-Поморське князівство та його занепад» [11]. О. М. Москаленко у статті «М. В. Бречкевич і його роботи по історії поморських слов'ян» [27] дає цій праці таку характеристику. Робота розділена на п'ять частин: 1) джерела, 2) виробництво, 3) землеволодіння, 4) міста і торгівля, 5) політичні події. Як видно зі змісту дослідження на ньому позначився вплив історичного матеріалізму. У дослідженні він вже говорить про пануючий клас і про клас робітників, відзначає обмеженість джерел для висвітлення мас виробників, підкреслює основне завдання історика – вивчати техніку виробництва і економічного становища, що зробить більш зрозумілим суспільний лад.

Він критикує буржуазних істориків, у тому числі Ф. Лоренца, за не увагу до соціально-економічних питань розвитку суспільства і разом з тим повторює свою основну думку, висловлену ще у «Вступі», про повну свободу слов'янського населення Помор'я до XIII ст. О. Вайнштейн [12] дає сувору оцінку цій праці. Він пише, що М. В. Бречкевич «викликає цікавість, як вчений старої школи, зробивши без достатньої методологічної підготовки намагання піти на зустріч вимогам радянській дійсності. Його дослідження «Східно-Поморське князівство та його падіння (початкова історія Данцизького коридору)» є прикладом суто зовнішнього пристосування до марксизму, використання марксистської фразеології без розуміння самого марксистського методу. Бречкевич малює взаємозв'язки із сусідами та їх міжособну боротьбу; ці військово-політичні події розглядаються як далекі провісники боротьби за Данцизький коридор, а для пояснення цієї боротьби в XIII-XIV ст. залучається поширена у той час теорія торгівельного капіталу («намагання до захоплення надлишкового продукту і засобів виробництва») в як мотив дії феодалів; першочергове накопичення капіталу Східної Померанії» XIII ст. тощо». Але чи можна зараз дорікати Бречкевичу за те, що у 20-ті рр. він оперував таким терміном, як «торгівельний капітал» [там же]

Травнево-червневий номер журналу «Україна» за 1930 р. розпочинався зі статті М. В. Бречкевича «Спірні питання раннього середньовіччя» [5]. Її автор розпочав з визначення низки не до кінця розв'язаних питань раннього середньовіччя: чи було у стародавніх германців громадське землеволодіння разом з переділом поля по-

між усіма вільними селянами; коли у них починається приватна власність на землю; в чому саме полягала германська «вільність», про яку свідчать античні письменники та ряд інших. Автор всіляко підкреслює, що класовий, національний та інші характери, впливали на висновки попередніх дослідників з цього питання, внаслідок цього вони стали осторонь проблем життя нижчих верств населення, простих трудящих.

Далі М. В. Бречкевич переходить до дослідження А. Допша «Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen», Bd 1–2, W., 1918–20; 2 Aufl., W., 1923–24». Йому імпонує той факт, що А. Допш залучив широке коло джерел, приклади з яких використовує у відстоюванні своєї думки. Далі він коротко наводить зміст його праці. Розкриває причини і суть його германофільських поглядів, далі він наводять приклади континуїтету античної та варварської культур. М. В. Бречкевичу явно імпонує той факт і він це підкреслює, що А. Допш говорить про існування класів у германців. Цей факт, він доводить різною сумою віри, яку треба сплатити за вбивство простої і знатної людини. М. Бречкевич підсумовує: «Дуже цінно, що автор (Допш А. В.) пильно вивчає аграрний устрій і взагалі економічний розвиток суспільства. Тим він відрізняється від цілої низки новітніх західно-європейських істориків, що обирають для своїх праць політичні, або династичні теми. Деякі місця твору А. Допша роблять навіть короткочасне враження, ніби він наближається до марксизму» (с. 8). Далі Митрофан Васильович висловлює свою незгоду з окремими положеннями. Зокрема він спростовує тезу про те, що римські селяни добровільно переходили у підданство варварів, через нібито кращі умови. М. В. Бречкевич заочно полемізує з А. Допшем і критикує його за те, що він на віру сприймає свідчення Сальвіана. Також М. В. Бречкевич нарікає на те, що А. Допш ідеалізує германських королів і їх «добрі звичаї». Також критиці піддається теза про майже ідеальне становище селян у панських маєтках. У цілому ж Митрофан Васильович дає позитивну оцінку праці А. Допша і резюмує свою статтю таким чином: «Треба нам більше звертати увагу (ніж це було досі) на студіювання західно-європейської історії» [5. с. 12].

Неопублікованою залишилася розлоге дослідження Митрофана Васильовича, присвячена проблемам викладання історії «Історична наука та її викладання в німецьких країнах (Пруссія, Баварія, Саксонія, Австрія)» [7]. Черговий номер журналу «Україна», куди було направлено статтю, так і не побачив світ. На щастя, її рукопис (рукописний оригінал і гранки) зберігся в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського.

Стаття складається з двох частин. Перша розпочинається з реверансів у бік марксистського підходу до вивчення історії. Далі наводиться аналіз книги професора Віллі Моога «Задачі й мета викладання історії». Автор дає детальну характеристику його праці, зупиняється на викладенні дискусійних і теоретичних питань. Далі М. В. Бречкевич докоряє Віллі Моогу за те, що у роботі він майже не згадує про марксизм (10). Митрофан Васильович погоджується із західними вченими, що німецька історична наука перебуває у кризі, але, на відміну від них, у нього мається інше трактування її причини. Для нього криза стала через вилучення марксизму, як методологічного підходу у дослідженнях (13). У другій частині автор розмірковує над питанням про те, яке завдання ставиться у викладанні історії і в якій спосіб вона викладається (13). Митрофан Васильович відзначає, що до війни (1914–1918 рр.) на лекціях велика увага приділялася героїчним персонажам, монархам та членам їхніх родин. Далі він наголошує, що зі зміною режиму правління після війни постало питання, чи треба змінювати зміст викладання історії. І відповідає, що у підручниках вінценосні особи залишилися на своїх місцях, їм, як і раніше, приділялася велика увага. Учням рекомендувалося читати збірку «Король», в якій у тому числі йшла мова про короля пруського Фрідріха II. Для більш наглядного закріплення образу історичних героїв на уроках музики рекомендується співати пісню «Принц Євген народний лицар», а паралельно на лекціях з історії читати тему «Німецько-Турецька війна 1683–1717 рр.», в якій Євген брав участь. Далі історик резюмує, що нові підручники не виказують захоплення новим республіканським устроєм. Між рядків можна прочитати: на відміну від радянських. Як позитив М. В. Бречкевич відзначає забезпечення викладання історії наочними портретами правителів та відомих постатей (14). Він порушує питання: «Яке головне завдання у викладанні історії?» і дає відповідь: «У праці виховання і навчання німецької молоді є єдиний принцип – це німецька людина, як вона склалася історично... Головна мета викладання історії полягає в тому, щоб кожна німецька душа корінням вросла в німецьку душу» (15). Він відзначає, що німецькі підручники написані у напрямку народознавства і вітчизнознавства, констатує, що ще до початку війни у Німеччині на щит було піднято патріотизм у молоді, але зараз це почуття ще більше і глибше. М. В. Бречкевич відзначає, що Німеччина просякнута духом патріотизму та реваншизму, і молодь виховують у дусі жертвовності до потреб держави.

Ведучи мову про викладання історії у Баварії, автор наголошує, що тут школярі позбавлені націоналістичного підходу: їхнє завдання полягає

у тому, щоб навчитися мислити, бути справедливими (17). В австрійських історичних планах присутня думка об'єднання австрійських та пруських німців.

Аналіз німецькомовних підручників, здійснений М. В. Бречкевичем, показав спільні та відмінні риси у викладанні історії. Головне, він показав різні завдання, що ставилися перед викладачами цієї дисципліни. Дослідження було надзвичайно своєчасним і дуже прикро, що воно, на довгі десятиліття опинилося поза людським оком.

У цілому катеринославський/дніпропетровський період наукової творчості Митрофана Васильовича виявився складним. Саме на цьому етапі свого життя він починає відточувати марксистську методологію у дослідженнях, намагається її підкреслено адаптувати до своїх досліджень та текстів.

Громадська робота

Стосовно громадської роботи Митрофана Васильовича ми маємо лише короткі відомості з тексту його автобіографії, де вчений перелічує ті посади, що обіймав у Катеринославі/Дніпропетровську. Проте навіть їхній перелік переконає у неабиякій активності літнього чоловіка. М. В. Бречкевич обіймав виборні посади як у наукових осередках, так і міській раді, читав лекції для місцевих робітників. Іншими словами, лишитися осторонь громадського життя не вдалося, а можливо, йому це подобалося.

Перелічимо громадські посади, що обіймав М. В. Бречкевич: 1) з листопада 1923 р. – член бюро секції наукових робітників; 2) з грудня 1923 р. був членом правління губвідділу союзу робітпоса; 3) лектор у клубах робітників – металістів (Кайдаки, Чечелівка, Амур-Нижньодніпровськ), союзів: народного харчування, транспортників, будівельників, нарзв'язку та ін.; голова лекторського бюро, член просвітницької комісії [32, арк. 9]; 4) грудень 1924 р. – голова місткому при ІНО; 5) 1925 р. обраний на Всеукраїнський з'їзд наукових робітників у Харкові; 6) 1925 р. обраний депутатом міської ради X скликання, і працював у соціально-культурній секції [там же, арк. 9, 11]; 7) член ради спілки безвірників та ін. [10, арк. 7 зв.].

Уся громадська робота перемежовувалася з науковою та навчальною.

Навчальна робота

Викладацьку роботу в Катеринославі М. В. Бречкевич розпочав з вересня 1923 р. До моменту його появи в ІНО всі курси із загальної історії викладав М. В. Євстаф'єв. Основні дисципліни що викладав Митрофан Васильович, були такими: «слов'янське мовознавство», «Історія середніх віків», «Історія первісної культури», «Загальна історія». Керував роботою студентів у семінарах підвищеного типу (для найбільш здатних

студентів пролетарського походження, які у майбутньому повинні були йти в аспірантуру) з історії первісної культури, з історії Західної Європи, з історії західних слов'ян [29]. З листа М. В. Бречкевича до Д. І. Яворницького видно, що у 1926 р. Митрофан Васильович півроку проводив семінар підвищеного типу з історії первісної культури, але через незалежні від нього обставини цей семінар скасували [8, с. 107]. З цього ж листа ми дізнаємося, що студенти писали у нього курсові роботи з археології. Ось тема однієї з них: «Моя робота в науковій історико-археологічній експедиції літом 1928 р.» [там же].

Митрофан Васильович пропонував Д. І. Яворницькому розпочати читати в ІНО курси з археології для тих студентів, що будуть брати участь у розкопках: «Чи не було б доцільним, як би та молодь, що працюватиме на розкопках, прослухала наперед короткотермінові курси, що до археології (протягом, наприклад трьох, або скільки там місяців?) Якщо знайшлось би на це кошти. Звичайно, Ваші лекції там були б головнішими й самими необхідними. Вам же все рівно доводиться багато їх навчати, але кожного зокрема. Крім того, можна б було запросити професорів – викладачів по геології, палеонтології, мінералогії, геодезії, антропології, зоології, й дендрології й т.і. Сама країна по берегам Дніпра з її старовинними мешканцями й історією перед Різдвом могла б бути окремим невеличким курсом. Зрозуміла річ, всі ці предмети повинні мати ухил до археології, до наших розкопок. Якщо й мене б Ви ухвалили притягти до справи, то я міг би послужити викладанням короткого курсу хоча б про західноєвропейський неоліт (здається ця доба потребує більше усього висвітлення...)» [там же].

Окрім ДІНО, з 1924 р. М. В. Бречкевич працював викладачем історії культури на робфаці Медінституту і там же керував роботою комісії з суспільствознавства [32, арк. 9].

Короткий термін 1929–1930 рр. вчений обіймав посаду декана факультету інституту [32, арк. 11]. Щоправда, у біографічних відомостях він не відзначає, якого саме факультету.

У 1931 р. М. В. Бречкевич проходив підвищення кваліфікації в інституті К. Маркса та Ф. Енгельса в Москві. У цей час у дніпропетровській газеті «Зоря» були надруковані витримки з його навчальної програми, які, як стверджував сам М. В. Бречкевич, неправильно відображали реальні програми.

Повернувшись до дому, вчений звернувся до автора газетної публікації т. Каплуна, вимагаючи пояснень. Відповідь була такою: «Вам надо реабилитировать себя на кафедре» [10, арк. 7]. Тоді він звернувся до редакції «Зорі» зі скаргою. Керівництво видання пообіцяло йому надрукувати

спростування. Але для цього редакція попросила надати затверджену керівництвом копію його навчальної програми. Коли ж Митрофан Васильович звернувся до очільників ІНО з проханням затвердити копію, то отримав відмову. Ось як описує подальші події наш герой у своєму листі до бюро скарг Народного Комісаріату освіти (далі НКО): «Після цього, на підставі надрукованого й не спростованого мого витягу з програми, на зібраннях на мою програму почали покликатися, як на факт. Коли я пробував на одному зібранні відповісти, що той самий [Б.А.] Сербенто (завідувач кафедри всесвітньої історії – А. В.), що виступає (проти мене – А.В.), сам затверджував мою програму й сам же знає, що витяги (що надруковані) – перекручені – мене почали звинувачувати, що я не хочу визнавати свої помилки. Я перестав захищати себе коли в червні на зборах почали розглядати витяги з моїх творів, я не міг бути присутнім – я захворів. ... написав дві заяви 1) Директору Інституту 2) агітпроп, де визнав свої помилки» [10, арк. 7 зв.].

У документації, яка відображає результати партійних перевірок вищої школи за 1931 р., відзначено таке: «В наслідок обстеження культурпрому, яке виявило конкретних носіїв буржуазної ідеології після ідейного громадського викриття та розгрому їх було знято з роботи 5 чоловік (Бречкевич, Євстафій, Тимофєєв, Цейтлін, Ринський) ..., а остання частина буржуазної професури (Злотніков, Степанів) обмежені у викладанні, і в даний час ведеться підготовка до їх викриття» [24, арк. 40]. Ця ж комісія зробила окремий висновок щодо М.В. Бречкевича: «... первісну культуру (викладає – А. В.) реакційний професор Бречкевич, який маскувався марксистською фразою для пропаганди буржуазної реставраторської ідеології» [24, арк. 39].

1 липня 1931 р. М. В. Бречкевича звільнили з посади професора всесвітньої історії Дніпропетровського інституту професійної освіти. Причина звільнення вказувалася така: «Не може відмовитись від буржуазної ідеології у викладанні історії» [10, арк. 6].

Для заперечення цього рішення у 1932 р. Митрофан Васильович приїхав у м. Харків і звернувся до відділу кадрів Народного комісаріату освіти з проханням поновити його на посаді. Але через те, що відповідальні за це працівники були на лікарняному, йому не вдалося одразу вирішити це питання. Тому він залишив своє звернення у письмовій формі. Не дочекавшись відповіді, через півроку вчений знову зібрав матеріали у справі і відіслав їх до Бюро скарг НКО. Не отримавши відповіді, М. В. Бречкевич особисто навідався до Харкова. Прибувши до столиці, він дізнався, що його матеріали загублені. Митрофан Васильович прокоментував цю ситуацію таким чином: «Це

велика втрата для моєї справи, копій у мене не залишилося» [10, арк. 7].

Після звільнення з ВНЗ Митрофану Васильовичу довелося опановувати, як сам зазначав, «низову працю». Працював діловодом на виробництві, став ударником, а потім – екскурсоводом. На момент написання скарги до НКО він також працював екскурсоводом.

В автобіографії, написаній у 1947 р., Митрофан Васильович зазначає, що 1932 р. переїздить до Сімферополя. Але у тексті скарги до НКО за 1934 р. він вказав свою зворотну адресу: «Дніпропетровське, Гостиная № 2, кв. 4 Бречкевичу» [10, арк. 7 зв]. Своє звернення вчений завершує словами: «Прохаю дозволити мені продовжити мою працю науково-педагогічну» [там же]. Жодного слова про те, що він змушений переїхати до іншого міста, не говорить. Отже, можна припустити, що у Дніпропетровську він мешкав до 1934 р. А згодом волів заглушувати ці два роки зі своєї офіційної біографії. До того ж той факт, що він вказує нову адресу у Дніпропетровську, може говорити про те, що університетське житло на вул. Нагірна 12 у нього відібрали, і він змінив адресу.

Ще одна загадка пов'язана з бібліотекою вченого. Після звільнення Дніпропетровська від нацистських окупантів у 1944 р. вийшла постанова облвиконкому про збір літератури для обласної бібліотеки з квартир, до яких не повернулись їхні власники. У результаті цього до бібліотеки потрапила частина книг, власником яких був М. В. Бречкевич. На цих книгах міститься ексклібрис Митрофана Васильовича і дарчі написи його учнів та колег. З-поміж них книга К. Гота «Из истории Угрии и славянства в XII веке», у якій міститься дарчий напис автора: «Многоуважаемому славянскому историку М. Бречкевичу от автора». М. Каганов залишив розлоге послання латиною для нашого героя на своїй праці «Восточная хронология»: «Директору института Этнографии и Археологии М. Бречкевичу. Богом всемогущим хранимый, смиренный грешник Николай Каганов искренне делает посвящение: Радуйся, наделенный умом и красноречием, в знании истории непревзойденный! Радуйся, мудрый оратор, ниспровергатель и наставник всех заблуждающихся»² [13].

Загадкою залишається, у кого на квартирі зберігалися ці книги і як вони потрапили до свого останнього приватного власника. Відповідаючи на це питання, ми можемо лише зробити припущення. У багатьох своїх текстах Митрофан Васильович скаржиться на скрутне фінансове становище, особливо в останні часи перебування у Дніпропетровську. Можливо, з цих причин він міг

продати свою бібліотеку, а можливо, звільнивши професорське житло, не мав місця, куди подіти свої книги, і віддав їх комусь із знайомих. Варіантів і комбінацій може бути багато. Але факт залишається фактом, і на сьогодні уламки його бібліотеки є тими небагатьма матеріальними свідченнями перебування М. В. Бречкевича у нашому місті.

Постдніпропетровський період

Після Дніпропетровська вчений переїздить до Севастополя, де працює у музейному об'єднанні та науковим співробітником, збираючи матеріали про оборону Малахового кургану 1854–1855 рр. У 1935 р. він закінчує Сімферопольський інститут масового заочного навчання партактиву за спеціальністю «Ленінізм» [27].

Після того, як у країні розпочали відкривати історичні факультети, збільшилася потреба у викладачах, і Митрофана Васильовича у 1938 р. запросили на роботу до Київського педагогічного інституту викладати стародавню історію. У 1939–1941 рр. він навчається у Київському університеті марксизму-ленінізму, який закінчує у віці 71 року [27]. У 1940 р. історики затвердили у вченому званні професора. Завідуючи кафедрою стародавньої історії в педагогічному інституті, паралельно працює у Київському університеті, де викладає курс з Історії середніх віків. У роки нацистської окупації М. В. Бречкевич перебував в евакуації, викладаючи почергово у Сталінградському, Бірському та Молдовському (м. Бугуруслан) педінститутах. У роки війни його родина зазнала непоправних втрат: два сини загинули на фронті, а старшу доньку скалічили нацисти [там же].

У 1944 р. М. В. Бречкевич повертається до звільненого м. Києва і продовжує роботу в Київському університеті, де з 1946 по 1950 рр. очолює кафедру історії середніх віків. У київський період життя він пише ряд робіт, що залишилися в рукописах. Серед них: «Польща, Литва та Тевтонський орден у XV ст.», «Історія балтійських слов'ян у викладі німецьких істориків XIX і першої половини XX ст.» та інші. Підсумком його наукової та педагогічної роботи став «Нарис історії середніх віків». Рукопис цієї роботи було подано у видавництво «Університет на дому», але нарис не було надруковано як такий, що потребував великої редакційної роботи, та перевищував необхідний обсяг у півтора рази. О. Москаленко наводить коротку цитату з записів Митрофана Васильовича з цього приводу: «Я доказывал что марксистско-ленинскую историю средних веков нельзя изложить на 8 (!?) листах, но повидимому так и не доказал» [там же].

В університеті, окрім навчальної роботи, Митрофан Васильович вів активну громадську ді-

² Переклад з латини Л. Гурай.

альність, керував студентським гуртком. Під його керівництвом було захищено три дисертації [31].

О. Б. Дьомін, говорячи про київський період життя Митрофана Васильовича стверджує: «М. В. Бречкевич став зв'язковим покоління київських істориків XIX і XX століть. Його вчителем в Юр'ївському університеті був випускник університету Св. Володимира А. М. Ясинський. Тобто збереглися наукова спадкоємність кафедри та історіографічний зв'язок вчителів та учнів» [15].

Не до кінця зрозумілим залишається питання стосовно захисту докторської дисертації Митрофаном Васильовичем. Цю саму загадку відзначає і дослідниця його життя та творчості тартуського періоду Л. Дубьєва [14]. Дослідник його біографії та творчості О. Москаленко у статті «М. В. Бречкевич (1870–1963) и его работы по истории поморских славян» [27] відзначає, що Митрофан Васильович не відмовився від позитивістської методології. Його докторська дисертація «Оборона Малахоого кургану» була відхилена через те, що конкретний факт – оборона кургану – йому не вдалося вписати у загальний контекст війни [102]. Хоча в особовому листку за 1947 р. Митрофан Васильович вказує, що у 1946 р. захистив докторську дисертацію [32, арк. 8].

Після війни М. В. Бречкевич отримав медаль «За доблесний труд у Вітчизняній війні», та значок «Відмінник народної освіти УРСР» [32, арк. 2]. У 1947 р. «...за выдающиеся заслуги в области исторической науки и в связи с пятидесятилетием научной и педагогической работы и самидесятипятилетием со дня рождения²» [32, арк. 7] парторганізація та ректор Київського університету проф. Г. В. Бондарчук звернулися до голови президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречухи з проханням присвоїти Митрофану Васильовичу звання заслуженого діяча науки УРСР. У 1948 р. йому було присвоєне це, заслужене ним звання.

У 1950 р., після відзначення 80-літнього ювілею, М. В. Бречкевич вийшов на пенсію, як зазначає О. Москаленко, не полишаючи наукових занять. Помер Митрофан Васильович 23 серпня 1963 р. у віці 93 років [27].

Отже, біографія Митрофана Васильовича Бречкевича пов'язана з університетськими центрами Російської імперії та СРСР. З-поміж міст, у яких він жив та працював, був і Катеринослав/Дніпропетровськ. Перебуваючи у цьому місті, він залишив власний слід у місцевій гуманітаристиці. На жаль довгі роки особистість і науковий спадок М. В. Бречкевича залишалися у тіні. Наведені вище факти засвідчують, що він не стояв обабіч

наукового та громадського життя і реалізовував себе у різних напрямках: викладацькому, організаційному, науковому. Катеринославський/дніпропетровський період життя історика був часом активного студіювання марксистської методології і впровадження її на практиці. Роботи цього періоду мають підкреслено-нав'язливе марксистське спрямування. Але подібні запобіжні дії не врятували як його самого, так і його роботи спочатку від критики сучасників – дніпропетровських колег, а у подальшому від жорсткої критики Л. Вайнштейна та тривалої незатребуваності його праць у радянській історіографії.

Митрофана Васильовича можна назвати вченим пізньоімперської епохи. Її представники «догори» в умовах раньорадянського історичного дискурсу. На відміну від багатьох своїх колег, М. В. Бречкевичу вдалося уникнути репресій (хоча всі умови і підстави для цього були). Він уперто адаптувався до нових обставин існування, відчуючи за своїми плечима «тягар» і дореволюційної освіти, і наукової роботи, і політичних переконань. Ніби реабілітуючись в очах нового суспільного ладу, у поважному віці продовжував освіту в комвузах. Фінал його життя був сповнений перемог і поразок. Головна перемога у тому, що йому вдалося вижити, повернути себе у професію. Поразки пов'язані з тим, що пізні його твори, так і залишилися у рукописах, і історикам доведеться докласти чимало зусиль для того, щоб довести їх як історіографічний матеріал до вузького кола читачів.

Список наукових праць Митрофана Васильовича Бречкевича³

1. Святополк князь поморский. «Сборник учено-литературного общества при Юрьевском университете» Том V.
2. Первые поморские монастыри. Отдельное издание Бергмана в Юрьеве.
3. Введение в социальную историю княжества Славии или Западного Поморья. Исследования по истории прибалтийских словян за время 1128–1278 гг. «Ученые записки Юрьевского университета».
4. Оценка литературы по социальной истории поморского славянства. Записки Юрьевского университета.
5. Первый поход короля Оттона I в Италию. Ученые записки Юрьевского университета.
6. Третий международный исторический конгресс в 1913 г. Переод.[ическое] издание «Россия».

² Ця частина обґрунтування є помилковою, адже у 1947 р. Митрофану Васильовичу виповнилося 77 років.

Цей список складено власноруч Митрофаном Васильовичем у 1947 р., як один з додатків до справи з надання йому звання Заслуженого діяча науки УРСР. Текст подається зі збереженням особливостей написання.

7. Работа Лондонского исторического конгресса. «Правительственный вестник».
8. Грамота папы волинскому епископу от 1140 г. Журнал Министерства Народного Просвещения.
9. О некоторых современных трудностях в области исторического изучения. Отдельное издание типографии Казанского университета.
10. Полабские славяне. Ученые записки Казанского университета.
11. Критические отзывы об учебнике средневековой истории профессора А. А. Васильева. Казанский педагогический журнал.
12. Высший класс славянского населения в Западно – Поморском княжестве в XII–XIII вв. Сборник Харьковского историко-филологического общества в честь В. П. Бузескула.
13. Переодизация истории словян. Журнал Министерства Народного Просвещения.
14. Критический отзыв о сочинении Фляйцгакса в переводе Петровской. Журнал «Славянские известия».
15. Семинар по всеобщей истории «Chron Helmodi» из «Славянской Хроники» Гельмольда. Отдельное издание типографии Казанского университета.
16. Семинар по всеобщей истории. Датская хроника Саксова Грамматика. Отдельное издание. Типография Казанского университета.
17. Бедствие города Эймбака в 1479 г. Передано редакции ученых записок Казанского университета.
18. Об отметках. К вопросу о способах оценки успеваемости учащихся. «Русская школа».
19. Северо-Восточный Археологический и Этнографический институт в Казани. «Известия Обществ археологии, истории и этнографии при Казанском университете».
20. Неоправданная тревога. Из архивных документов о политических мероприятиях по случаю приезда Л. Н. Толстого. Известия общества истории, Археологии и этнографии при Казанском университете.
21. Научная и педагогическая работа Северо-восточного Археологического и Этнографического института. «Известия Северо-восточного Археологического и Этнографического института».
22. Краткие сведения о деятельности Северо-восточного археологического и Этнографического института по отношению к архивам. «Известия» Северо-восточного Археологического и Этнографического института в г. Казани. Т. I.
23. Доба західно-європейського феодалізму в новітніх працях радянських істориків. Записки Дніпропетровського інституту Наукової Освіти
24. Східно-Поморське князівство та його за-непад, з історичною мапою. «Наукові Записки Дніпропетровського Наукового при Всеукраїнськ-ій Академії наук Товариства», за редакцією Бречкевича.
25. Спірні питання раннього середньовіччя. Журнал «Україна».
26. Историческая наука и ее преподавание в учебных заведениях Пруссии, Австрии, Саксонии и Баварии на 1931 г. Отослано в редакцию «Украина» в Киев из Днепропетровска в 1931 г.
27. Малахов курган во время Крымской войны 1854-1855 гг. газета «Красный Черноморец» в Севастополе.
28. Л. Н. Толстой в Севастополе в 1854–1855 гг. «Маяк Коммуны» в Севастополе.
29. Критический обзор источников и литературы по истории Крымской войны 1855–1856 гг. Сдано редакции Киевского Педагогического Института для сборника Института.
30. Ф. Энгельс и история первобытного общества.
31. Падение Малахова Кургана в 1855 г. Доклад на 3-й сессии Киевского Педагогического Института. Сдан в редакцию для печатания.
32. Отзыв о диссертации Фридмана «Итальянская политика Оттона I». Представлен в научный отдел Харьковского университета.
33. Борьба чешского народа с иностранными захватчиками. Представлено редактору «Славянского сборника» в Сталинграде проф. Беляеву.
34. История балтийских славян в изложении немецких историков XIX и первого десятилетия XX в. Передано дирекции Молдавского педагогического института для печатания.
35. Научное предвидение товарища Сталина. Доклад прочитанный на теоретической конференции Киевского университета в конце 1944 г.
36. Ценный вклад киевских историков в историю западно-европейского общества. Доклад. Прочитанный 26 февраля 1945 года на научной конференции Киевского университета.
37. Отзыв о сочинении доцента Левина «Борьба западных славян с немецкими захватчиками в середине века». Передано тов. Ряпко / Заочный сектор Наркомпроса.
38. История Крымской войны 1853–1856 гг. в изложении академика Е. В. Тарле. Доклад на научной конференции во втором семестре 1945–1946 гг. Киевского Госуниверситета.
39. Происхождение славян «Київська правда». 1945 г. 31. XII.
40. Оборона Малахова Кургана в 1854–1855 гг. Приложение две карты.
41. Отзыв о книге Удвльцова-Сказкина «История средних веков».
42. Отзыв о диссертации Минского «Борьба Карла Великого с саксами». Рукопись 1940–1941 гг. Представлена в Научный отдел Киевского Госуниверситета.
43. Очерк истории средних веков. Сдано в редакцию издания «Университет на дому для печатания».

Бібліографічні посилання

1. **Бречкевич, М. В.** Введение в социальную историю княжества Славии, или Западного поморья: исследования по истории прибалтийских поморян за первые полтора века со времени принятия ими христианства (1128–1278 гг.) [Текст] / М. В. Бречкевич. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1911. – 267 с.
2. **Бречкевич, М. В.** Великая европейская война, ее исторические основы и смысл. Публичная лекция, прочитанная 2 ноября 1914 г. [Текст] / М. В. Бречкевич. – Казань, 1914. – 48 с.
3. **Бречкевич, М. В.** Первые Поморские монастыри. Очерк истории Балтийского Поморья в XII в. [Текст] / М. В. Бречкевич. – Юрьев: Эд. Бергмана, 1905. – 49 с.
4. **Бречкевич, М. В.** Святополк, князь Поморский [Текст] / М. В. Бречкевич. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1902. – 34 с.
5. **Бречкевич, М. В.** Спирні питання раннього середньовіччя [Текст] / М. В. Бречкевич // Україна. – 1930. – Кн. 41. – С. 3–12.
6. **Бречкевич, М. В.** Доба Західно-європейського феодалізму в новітніх працях радянських істориків [Текст] / М. В. Бречкевич // Записки ДІНО. – 1927. – С. 3–12.
7. **Бречкевич, М. В.** Історична наука та її викладання в німецьких країнах (Пруссія, Баварія, Саксонія, Австрія) [Текст] / М. В. Бречкевич // Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського Ф.-Х, 16899–16900.
8. **Бречкевич, М. В.** Лист до Д. І. Яворницького 20.02.1929 р. Дніпропетровськ–Дніпропетровськ // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Д. 1997. – 888 с.
9. **Бречкевич, М. В.** Лист до М. С. Грушевського 22.03.1929 р. // Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського Ф.-Х, 18748.
10. **Бречкевич, М. В.** Особова справа // Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 826.
11. **Бречкевич, М. В.** Східно-Поморське князівство та його занепад [Текст] / М. В. Бречкевич // Наукові записки історично-філологічної секції / ред. проф. М. В. Бречкевича. – Дніпропетровське, 1929. – С. 3–107.
12. **Вайнштейн, О. Л.** История советской медиевистики [Текст] / О. Л. Вайнштейн. – Ленинград: Наука, 1968. – 424 с.
13. **Гурай, Л.** Голоса зазвучать [Текст] / Л. Гурай // Вісті Придніпров'я. – 2 березня 2006.
14. **Дубьева, Л.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. [Текст] / Л. Дубьева (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensensis). – Тарту, 2006. – 349 с.
15. **Дьомін, О. Б.** Українська радянська медієвістика 40 – 60 рр. XX ст. [Електронний ресурс] / О. Б. Дьомін. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/5375/1/202-208.pdf> /
16. **Іваненко, В. В.** Учень великого Тарле [Текст] / В. В. Іваненко // Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 254–262.
17. **Ісаков, С. Г.** Українські студенти в Тартуському університеті XIX – поч. XX ст. [Текст] / С. Г. Ісаков // Український історичний журнал. – К. – 2005. – № 1. – С. 70–81.
18. **Ковалева, И. Ф.** Днепровская археологическая экспедиция НАРКОМПроса УРСР 1927–1932 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / И. Ф. Ковалева. – Д., 1971.
19. **Лаптева, Л. П.** История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX в. [Текст] / Л. П. Лаптева. – М.: Индрик, 2012. – 840 с.
20. **Лаптева, Л. П.** Контакты русских славистов с немецкой наукой в 20–60-е годы XIX века [Текст] / Л. П. Лаптева // Россия и Германия. – М., 2001. – № 2. – С. 71–91.
21. **Лаптева, Л. П.** М. В. Бречкевич как представитель позитивизма в русском славяноведении первой четверти XX века [Текст] / Л. П. Лаптева // Славяноведение. – М., 1995 – № 1. – С. 3–12.
22. **Лаптева, Л. П.** Жизненный путь и творческая деятельность историка-слависта А. Н. Ясинского [Текст] / Л. П. Лаптева // Славянский альманах 2008. – 2009. – С. 97–148.
23. **Малышева, С. Ю.** Историк с «философского» парохода [Текст] / С. Ю. Малышева // Татарстан. Казань, 1992. – № 7–8. – С. 69–74.
24. Матеріали і пропозиції к пленуму горкома (КП(б)У) по вопросу о состоянии и задачах культурного строительства на Днепропетровщине // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 18, оп. 1, спр. 925.
25. **Мицик, Ю.** 3 листів учених до М. С. Грушевського [Текст] / Ю. Мицик, І. Тарасенко, Т. Шестюк // Національний університет «Києво-Могилянська Академія» «Magisterium» історичні студії. – К., 2010. – № 41. – С. 75–86.
26. **Мілер, М.** Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України 1927–1932 рр. [Текст] / М. Мілер // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – 1956. – Т. 6. – С. 147–166.
27. **Москаленко, А. Е.** М. В. Бречкевич (1870–1963) и его работы по истории поморских славян [Текст] / А. Е. Москаленко // Славянский сборник. – Саратов, 1972. – С. 100–107.
28. Наукові записки історично-філологічної секції / ред. проф. М. В. Бречкевича. – Дніпропетровське, 1929. – 138 с.
29. **Падун, С. В.** Життя і наукова діяльність історика слов'янства М. В. Бречкевича (1870 – 1963 рр.) [Текст] / С. В. Падун // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С. 68–70.
30. **Портнов, А. В.** Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття [Текст] / А. В. Портнов. – К.: Критика, 2011. – 245 с.
31. **Рудь, М. О.** 3 історії славистики в Київському університеті: М. В. Бречкевич (1870–1963) [Текст] / М. О. Рудь // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1995. – Вип. 33. – С. 41–48.
32. Справа на заслуженого діяча наук УРСР Бречкевича М. В. // ЦДАВОУ. – Ф. 1006, оп. 1, спр. 24.
33. **Удод, О. А.** Історія і духовність [Текст] / О. А. Удод. – К.: Генеза, 1999. – 145 с.
34. Українські історики XX століття: Бібліографічний довідник / Українські історики. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 2, ч. 2. – 382 с.
35. **Цюмка, Н.** Науково-педагогічна діяльність П. М. Ардашева в Київському університеті [Електронний ресурс] / Н. Цюмка // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 73. – С. 81–83. Режим доступу: [file:///C:/Users/альберт/Downloads/gileya_2013_73_36%20\(1\).Pdf](file:///C:/Users/альберт/Downloads/gileya_2013_73_36%20(1).Pdf)
36. **Чапля, В.** Науково-дослідна катедра українознавства в м. Дніпропетровськ. Становище її та діяльність за р. 1925–26 [Текст] / В. Чапля // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 223–225.

Надійшла до редакції 28.04.2017

**ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ «ВСЕСВІТНИКІВ»:
САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ В. М. ЄВСТАФІЄВА ТА Б. А. СЕРБЕНТО**

У статті вперше представлено раніше невідомі автобіографії істориків-всесвітників В. М. Євстафієва та Б. А. Сербенто, які працювали в Катеринославському/Дніпропетровському університеті у 1920–1930 рр. Біографії коротко розкривають педагогічний та науковий шлях вчених та надають можливість ознайомитися зі списком їхніх наукових праць.

Ключові слова: університет, історик, кафедра всесвітньої історії, Катеринослав, Дніпропетровськ.

В статье впервые представлены автобиографии ранее неисследованных историков-всемирников. В. М. Евстафиева и Б. А. Сербенто, работавших в Екатеринославском/Днепропетровском университете в 1920–1930-х гг. Биографии этих историков коротко раскрывают их учебный и научный путь. Они дают возможность познакомиться с перечнем их работ.

В. М. Евстафиев родом из Екатеринослава. Обучался в Киевском университете под руководством проф. П. М. Ардашева изучал источники по истории Франции. В Екатеринославском университете им. Каравая с 1919 г. преподавал курсы всемирной истории. В 1931 г. уволен, с обвинением за пропаганду буржуазной идеологии.

Б. А. Сербенто – революционер, родом из Литвы. Изучал марксизм в Харькове. Занимался переводом литературы с русско- на литовский язык. С 1927 г. работал в Днепропетровске, был заведующим кафедры общей истории.

Ключевые слова: университет, историк, всемирная история, Екатеринослав, Днепропетровск.

In diesem Artikel sind zum ersten Mal die Autobiographien der früher unerforschten Welthistoriker W. M. Jewstafijew und B.A.Serbento veröffentlicht, die an der Universität Katerynoslaw/Dnipropetrowsk 1920–1930 gearbeitet haben. Die vorliegenden Biographien offenbaren den Lehr- und Wissenschaftsweg der genannten Hochschullehrer. Sie geben die Möglichkeit sich mit der Liste ihrer wissenschaftlichen Arbeiten bekannt zu machen.

W. M. Jewstafijew stammte aus Katerynoslaw, an der Kiewer Universität eignete er sich unter Leitung des Professors P. M. Ardaschew die Quellen in der Geschichte Frankreichs an. An der Karawajew-Universität Katerynoslaw unterrichtete er seit 1919 die Studiengänge für Weltgeschichte. 1931 wurde er als Vertreter der bürgerlichen Ideologie entlassen.

B.A.Serbento, gebürtig in Litauen, war Revolutionär. Er studierte in Charkiw den Marxismus. Er beschäftigte sich mit der Übersetzung der Literatur aus dem Russischen ins Litauische. Seit 1927 arbeitete er in Dnipropetrowsk, war Leiter des Lehrstuhls für allgemeine Geschichte.

Schlüsselwörter: die Universität, der Historiker, die Weltgeschichte, Katerynoslaw, Dnipropetrowsk.

This article is the very first publication of the autobiography of historians V. Evstafiev and B. Serbento, who worked in Katerinoslav/Dnipropetrovsk University in 1920–1930 and have never been didactic before. These biographies reveal educational and scientific way of V. Evstafiev and B. Serbento and give the lists of their researches.

V. Evstafiev, who was born in Katerinoslav, studiend sources of the history of France in the Kyiv University under the *duidawce* (не розібрав на яке слово замінить) of professor P. Ardashev. He taught world history *courge* (не розібрав як це слово пишеться) in Katerinoslav University named after Karavaev after 1919. In 1931 he was fired for of bourgeois ideology propaganda.

B. Serbento, who was a born in Lithuania, was revolutionary and studied marxism in Kharkiv. He translated literature from Russian to Lithuanian. Worked as the head of the department of wored history in Dnipropetrovsk after 1927.

Keywords: University, historian, world history, Katerinoslav, Dnipropetrovsk.

Перші кроки вищої історичної освіти на Катеринославщині пов'язані з початком діяльності університету. Саме в цей період з'являється спеціальна кафедра з викладання та дослідження проблем всесвітньої історії. Становлення вищої історичної освіти у Катеринославі/Дніпропетровську характеризується «імпортом» істориків з інших університетських центрів та дисконтинуїтетом.

Внаслідок чого до середини ХХ ст. не склалося жодних напрямків, ані дослідницьких, ані педагогічних.

Окремі історики окресленого періоду, як правило україністи, привертати до себе увагу дослідників. Їхні біографії та творчий доробок знайшли висвітлення у статтях, монографіях [22; 23; 25]. Поза увагою дослідників опинилися представни-

ки цеху «всесвітників», за винятком М. В. Бречкевича, зірка якого загорілася на початку ХХ ст. в Юр'ївському університеті. Дослідженню катеринославського/дніпропетровського періоду його життя приділили свою увагу С. Падун та А. Портнов [21; 23].

Така неувага до вивчення раннього періоду університетських істориків–всесвітників, на наш погляд, викликана кількома факторами: уривчастістю вищої історичної освіти, і як результат – калейдоскопічністю зміни викладацьких кадрів, а також браком джерел про існування спеціальної кафедри загальної (всесвітньої) історії та про її співробітників.

Порушена у цій публікації проблема актуальна ще й тому, що сучасна кафедра всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара не має чітко визначеної дати відліку свого існування. У виданні «Бібліографічний покажчик викладачів кафедри всесвітньої історії» [3] вік кафедри вираховується з 1939 р. На офіційному сайті кафедри [17] зустрічаємо дату 1918 р. Подібні розбіжності у датуванні зайвий раз підкреслюють необхідність з'ясування важливого питання – року заснування нашої кафедри. Спираючись на останнє дослідження С. В. Волкової [5], про утворення історичних кафедр у Катеринославському університеті, відлік існування кафедри загальної історії як самостійного підрозділу можна вести з 1923 р. Разом з цим у С.В. одного з наших героїв – В. М. Євстафієва зустрічаємо інформацію, що його у 1920 р. було обрано на кафедру загальної історії [6].

Реконструкція персонального складу викладачів-«всесвітників», їхніх біографій та наукового доробку ускладнюється тим, що практично відсутні джерела з ранньої історії університету. Тому для реалізації першочергового завдання – встановлення імен «всесвітників», автор цієї розвідки звернувся до «Записок Дніпропетровського інституту народної освіти» (далі ДІНО) [12; 13] кінця 1920-х рр. та збірника «Професори Дніпропетровського університету» [24].

У результаті проведеної роботи щодо реконструкції історії кафедри вдалося встановити два імені. У збірці «Професори Дніпропетровського університету» згадується прізвище проф. (без ініціалів) Сербенто, але не вказується, на якому факультеті чи кафедрі він працював. Певне світло на цю постать проливає архівна особиста справа проф. М. В. Бречкевича, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ) у ф. 166, оп. 12, спр. 286 [4]. У документах, датованих 1934 р., проф. М. В. Бречкевич згадує ім'я завідувача кафедри всесвітньої історії Б. А. Сербенто. Таким чином нам вдалося визначити його

посаду і приналежність до складу викладачів кафедри всесвітньої історії. Білоруський історик В. А. Острога у своїх розвідках, присвячених розвитку досліджень з нової та новітньої історії Білорусії у міжвоєнну добу, аналізує статті Б. А. Сербенто, що були опубліковані у Білорусії білоруською мовою і позиціонує його як білоруського історика [19; 20]. Коротка згадка про Б. А. Сербенто міститься у дніпропетровській газеті «Зоря» за 1931 р. у статті, присвяченій перевірці навчальних програм ВНЗ Б. А. Сербенто згадується як такий, «що амністує ворожу ідеологію» [15]. Скоріш за все, він не запропонував радикальних заходів проти авторів тих програм, що були визнані невідповідними часу. У статті наводиться уривок з його промови: «Прояв механістичних, ідеалістичних і вульгаризаторських поглядів у науці і викладанні вважати за недостатню кваліфікацію педагогічних працівників» [15]. Він жодного слова не сказав про те, що ці викладачі недостойні стояти за кафедрою, або ж про необхідність їх термінового звільнення. Своєю позицією він накликав на себе нищівну критику.

У «Записках ДІНО» за тематичним принципом – сюжети з всесвітньої історії, автором були обрані праці В. М. Євстафієва [7–10], у яких він торкався проблем французької історії нового часу. У монографії О. А. Удада «Історія і духовність» [27] згадується, що курси з всесвітньої історії в університеті читав М. В. Євстафієв. Коротка згадка про нього міститься у звіті про роботу кафедри українознавства під керівництвом проф. Д. Я. Яворницького, де він значився у секції всесвітньої історії [30]. При більш пильному огляді «Записок ДІНО» стає зрозуміло, що він був одним з редакторів II тому «Записок» [13]. Подальша пошукова робота у бібліотеках міста і щасливий випадок дали змогу побачити збірник «Питання та Записки ДІНО» [11] за 1927 р. У ньому вміщено статтю нашого героя, яка присвячена «стажорській конференції на Соціально-Економічному відділу Факрофосу у Грудні 1926 року», але у прізвищі зроблено помилку, автор записаний як Євстафієв. У Державному архіві Дніпропетровської області містяться матеріали перевірки культпропу за 1931 р., в ході якої комісією було виявлено викладачів – «носіїв буржуазної ідеології» Дніпропетровського інституту народної освіти. У результаті п'ятеро викладачів було звільнено, поміж них був і В. М. Євстафієв [18, арк. 40]. Результати цієї перевірки опубліковані у дніпропетровській газеті «Зоря». Зі статті зрозуміло, що навчальні програми для ВНЗ «викривали» у викривленні, а то й відсутності марксистської методології. Стосовно навчальної програми нашого героя сказано таке: «...Так само, якщо не гірше стоїть питання з викладанням античного світу. Програма доцента

Євстаф'єва укладена в описово-хронологічному порядку, над нею тяжіє традиція буржуазної школи, нема в ній висвітлення дискусійних питань марксистсько-історичної науки, більше від того, суттю, крім окремих моментів нема в ній і натяку на класову боротьбу» [16].

У монографії С. І. Світленка присвяченій постаті Д. І. Яворницького [25, с. 209], з-поміж трьох істориків, що працювали в Катеринославському інституті народної освіти на 1921 р. і мали вищу історичну освіту, згадується і В. М. Євстаф'єв. Це дає нам підстави припустити, що В. М. Євстаф'єв був першим представником цеху істориків-«всесвітників», що працювали в університеті.

Про більш ранній етап життя В. М. Євстаф'єва знаходимо інформацію у фонді П. М. Ардашева¹, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [1; 2]. Там вміщено інструкцію, складену П. М. Ардашевим, для підготовки В. М. Євстаф'єва до професорського звання за кафедрою всесвітньої історії (спеціалізація «Новий час»). У ній перелічено новітню західну літературу з методології історії та зі всесвітньої історії (Новий час), з якою повинен ознайомитися здобувач. За новітньою літературою з інших періодів історії науковий керівник радив йому звертатися до професорів, що займаються відповідними періодами. В інструкції також іде мова про складання програми для майбутнього магістерського іспиту: «А також по мірі глибокого ознайомлення з фактичним матеріалом Нової історії рекомендується виробити програму, яка після мого затвердження ляже в основу магістерського іспиту. При виробленні програми слід звернути увагу на найбільш помітні події та епохи Нової історії. Як: гуманізм, реформація, розвиток національних держав, Французька революція, епоха Наполеона, до того ж окремі питання з цих

крупних подій та епохи необхідно буде розробити самостійно, на основі монографічної літератури, так і важливіших джерел, те й інше будуть детально указані коли програма буде представлена» [1]. Крім цього, у фонді проф. П. М. Ардашева міститься його відгук про звіт степендіанта В. М. Євстаф'єва за 1913 р. У ньому науковий керівник відзначає сильні та слабкі сторони роботи свого учня. П. М. Ардашев пише: «...З більш спеціальним оглядом Євстаф'єв ознайомився з питанням так званого “історичного матеріалізму” і як видно зі звіту залишив досить вірне – критичне відношення до цієї теорії, яка останнім часом намагається оволодіти історичною наукою» [2]. П. М. Ардашев ставить, як недолік В. Євстаф'єву те, що із сучасною іноземною літературою він знайомиться у перекладах, але зразу ж виправдовує учня, наголошуючи на тому, що бібліотека університету Св. Володимира не отримує сучасну західну наукову літературу. Резюмуючи звіт В. М. Євстаф'єва, проф. П. М. Ардашев відзначає: «Звіт пана Євстаф'єва свідчить про його велику любов до науки про серйозне та вдумливе відношення до предмету який він вивчає і намагання виробити власну думку з приводу кожного питання. ... Я вважаю, що крайнє бажано дарування для пана Євстаф'єва стипендії для більш інтенсивного заняття наукою, що б він не відволікався додатковими заняттями за ради шматка хліба» [2].

Взагалі з указаних документів можна зробити висновок, що В. М. Євстаф'єв виховувався, як говорили у радянські часи, у дусі буржуазної науки з тяжінням до західноєвропейських наукових традицій.

Окреслений вище період життя В. М. Євстаф'єва побіжно висвітлюється у працях Н. Цюмки [29], що присвячені науковому спадку П. М. Ардашева, де про нього згадано як про одного з

¹ Павло Миколайович Ардашев (1865–прибл. 1923 рр). Імперський історик, дослідник історії Франції. Навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету (1885–1889). Ще студентом під керівництвом проф. В. Гер'є написав дослідження «Переписка Цицерона как источник для истории Юлия Цезаря», за яку удостоєний золотої медалі. Після закінчення навчання рекомендований професорським стипендіатом. У 1894 р. склав екзамен магістра історії. 1896-го поїхав у тривале закордонне відрядження. Досліджував діяльність провінційної французької адміністрації напередодні революції 1789 р. Працював у департаментних архівах 13 міст Франції, вивчав архівні матеріали; згодом – у Британському музеї. Його монографія «Провинциальная администрация во Франции в последние годы старого режима» побачила світ у 1900 р., а в жовтні того ж року одержала престижну премію ім. С. Соловйова. У 1901 р. захистив її як магістерську дисертацію, а 1906 р. в Києві вийшов друком II том дослідження, за яке він отримав ступінь д-ра загальної історії, згодом III том, що містив 600 документів мовою оригіналу. Його трилогія зустріла схвальні відгуки в Росії, Франції та Англії, було опубліковано близько 30 рецензій. Викладав у Санкт-Петербурзькому, Новоросійському і Юр'ївському (Тарту) університетах. Від січня 1903 р. – доцент, згодом професор Київського університету. У національному питанні займав великодержавну шовіністичну позицію, відомий як українофоб та антисеміт. Перед поч. I-ї світової війни – один із керівників київської антиукраїнської організації «Клуб русских националистов», активний прибічник прем'єр-міністра П. Столипіна, член чорносотенного «Союза русского народа». Після проголошення УНР та українізації вищої школи переїхав до Криму, де працював у Таврійському університеті (1918–23). За французький переклад його роботи присуджено почесне звання «Officier de l'instruction publique» [28].

найталановитіших учнів професора. У дисертації А. Н. Зарубіна [14] поміж учнів П. М. Ардашева, згадується В. М. Євстафієв. Автор підкреслює, що тематикою своїх досліджень він продовжив роботу свого вчителя. В обох цих працях наш герой згадується як один із співавторів хрестоматій з всесвітньої історії, надрукованих когортою учнів та самим П. М. Ардашевим.

З наявної у автора інформаційної бази про М. В. Євстафієва можна зробити висновок, що, будучи студентом Київського університету Св. Володимира, В. М. Євстафієв відвідував семінари П. М. Ардашева, де вивчалися першоджерела з історії Франції передня 1789 р. Примітно, що опрацьовані за студентською лавою джерела [29] лягли в основу статей В. М. Євстафієва у роки викладання у вишій Дніпропетровська [7–10]. Беручи до уваги те, що його університетський наставник працював у багатьох архівах Франції і привіз звідти велику кількість джерел, можна припустити, що матеріали, на основі яких В. М. Євстафієв писав свої роботи у Дніпропетровську, були взяті саме у П. М. Ардашева, адже, судячи з його CV, у закордонних відрядженнях він не бував.

Таким чином, у результаті проведеної розвідки вдалося встановити приналежність двох викладачів університету до цеху істориків–«всесвітників» 1920-1930-х рр.

Наступний етап нашої роботи зводився до встановлення біографічних даних та пошуків наукового доробку цих осіб. Для розв'язання автором цього питання у півгоді стали матеріали ф.166, (оп. 12) ЦДАВОУ, в яких містяться особові справи окремих працівників вишів УСРР. Саме там було знайдено їхні особові справи. Справа М. В. Євстафієва (ф.166, оп. 12, спр. 2443) [6] складається з десяти документів, розміщених на 14 аркушах. Основну кількість документів становлять Curriculum vitae.

Особова справа Б. А. Сербенто (ЦДАВОУ ф.166, оп. 12, спр. 6932) [26] складається з його автобіографії та списку надрукованих праць. Автобіографію розміщено на одному аркуші.

Зважаючи на те, що це чи не єдині відомі на сьогодні джерела про дослідницьку діяльність українських вчених В.М. Євстафієва та Б. А. Сербенто, вважаємо за потрібне, щоб вони презентували себе самі. Стилистику та граматику тексту залишаємо незмінними. Маємо надію, що опубліковані документи стануть відправним пунктом пошуків нових джерел та написання наукових розвідок з історії ранніх катеринославських/дніпропетровських істориків.

Curriculum vitae

Преподавателя Катеринославського І. Н. О. Володимира Миколасвича Євстафієва [4]².

Народився 1882 року у Катеринославі. 1909 року закінчив київського університету по історичному відділу історико-філологічного факультету з дипломом І-го ступ.[еня]. Та золотою медаллю за конкурсну працю з загальної історії. З 1909 по 1911 р. був преподавателем історії у Катеринославській жіночій гімназії. В кінці 1911 року переїхав, з метою продовження освіти до Києва, де з початку жив з приватних лекцій, а 1913 по 1919 рік викладав історію у київських школах. Крім того з 7-го березня 1913 р. по 1-е липня 1916 р. був штатним професорським стипендіатом при кафедрі загальної історії, одержуючи стипендію спочатку з факультетських коштів, а останні роки з коштів міністерства народної освіти.

1919 року був обраний лектором Катеринославського Народного Університету імені Караваєва, по загальній історії, де й викладав до зачинення університету у серпні 1920 р. В травні 1920 р. був обраний на катедру загальної історії в І.Н.О³. Зараз веду курси стародавньої, нової та новітньої історії, а також керую педпрактикою студентів по суспільствознавству. Викладаю українською мовою.

З минулого року науковий співробітник кафедри українознавства по секції загальної історії.

Маю слідуючі праці:

1) Крестьянские указы 1789 г. во Франции как исторический источник (за цю працю маю золоту медалю від Київського університету)

2) Справоздання з наукової праці за часів пробування професорським степендіантом. Маю прихильну рецензію наукового комітету міністерства народної освіти. Частину справоздання під заголовком «Критико-библиографический обзор сочинений на русском языке по гуманизму». – було ухвалено надрукувати в «Университетских известиях» (Див.[итись] журнал ученого комитета министерства народного просвещения 9-го марта 1915 года, за № 2067).

3) Указы 3-го сословия Аррасского бальежа 1789 г. Соч.[инения] Никифорова, Руткевича и Евстафиева. Киев. 1911.

4) Хрестоматия по всеобщей истории. Часть. І. Эпоха гуманизма и реформации. Составители Ардашев, Никифоров Евстафиев, Зарудский, Руткевич. Киев.1914.

5) Хрестоматия по всеобщей истории. Киев 1915 (1-е видання), 1916 (2-е видання). Авторы ті ж.

² Текст подається зі збереженням граматики та пунктуації оригіналу.

³ До приїзду професора М. В. Бречкевича восени 1923 р., читав усі курси загальної історії.

6) Хрестоматия по всеобщей истории. Часть. II. Эпоха абсолютизма и революции. Киев 1915. (Автори ті ж).

7) Ополченська повинність французького селянства на передодні Великої Французької революції за наказами Етампського бальяжу. (Українською мовою здано до друку. Маю прихильну рецензію катеринославського метод кому).

8) Шляхова повинність і шляхи в Етампському бальяжі в кінці старого ладу. (готово до друку)

9) «Гуманізм», або «Відродження» у марксистському та буржуазному осмисленні. (готується до друку).

Автобіографія Сербента Б. А. [22]⁴

Народився у 1898 р. у Литві, батько народний учитель. Я учився в гімназії, закінчив 8 класів, у Харківському ІНО-3 курси. З 1922 по 1927 рр. був аспірантом спочатку кафедри марксизму та марксознавства, далі з 1923 р. Українського інституту марксизму. З 1915 по 1917 рр. я перебував членом народницької організації молоді (Литва). У січні 1917 р. вступив до партії Соц. Революціонерів. З вересня 1917 до червня 1920 р. був лівим есером. Був на запільній роботі. До СРСР я потрапив втікаючи у 1920 р. з литовської в'язниці. З 1917 по 1921 р. основна праця – партробота. Разом з тим я учився. У 1920-1921 рр. перебував у

Червоній армії на літературній роботі і вочним цензором при особовому відділі Західного фронту. В той час основною моєю роботою була робота літературна у закордонному бюро комармії Литви. У 1921–1922 рр. учився в ІНО. Почав навчання у виші у 1918 р. До 1927 рр. був аспірантом, працював у губпартшколі, Артемівському університеті, викладав в медінституті історію Заходу. В 1927 р. був командирований НАРКОМ просом до Дніпропетровського ІНО де працюю і по цей час.

Надруковані праці

1. Вибори та напади 1789 р. у Франції (надруковано 1925 р. у білоруському журналі «Полимя»).

2. Социально-экономические причины Китайской революции.

3. Нарис з історії аграрних відносин в Китаї (обидві надруковані в журналі «Червоний шлях» 1927 р.).

4. Китайська революція. (популярна брошура видана білоруською мовою видавництво ДВУ).

Переклав купу книг та брошур на литовську мову. Серед них:

5. А. Богданова «Начальный курс политэкономии».

6. Покровский «Русская история в самом сжатом очерке». 16.4.1930 р.

Бібліографічні посилання

1. Ардашев, П. Н. Инструкция к преготовлению к профессорскому званию по всеобщей истории даная В.Н. Евстафиеву [Текст] / П. Н. Ардашев // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. – 167. – № 19.

2. Ардашев П. Н. Отзыв проф. Ардашева об отчёте стипендиата В. Н. Евстафиева [Текст] / П. Н. Ардашев // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – І, 9375.

3. Бібліографія праць викладачів кафедри всесвітньої історії [Текст] / за ред. С. Й. Бобилевої. – Д.: Вид-во ДДУ, 2007. – 88 с.

4. Бречкевич, М. В. Особова справа // Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. – 826.

5. Волкова, С. В. Особливості викладання історичних дисциплін у Катеринославському інституті народної освіти [Текст] / С. В. Волкова // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції 25–24 березня 2017 р. м. Дніпро, Ч. 1. / наук. ред. Ю. В. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. – С. 138–140.

6. Євстафій, В. М. Ополченська повинність французького селянства на передодні Великої французької революції за наказами Етампського бальяжу [Текст] / В. М. Євстафій // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти / ред. М. Ф. Злотніков, А. В. Рейнгард. – Дніпропетровське, 1927. – Т. 1. – С. 297–317.

7. Євстафій, В. М. Особова справа // ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 2443.

8. Євстафій, В. М. Сенйоріальна юстиція у Франції на передодні Великої Веволуції [Текст] / В. М. Євстафій //

Наукові записки історично-філологічної секції / ред. проф. М. В. Бречкевича. – Дніпропетровське, 1929. – С. 107–165.

9. Євстафій, В. М. Сільське управління у Франції за наказом Етампського бальяжу 1789 р. [Текст] / В. М. Євстафій // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти / ред. В. М. Євстафій та ін. – Дніпропетровське, 1928. – Т. 2. – С. 321–364.

10. Євстафій, М. В. Шляховий податок і сільські шляхи в Етампському бальяжі в кінці старого ладу. за наказами 1789 року / М. В. Євстафій // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти [Текст] / ред. М. Ф. Злотніков, А. В. Рейнгард. – Дніпропетровське, 1927. – Т. 1. – С. 319–342.

11. Євстафій, М. В. Уваги з приводу стажорської конференції на Соціально-Економічному відділі Факрофосу у Грудні 1926 року [Текст] / М. В. Євстафій // Питання та Замітки Дніпропетровського Інституту Народної Освіти. – Дніпропетровське: Видання Дніпропетровського Інституту Народної Освіти, 1927. – С. 12–16.

12. Записки Дніпропетровського інституту народної освіти 1927 р. [Текст] / ред. М. Ф. Злотніков, А. В. Рейнгард. – Дніпропетровське, 1927. – Т. 1. – 394 с.

13. Записки Дніпропетровського інституту народної освіти 1928 р. / ред. В. М. Євстафій та ін. – Дніпропетровське, 1928. Т. – 2. – 402 с.

14. Зарубин, Н. А. Проблемы истории старого порядка и революции конца XVIII века во Франции в творчестве П. Н. Ардашева [Электронный ресурс] / Н. А. Зарубин. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/problemy-istorii-starogo-poryadka-i-revolutsii-kontsa-xviii-veka-vo-frantsii-v-tvorchestve/>

⁴ Текст подається зі збереженням граматики та пунктуації оригіналу.

15. **Каплун, С.** Непримеренно боротися на два фронти [Текст] / С. Каплун // Зоря. – № 95 (2639). – 1931.
16. **Каплун, С.** У розгорнутий наступ на теоретичному фронті [Текст] / С. Каплун // Зоря. – 1931. – № 95 (2639).
17. Кафедра всесвітньої історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dnu.dp.ua/view/kafedra_vsesvitnoi_istorii/
18. Материалы и предложения к пленуму горкома (КП(б) У) по вопросу о состоянии и задачах культурного строительства на Днепропетровщине // Государственный архив Днепропетровской области. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 925.
19. **Острога, В. А.** Белорусская синология периода 1925-1941 гг. [Текст] / В. А. Острога // Беларусь в современном мире: материалы VII Международной конференции, посвященной 87-летию образования Белорусского государственного университета, 30 октября 2008 г. / редкол.: В. Г. Шадурский [и др.]. – Минск: Тесей, 2008. – 304 с. – С. 42–43.
20. **Острога, В. А.** Новая и Новейшая история Франции в трудах историков БССР [Текст] / В. А. Острога // Труды факультета международных отношений. – 2012. – Вып. 3. – С. 29–32.
21. **Падун, С. В.** Життя і наукова діяльність історика слов'янства М.В. Бречкевича (1870–1963 рр.) [Текст] / С. В. Падун // Гуманітарний журнал. – 2002. – С. 68–70.
22. **Портнов, А. В.** Володимир Пархоменко – дослідник ранньої історії Русі [Текст] / А. В. Портнов. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 78 с.
23. **Портнов, А.** Історії істориків: обличчя й образи української історіографії XX століття [Текст] // А. Портнов. – К.: Критика, 2011. – 237 с.
24. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Біобібліограф. довідник [Текст] / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 596 с.
25. **Світленко, С. І.** Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: монографія. [Текст] / С. І. Світленко. – Д.: Ліра, 2015. – 312 с.
26. **Сербенто, Б. А.** Особова справа // ЦДАВОУ – Ф. 166. – Оп. – 12. – Спр. 6932.
27. **Удод, О. А.** Історія і духовність [Текст] / О. А. Удод. – К.: Генеза, 1999. – 145 с.
28. **Урсу, Д. П.** Ардашев Павло Миколайович [Електронний ресурс] / Д.П. Урсу Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43192/
29. **Цюмка, Н.** Науково-педагогічна діяльність П. М. Ардашева в Київському університеті [Електронний ресурс] / Н. Цюмка // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 73. – С. 81–83. Режим доступу: [file:///C:/Users/альберт/Downloads/gileya_2013_73_36%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/альберт/Downloads/gileya_2013_73_36%20(1).pdf)
30. **Чапля, В.** Науково-дослідна катедра українознавства в м. Дніпропетровськ. Становище її та діяльність за р. 1925. – 26 / В. Чапля // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 223–225.

Надійшла до редакції 23.06.2017

События. Сообщения. Хроника научных событий

Костюк М. П.

Ювілей Бузьких голендрів: 400-річчя заснування перших колоній на Західному Бугу

Федорченко В. С.

Открытию памятника Йоганну Корнису (1789–1848)

Freignisse. Mitteilungen. Chronik der wissenschaftlichen Freignisse

---

Kostjuk M. P.

Das Jubiläum der Bug-Gallendren: 400 Jahre Gründung der ersten Kolonien am Westbug

Fedortschenko W. S.

Zur Enthüllung des Johann-Cornies-Denkmal (1789–1848)

ЮВІЛЕЙ БУЗЬКИХ ГОЛЕНДРІВ: 400-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ПЕРШИХ КОЛОНІЙ НА ЗАХІДНОМУ БУЗІ

Аналізується програма і хід ювілейних святкувань з нагоди 400-річчя перших голендерських колоній на Західному Бугу, організованих німецьким Товариством «Материнська колонія Нейдорф та дочірні колонії (Бузькі голендри)» у співпраці з місцевими органами влади самоврядування у прибузьких регіонах трьох сусідніх держав – України, Білорусі та Польщі.

Ключові слова: бузькі голендри, колонії, історія, пам'ятний знак, Західний Буг, Україна, Білорусь, Польща, Волинь.

Анализируется программа и ход юбилейных торжеств по случаю 400-летия первых голендерских колоний на Западном Буге, организованных немецким Обществом «Материнская колония Нейдорф и дочерние колонии (Бужские голендры)» в сотрудничестве с местными органами самоуправления в прибужских регионах трёх соседних государств – Украины, Беларуси и Польши.

Ключевые слова: бужские голендры, колонии, история, памятный знак, Западный Буг, Украина, Беларусь, Польша, Волинь.

Analysiert werden das Programm und der Verlauf der Festveranstaltungen anlässlich des 400. Jahrestages der ersten Kolonien am Westlichen Bug, die vom Verein „Mutterkolonie Neudorf und Tochterkolonien (Bugholendry)“ e.V. in Zusammenarbeit mit den örtlichen Selbstverwaltungsorganen in den Bug-Regionen der drei Nachbarländer Ukraine, Weißrussland und Polen organisiert wurden.

Schlüsselwörter: Bugholländer, Kolonien, Geschichte, Gedenktafel, Westlicher Bug, Ukraine, Weißrussland, Polen, Wollhynien.

The program and the course of anniversary celebrations on the occasion of the 400th anniversary of the first Hollender's colonies in West Bug, organized by the German Society “Maternal Colony of Neydorf and the daughter colony (Bug Hollenders)” in cooperation with local self-government bodies in the adjacent regions of the three neighbouring states – Ukraine, Belarus and Poland are analyzed.

The article provides a brief historical reference about the Bug Hollenders as a kind of ethnic group of Dutch-German origin. Migrating to the east, the Hollenders borrowed many of the peculiarities of the material and spiritual culture of the Slavic peoples in which they lived.

The content and forms of festive events are revealed in details, their significance for further studying, popularizing and honouring the history of Bug Hollenders is stressed as well. The possibility of using the results of anniversary celebrations for the development of historical and regional studies and the creation of an international tourist route is indicated in the article.

Keywords: Bug Hollenders, colonies, history, the memorial sign, Western Bug, Ukraine, Belarus, Poland, Volyn'.

Впродовж 2–5 червня 2017 р. на території трьох сусідніх держав (України, Білорусі та Польщі) відбулося святкування 400-річчя перших голендерських поселень на Західному Бугу. Ініціатором та головним організатором відзначення цього ювілею стало товариство «Материнська колонія Нейдорф та дочірні колонії (Бузькі голендри)» (Mutterkolonie Neudorf und Tochterkolonien e. V. (Bugholendry) з Німеччини (далі «Товариство бузьких голендрів»). Саме ця громадська організація, яка об'єднує колишніх поселенців та їхніх нащадків, у співпраці з місцевими органами самоврядування, науковцями та краєзнавцями вказаних вище країн підготувала цікаву і насичену програму з відзначення цього ювілею. Кульмінаційними моментами святкувань стало відкриття пам'ятних ювілейних знаків у польському селі Мосьціце Дольне, білоруському Домачеві та українських селах Рівне і Забужжя.

© М. П. Костюк, 2017

Бузькі голендри – це своєрідна етнічна група голландсько-німецького походження, що проживала на берегах Західного Бугу впродовж XVII–XX ст. Як вважають дослідники, перші поселення бузьких голендрів були засновані у 1617 р., коли граф Рафал Лещинський підписав привілей для групи поселенців-голендрів з Пруссії. Саме цей документ і дав можливість голендрам заснувати на так званому «голендерському (голландському) праві» дві перші материнські колонії Нейдорф-Нейбров у межах Брестського повіту на березі Західного Бугу. Згодом вздовж ріки на обох її берегах і на різній віддалі від материнських поселень утворилось ще кілька дочірніх колоній.

У межах Волинської губернії поселення бузьких голендрів з'явилися на початку XIX ст. і розташовувались неподалік Західного Бугу на території Гушанської волості Ковельського повіту. Їх було чотири: Сверховські Голендри, Забузькі Голендри, Замостичі та Новіни.

На рубежі XIX–XX ст. у голендерських поселеннях на Бузі стала гостро відчуватися нестача землі. Тому вони почали розселятися і в інших регіонах Волині, зокрема у Володимирському та Луцькому повітах. Частина ж поселенців, скориставшись державною підтримкою та пільгами в період проведення Столипінської аграрної реформи, переселилась перед Першою світовою війною до Східного Сибіру. У Заларінському районі Іркутської губернії на Піхтинській лісозаготівельній ділянці поблизу річки Тагна вони заснували три нових поселення, у яких вже в середині 1912 р. проживало близько 200 осіб. Всього ж з 1911 по 1915 р. тут поселилося 36 сімей переселенців [1, с.45]. Як це часто роблять переселенці, назви новим населеним пунктам вони дали такі ж, з яких виїхали. Уже в радянські часи їх перейменували у Піхтинськ, Середній Піхтинськ і Дагнік. Під такими назвами вони збереглися до сьогоднішнього дня, але кількість жителів у них за останню чверть століття катастрофічно скоротилася.

Основою голендерських господарств було землеробство, хоча значну увагу вони надавали розведенню коней, корів молочних порід, свиней, домашньої птиці. Займалися також садівництвом, різними ремеслами, торгівлею, поденними заробітками, були хорошими майстрами з меліоративних та інших видів земляних робіт.

В релігійному відношенні голендри належали до протестантів євангелічно-аугсбурзького віросповідання. Центром їхньої парафії були материнські колонії Нейдорф-Нейбров. Релігійну літературу отримували з Польщі, і тому богослужіння проводили польською мовою. Проживаючи тривалий час по сусідству з українцями, у повсякденному спілкуванні голендри стали активно використовувати місцевий діалект української мови з незначними домішками польської та білоруської.

Після початку Другої світової війни в рамках радянсько-німецької угоди від 16 листопада 1939 р. переважна більшість бузьких голендрів, як представників німецької національної меншини, була переселена на територію Західної Польщі у район Вартегау.

Сьогодні більшість бузьких голендрів та їх нащадків проживають у ФРН, де вони 6 листопада 2009 р. заснували Товариство бузьких голендрів (Mutterkolonie Neudorf und Tochterkolonien e. V. (Bugholendry) [2]. Члени спілки займаються активною пошуковою та видавничою діяльністю, відвідують місця колишніх голендерських поселень, спільно з місцевими органами влади, громадами, краєзнавцями та науковцями організовують акції з вивчення, популяризації та вшанування історії своїх предків. Незначна кількість бузьких голендрів проживають також в Канаді, США, Польщі, Білорусі, Росії та деяких інших країнах світу.

На сьогодні етнічна група голендрів не достатньо вивчена дослідниками, хоча публікації наукового та науково-популярного характеру про неї можна зустріти як у друкованих, так і в електронних виданнях України [3], Польщі [4], Білорусі [5], Росії [6], Німеччини [7] та Голландії [8]. На жаль, повномасштабного і комплексного дослідження, що стосується історії голендрів, на сьогодні, через певні причини, не існує.

Святкування ювілею почалося 2 червня. Впродовж дня до Більського повіту Люблінського воєводства Республіки Польща прибували учасники ювілейних заходів з Німеччини, України, Росії і навіть Швеції. Розмістилися гості у мальовничій сільській садибі Седліско Собібор (Siedlisko Sobibór), що розташована неподалік Західного Бугу.

Вже з перших годин зустрічі склалася тепла, навіть родинна атмосфера. І це не було перебільшенням. Зважаючи на специфічну та своєрідну історію голендерських поселень на Західному Бузі, серед учасників зустрічі дійсно було багато родичів, хоча й проживали вони в різних країнах, інколи за тисячі кілометрів один від одного.

Ввечері велика родина бузьких голендрів зібралася за святковою вечерею на свіжому повітрі біля вогнища. Голова Товариства бузьких голендрів Едуард Бютов привітав усіх присутніх, розповів про хід підготовки до святкування такого вагомому ювілею, розповів про основні заходи святкової програми, побажав усім присутнім приємних вражень.

Впродовж вечора гості мали можливість познайомитися, поспілкуватися, обмінятися спогадами, поділитися враженнями. Адже тут зібралося кілька поколінь. Представники старшого покоління згадували своє життя в надбузьких колоніях у міжвоєнні та повоєнні часи, молодші з цікавістю слухали ці розповіді. Долі бузьких голендрів через певні причини склалися по-різному. Їм довелося пережити дві світові війни, у яких багато сімей втратили своїх рідних, по кілька разів і не завжди з власної волі переселялися, піднімати з руїн або ж на нових місцях заново будувати свої садиби і налагоджувати мирне життя. Сибірським голендрам довелося пережити розкуркулення та репресії з боку радянської влади у 20–30-х роках минулого століття. А в роки німецько-радянської війни їхніх чоловіків, як неблагонадійних осіб німецької національності, було примусово мобілізовано до «трудової армії». Але згадували і приємні, радісні та щасливі сторінки свого життя. Здавалося, спогадам не буде кінця. Розходилися вже далеко за північ.

Офіційні заходи з відзначення ювілею голендрів у Польщі відбувалися наступного дня, 3 червня. Розпочалися вони єкуменічним богослуж-

жінням у католицькому костелі села Славатичі (Sławatycze), яке є центром однойменної сільської гміни Більського повіту. Богослужіння почергово вели три священники – пробст римо-католицької парафії у Славатичах священник Мирослав Крупський (ks. Mirosław Krupski), пробст євангельсько-лютеранської парафії Святої Трійці у Любліні пастор Гжегож Брудний (Grzegorz Brudny) та пробст православної парафії із Славатич священник Міхал Васільчик (ks. Michał Wasilczyk) Католицький священник у своїй промові наголосив, що святкові дієства, які відбуваються цього дня, вшановують пам'ять про поселенців, які поселились у Надбужжі кілька століть тому і стали хорошими землеробами та добрими сусідами місцевим жителям. Відзначення ювілею перших голендерських колоній є вагомим фактом не лише для вшанування історії місцевого краю, але й надзвичайно важливою подією для взаєморозуміння і примирення між людьми різних країн. Лютеранський пастор з Любліна нагадав присутнім, що голендри прийшли на Буг як протестанти-євангелісти. Через певні події минулого сьогодні їх тут майже не залишилося, і це є історичною несправедливістю. Вона проявляється у Славатичах навіть візуально, тому що поряд із католицьким храмом стоїть православний, але нема протестантського. Саме наявність трьох храмів найсправедливіше відображала б ту людність, яка свого часу в мирі і добросусідстві проживала на обох берегах Західного Бугу. На завершення своєї промови пастор нагадав присутнім, що голендри, на жаль, не з власної волі змушені були залишити свої рідні місця на Бузі, і провів паралель з відомим біблійним народом, який свого часу теж зазнав вигнання. Урочистості релігійному дійству додавала присутність представників центральної, повітової та гмінної влади, керівництва місцевої прикордонної та пожежної служб, директора та школярів місцевої школи, численної міжнародної делегації голендрів, а також багатьох місцевих жителів. Відчувалося, що місцева влада серйозно готувалася до цієї події.

Після завершення богослужіння всі його учасники вирушили до сусіднього зі Славатичами села Мосьціце Дольне (Mościce Dolne). Святкування продовжилось у його центрі біля красивої будівлі сільської світлиці, поряд з якою й був споруджений пам'ятний знак на честь ювілею перших голендерських колоній Нейдорф-Нейбров.

Церемонія відкриття розпочалася національним гімном у виконанні духового оркестру, після чого до присутніх звернувся війт гміни Славатичі Гжегож Кеєц (Grzegorz Kieć). У своєму виступі він привітав присутніх зі святом, а також подякував усім, хто взяв участь у підготовці та проведенні урочистостей. Найактивнішим із них було вручення пам'ятні відзнаки та подарунки. Серед наступ-

них промовців були начальник національної безпеки, міністр канцелярії президента Республіка Польща Павел Солох (Paweł Soloch), віцестароста Більського повіту Януш Скулімовський (Janusz Skólimowski), священники трьох названих вище парафій та інші офіційні особи.

Після завершення виступів настав кульмінаційний момент церемонії відкриття пам'ятника – розрізання символічної стрічки. Виконати цю почесну місію було надано війту гміни Гжегожу Кеєцу, голові гмінної ради Йозефі Бучек (Józefa Buczek), солтису (старості) Мосьціц Дольних Томашу Лушчевському (Tomasz Łuszczewski), представниці місцевих голендрів Ірені Полянській (Irena Polańska), представникам від делегацій з України, Білорусі, Росії і Товариства бузьких голендрів з ФРН. Цим дійством офіційна частина церемонії відкриття пам'ятного знака була завершена. Учасники та гості свята змогли прочитати текст, викарбуваний на пам'ятній плиті: «1617–2017. Пам'яті багатонаціональної спільноти надбужанських голендрів у 400 річницю поселення згідно з голландським законодавством материнських колоній Нойдорф і Нейбров (пізн. Мосьціце Дольне і Гурне) на основі привілею, виданного гр. Рафалом Лецинським. 8 червня 1617 року у Влодаві. Жителі гміни Славатиче, 3 червня 2017 р.»

1617–2017

Pamięci wielonarodowościowej społeczności
Nadbużańskich Olędrów
w 400 rocznicę Lokacji na prawie holenderskim
kolonii macierzystych Neudorf i Neubruch
(późn. Mościce Dolne i Górne)
na mocy przywileju
wydanego przez hr. Rafała Leszczyńskiego
w dniu 8 czerwca 1617 roku we Włodawie.

Mieszkańcy Gminy Sławatycze, 3 czerwca 2017 r.

Але програма святкувань передбачала ще багато цікавих пізнавальних та розважальних заходів. Присутні мали можливість познайомитися з виставкою давніх карт, підготовленою історичним відділом Музею Південного Підляшшя (Oddział Historyczny Muzeum Południowego Podlasia) Цікавий реферат під назвою «Голендри – 400 років над Бугом» (Olędrzy 400 lat nad Bugiem) представив учасникам свята Антоній Хоронжий (Antoni Choraży). Пан Антоній є одним з небагатьох нащадків місцевих голендрів, активний дослідник і популяризатор історії своїх предків та один з найактивніших організаторів та учасників святкового дійства. Гості свята разом з місцевими жителями посадили біля щойно відкритого пам'ятника верби, подивились жанрову сценку «З життя голен-

дрерського села» у виконанні місцевих школярів, ознайомилися з результатами учнівського мистецького конкурсу «Мосцьціце – історія і сучасність» (Mościce – historia i współczesność), познайомилися з виставкою малярських робіт Станіслава Хомічевського (Stanisław Chomiczewski), зробили прогулянку до Бугу, де отримали можливість спостерігати сплав голендерських човнів і взяти участь у символічному покладанні квітів на воду ріки, що символізувало пам'ять про голендрів, які впродовж чотирьох століть проживали на її берегах. Впродовж дня учасники та гості святкувань мали змогу послухати виступи різних художніх колективів, а також почастиватися смачними стравами голендерської кухні, приготованими гостинними жителями Мосцьціц Дольних.

Особливо хотілося б відзначити влаштовану під відкритим небом унікальну етнографічну виставку, яка відображала господарські заняття та побут бузьких голендрів. Експонати для неї багато років збирав і підготував до свята вже згаданий вище місцевий краєзнавець Антоній Хоронжий. Виставка налічує сотні найрізноманітніших експонатів і цілком може стати основою етнографічного музею бузьких голендрів, якщо у майбутньому будуть знайдені можливості для втілення такої ідеї в життя. Сам же автор і організатор виставки із знанням справи і задоволенням розповідав відвідувачам про призначення тих чи інших знарядь праці та предметів побуту, пояснював механізм їхнього застосування і навіть демонстрував їх у дії.

У цілому свято на польському березі Західного Бугу вийшло цікавим, інформаційним та емоційним. У його підготовці та проведенні взяли участь уряд та рада гміни Славатичі, гмінна бібліотека та школа Славатич, товариство «Бужани», товариство розвитку гміни Славатичі, ряд інших громадських організацій та приватних осіб. Підтримку надали також центральні та повітові органи державної влади.

Інтернаціональна делегація голендрів цього ж дня отримала можливість здійснити коротку екскурсію місцями, де було ще кілька голендерських колоній польського Надбужжя – Лішна (Liszna), Сайовка (Sajówka) та Заньков (Zańków), відвідати Музей матеріальної культури Холмщини і Підляшшя поблизу села Холя (Muzeum Kultury Materialnej Chełmszczyzny i Podlasia w Holi), що знаходиться на території гміни Старий Брус (Stary Brus), а ввечері приємно провести час разом за черешню під відкритим небом.

Наступного дня 4 червня міжнародна делегація голендрів вирушила до Білорусі, де й продовжилось відзначення 400-річного ювілею бузьких голендрів. Переїхавши мостом через Західний Буг на його правий берег і пройшовши необхідні фор-

мальності на польсько-білоруському кордоні, автобус з гостями вирушив до села Домачево Брестського району Брестської області. Не доїжджаючи села, автобус повернув до Західного Бугу, де колись знаходилась одна з перших двох голендерських колоній Нейбров. Самої колонії вже нема, але на окраїні лісу серед давніх дубів збереглося місце, де було її кладовище. Тут і зустрів гостей голова Домачевської селищної ради Володимир Хватик. Неподаляк на підвищенні виднівся вкритий білим покривалом пам'ятник. За кілька хвилин спільно з представниками від німецької та сибірської делегації голендрів він розпочав урочисту церемонію відкриття. Привітавши всіх присутніх короткою вітальною промовою, сільський голова Домачева передав слово голові Товариства бузьких голендрів Едуарду Бютову та представнику від делегації сибірських голендрів Леоніду Зеленту. Через кілька хвилин промовці зняли біле покривало з пам'ятника і всі присутні змогли його побачити, покласти квіти і зробити пам'ятні фотографії.

Сам пам'ятник має досить цікаву форму. Для виготовлення його проекту було запрошено професійного архітектора. Він запропонував варіант пам'ятника із чорного каменю на чотирьох рівнях. На першому рівні широка квадратна основа, на другому – невелика прямокутна підставка. На третьому рівні розташована кам'яна прямокутна плита з верхньою частиною у формі двоскатного даху, що символізує голендерську хату. На лицевому боці три висічені картини, що відображають найхарактерніші особливості господарства та побуту бузьких голендрів, написи російською та німецькою мовами «400 років Материнські колонії Нейдорф-Нейбров бузьких голендрів», а також ювілейні дати «1617–2017». І на четвертому рівні завершує цю архітектурну композицію шпиль євангелістсько-лютеранської кірхи з висіченим хрестом на лицевому боці. Пам'ятник був виготовлений на одному з місцевих каменерізних підприємств і встановлений напередодні ювілейних святкувань. Профінасували цей недешевий проект брати Кунци – нащадки однієї із голендерських сімей, що проживали тут у першій половині XX ст.

Після завершення церемонії відкриття сільський голова запросив гостей на обід до місцевого кафе «Сосни», де їх з хлібом-сіллю і теплими вітання зустріли працівники місцевого Будинку культури, а також вокальний колектив «Вечарына», який виконав для гостей кілька білоруських пісень.

Після обіду для гостей була запропонована коротка екскурсія до місцевої православної Свято-Лукінської церкви. Її настоятель Отець Дмитро Каратай розповів історію храму, наголосивши, що

дзвін на дзвіниці колись належав місцевій євангельській громаді голендрів і використовувався у їхній кірсі. Після руйнації протестантського храму дзвін вдалося врятувати від знищення, і він став служити місцевій православній громаді. Фактично дзвін залишився єдиною живою пам'яткою старої голендерської кірхи. На радість гостям настоятель храму дозволив їм подзвонити в нього, і над селищем залунало його приємне протяжне звучання. Ці звуки ніби переносили присутніх тут нащадків бузьких голендрів у ті далекі часи, коли цей дзвін збирав їхніх предків на богослужіння.

Завершенням програми перебування делегації голендрів на Брестчині стало відвідування інформаційно-екологічного центру «Республіканський заказник «Прибузьке Полісся» у селі Лепльовка, що неподалік Домачева. Він є складовою частиною біосферного резервату ЮНЕСКО «Західне Полісся», який включає в себе поліські ландшафти по обидва береги Західного Бугу трьох сусідніх країн: України, Білорусі та Польщі. Тут для гостей була запропонована екскурсія заповідною територією з її унікальним рослинним і тваринним світом та чудовими ландшафтами. А після її завершення місцевий вокально-інструментальний ансамбль подарував відвідувачам центру пісенний концерт. А завершився другий день голендерських святкувань у Білорусі фуршетом на березі мальовничого ставочка у тому ж таки інформаційно-екологічному центрі.

Після вечери у Білорусі делегація голендрів вирушила в Україну. На білорусько-українському кордоні несподівано сталася цікава ситуація, яка додала всім гарного настрою і показала, що нащадків голендрів можна зустріти у самих найнеочікуваніших місцях. Коли голендри із Сибіру проходили паспортний контроль, працівниця прикордонної служби здивовано звернула увагу на те, що кілька осіб мали одне і те ж прізвище «Зелент». Хоча для бузьких голендрів це звичне явище. А потім на радість і здивування всіх присутніх на контрольно-пропускному пункті вона несподівано зізналася, що її прізвище також «Зелент». У приємній і невимушеній розмові з'ясувалося, що вона кілька років тому вийшла заміж за чоловіка із Бреста, який мав голендерське родинне коріння. Голендри-сибіряки тут же запропонували їй приєднатися до них і продовжити мандрівку разом. Тепло розпорошавшись з « новою голендеркою» група продовжила шлях в Україну і пізно ввечері прибула в село Старовойтове, що поблизу українсько-польського прикордонного переходу Ягодин-Дорогуськ, де відпочивала у готелі «Ягодин».

5 червня святкування 400-річного ювілею перших голендерських колоній на Західному Бузі продовжилося у двох українських селах – Рівне та Забужжя Любомльського району Волинської об-

ласті. Поблизу цих сіл, що лежать неподалік Західного Бугу у XIX – першій половині XX ст. існували дві колонії голендрів – Замостичі та Забузькі Голендри. Цього дня особливо з нетерпінням і хвилюванням чекали учасники сибірської делегації. Адже всі вони були нащадками саме тих поселенців, які ще перед Першою світовою війною виїхали переважно з цих двох колоній до Іркутської губернії. Тому для них це була зустріч із землею своїх предків, з малою батьківщиною своїх дідів і прадідів.

Першим міжнародну делегацію зустрічало село Рівне, на східній околиці якого з 1860 до 1940 р. існувала голендерська колонія Замостичі. Біля приміщення сільської ради гостей зустріли місцеві жителі разом з головою сільської ради Володимиром Книжуком. Учні місцевої школи від імені усієї сільської громади вручили голові Товариства бузьких голендрів Едуарду Бютову традиційний український коровай, яким змогли тут же почастиватися всі прибулі. Сільський голова побажав гостям приємних вражень на українській землі і запросив їх до місцевого православного храму апостолів Петра і Павла, у якому напередодні приїзду делегації закінчилося вранішнє святкове богослужіння на честь релігійного свята Святої Трійці. Настоятель церкви протоієрей Василь Савчук привітав гостей, розповів про її історію та познайомив з особливостями інтер'єру. Після цього гості разом зі священником, сільським головою та мешканцями села вирушили до місця, де було споруджено пам'ятний знак.

Сільська рада відвела для його встановлення дуже гарне місце біля вже існуючого обеліска слави полеглим у Другій світовій війні односельчанам. Від центральної вулиці до накритого білим покривалом пам'ятного знака вела викладена з бруківки доріжка.

Церемонію відкриття пам'ятника проводив голова Рівненської сільської ради Володимир Книжук. Ще раз привітавши всіх присутніх, він наголосив, що встановлення нового пам'ятного знака у селі, – це не лише данина пам'яті тим голендерським поселенцям, які тривалий час проживали по сусідству з українцями Рівного, але й успішний результат першого спільного міжнародного проекту співпраці сільської ради з німецьким Товариством бузьких голендрів.

Наступним до виступу було запрошено історика, доцента Луцького технічного університету Михайла Костюка, який відзначив, що ювілей голендрів збігся з ще однією важливою подією в історії Європи – 500-річчям Реформації, а також показав взаємозв'язок між цими двома ювілеями. М. Костюк згадав також про перший приїзд до Рівного ще у 1998 р. братів Бютових – уродженців колонії Замостичі. Саме з цієї поїздки один

із братів Едуард став активно займатися вивченням історії своєї етнічної групи, написав кілька книг, поїхав до Сибіру, де знайшов і налагодив контакти з нащадками тих голендрів, які свого часу проживали у надбузьких колоніях. Згодом Едуард Бютов став одним з ініціаторів створення Товариства бузьких голендрів у Німеччині, а потім очолив його, і сьогодні разом з іншими бере участь у ювілейних святкуваннях. На завершення свого виступу М. Костюк подякував сільській раді і мешканцям села за допомогу у встановленні пам'ятного знака, який не лише вшановує цікаву сторінку з історії села, але й стане відтепер ще однією його окрасою і привабливим туристичним об'єктом.

Від районної влади учасників святкування привітав заступник голови Любомльської районної держадміністрації Олександр Герасимчук. Вітальне слово від делегації сибірських голендрів виголосив Михайло Зелент – один із нащадків колишніх жителів Замостич, що виїхали до Сибіру.

Після виголошених промов настав хвилюючий момент зняття покривала з пам'ятника. Виконати цю почесну місію сільський голова попросив двох нащадків колишніх жителів Замостич – Едуарда Бютова і Михайла Зелента. За кілька секунд усі присутні змогли побачити пам'ятний знак у формі прямокутної стели, на лицевому боці якої українською та німецькою мовами було викарбувано текст: *«З нагоди відзначення 500-річчя Реформації, 400-річчя перших голендерських колоній на Західному Бузі і на згадку про жителів колишньої колонії Замостичі, які впродовж 1860-1940 рр. у мирі та злагоді проживали поряд з українцями села Рівного»*. На зворотньому боці плити були викарбувані прізвища голендерських сімей, що проживали у Замостичах станом на 1940 р. Після цього настоятель місцевого православно-го храму апостолів Петра і Павла протоієрей Василь Савчук та пастор євангелічно-лютеранської церкви Христа-Спасителя у Луцьку Ігор Тараненко спільно провели обряд освячення пам'ятного знака. Після його завершення представники наймолодшого покоління сибірських голендрів Наталія Зелент та Олександр Ощепков піднесли до пам'ятника корзину квітів. Едуард Бютов та Михайло Костюк додали до квіткової композиції державні прапори України та Німеччини. А Михайло Зелент поклав поряд з пам'ятником пригорщу землі з їхнього голендерського поселення Піхтинськ як символ пам'яті про своїх предків, яких доля змусила покинути свій рідний волинський край.

Завершилася офіційна церемонія відкриття пам'ятника врученням нагород та подарунків. За дорученням Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Михай-

ло Костюк вручив подяки громаді села Рівного, сільському голові Володимирі Книжуку та завідуючій сільської бібліотеки та місцевого музею Галині Сюмак, яка багато років невтомно збирала історію свого села та сусідньої колонії голендрів і розробляла сценарій ювілейних святкувань. А заступник голови правління Спілки бузьких голендрів Торстен Кюле вручив активним учасникам підготовки та проведення ювілею сувеніри.

Після завершення офіційної частини церемонії відкриття всі присутні змогли в деталях подивитися пам'ятник, а також із задоволенням зробити фотографії. Гості із Сибіру робили фото і на фоні зворотнього боку знака, де були прізвища їхніх предків.

Наступним пунктом свята у Рівному стали відвідини гостями місцевого етнографічного музею. Галина Сюмак ознайомила їх з музейними експозиціями, одна з яких була присвячена історії голендерської колонії Замостичі. Оглядаючи експонати етнографічної експозиції, гості з Сибіру часто повторювали одні і ті ж фрази: *«Це точно, як у нас. А це так, як було у нас вдома»*. Ці висловлювання зайвий раз свідчили, що бузькі голендри, проживаючи тривалий час по сусідству з українцями, запозичили в них великий пласт матеріальної і духовної культури, а також багато елементів декоративно-прикладного мистецтва.

Ще одним хвилюючим моментом святкувань у Рівному стало відвідання місцевості на східній околиці села, де колись знаходилася колонія Замостичі. Сьогодні тут поле, і майже нічого не нагадує про поселення голендрів. На місці колишнього голендерського кладовища росте ліс. На його околиці ще можна побачити рештки фундаменту лютеранської кірхи, а в глибині лісу – залишки кількох надгробних пам'ятників. Нащадки колишніх жителів колонії зі сльозами на очах ходили на землі, де колись стояли садиби їхніх предків. І на згадку брали із собою пригорщі землі, аби відвезти її до Сибіру на могили своїх рідних.

Схвилювані і сповнені емоцій гості їхали на обід до сусіднього з Рівним села Старовойтове, у якому проживає один з небагатьох місцевих нащадків бузьких голендрів Леонід Попко. Його родичі, власники місцевого бару «Вовчий перевіз», люб'язно запропонували гостям з різних куточків світу посмакувати стравами традиційної української кухні. Обід виявився не лише смачним, але й досить емоційним. А подарував гостям букет позитивних емоцій народний самодіяльний гурт «Надія» села Рівного (художній керівник Надія Козачук), учасниці якого представили концертну програму чудових українських народних пісень. Їх виконання так сподобалося гостям, що вони не тільки щиро аплодували самодіяльним артистам, але й просили заспівати ще. А сибірська голен-

дерка Тетяна Гільдебрандт вирішила у відповідь виконати кілька голендерських пісень, записаних у Піхтинську. Почувши їх, самодіяльні артистки стали підспівувати. Ці мелодії були їм добре знайомі, адже це були пісні українські. Але кульмінацією цього емоційного концерту стало виконання популярної «Пісні про матір» Ігоря Поклада на слова Бориса Олійника семирічною Владою Савосюк – племінницею Леоніда Попка. Її щирий і проникливий спів нікого не залишив байдужим, а багато хто із присутніх не зміг стримати сліз. Маленьку артистку нагородили найщирішими і найтривалішими аплодисментами. На такій щемливій хвилі довелося завершувати першу половину останнього ювілейного дня. Щиро подякувавши за чудове свято і щедre частування, гості рушили до Забужжя.

Дійство відкриття пам'ятного знака у Забужжі розпочалася у центрі села біля сільської ради. Неповдалік неї було змонтовано пам'ятний знак, до якого від дороги господарі проклали доріжку і висадили квіти. Атмосферу святковості та урочистості доповнювала гарна музика і чудові вишиванки на багатьох жителях села, які з нетерпінням чекали приїзду учасників святкування. У перші ж хвилини після прибуття автобуса між гостями і господарями свята склалася тепла і привітна атмосфера. А коли старші із сибірських голендрів стали вітатися і перемовлятися з місцевими жителями українською мовою, якої їх навчили їхні батьки і якою розмовляли їхні діди та прадіди, що жили колись тут над Бугом, а потім і в Сибіру, то у натовпі з усіх боків стало лунає: *«Та ж вони по нашому балакають! Так вони наші, забузькі!»*. Ці фрази ще більше зблизили всіх присутніх і всі вони поруч один з одним спостерігали за церемонією відкриття пам'ятника.

Ведучим дійства був голова Забузької сільської ради Олександр Герун. Привітавши своїх земляків та гостей зі святом і побажавши їм приємних вражень від зустрічі з землею своїх предків, сільський голова надав слово для виступу історика Михайлу Костюку. У своєму виступі дослідник стисло виклав історію заснування у 1824 р. на березі Бугу неподалік українського села Забужжя однієї з перших на Волині голендерських колоній – Забузьких Голендрів. Розповів також про вміння голендрів освоювати низинні заболочені землі, що стало в пригоді їм місцевим поселенцям, які досить часто мусили боротися з розливами річки. У своєму виступі М. Костюк пояснив причини переселення частини місцевих голендрів до Сибіру перед Першою світовою війною та причини остаточного виселення місцевих голендрів взимку 1939–1940 рр. до Західної Польщі. Крім того, історик відзначив, що відкриття пам'ятного знака – це не лише увіковічення пам'яті про го-

лендерських поселенців на Західному Бугу, але й дійова форма збереження історичної пам'яті про рідний край. А нинішнє святкування, підкреслив він, є чудовим прикладом міжнародної співпраці між сільською радою українського села та німецькою громадською організацією. Причому прикладом, гідним для наслідування і в багатьох інших селах області.

Від делегації сибіряків виступив Петро Людвіг. Не приховуючи хвилювання, він розповідав про свого діда, уродженця Забузьких Голендрів, який у складі групи ходеків прибув до Іркутської губернії ще 1908 р., а потім переїхав туди разом зі своєю та ще з кількома сім'ями своїх односельчан. Зі спогадів діда малий Петро дізнався про перші важкі і голодні роки на новому місці, а також про далекий волинський край і рідну домівку діда на Бугу, за якою дід дуже сумував і мріяв ще хоч раз побачити. Зробити це йому не судилося, а от внуку більш ніж через сто років вдалося приїхати і вклонитися землі своїх предків. Виступ П. Людвіга був настільки щирим та емоційним, що багато присутніх витирали сльози.

Від гостей з Німеччини виступив Карл-Хайнц Хюнебург, предки якого також проживали у Забузьких Голендрах. Перед початком свята поруч з пам'ятником він з допомогою місцевих жителів змонтував невелику виставку цікавих старих фотографій, які зафіксували окремі фрагменти з життя поселенців у міжвоєнний період. Він також згадував, що його батько дуже сумував за своєю волинською домівкою, яку довелося покинути взимку 1939–1940 рр. А в 70-х роках минулого століття він разом із синами приїжджав на польський берег Бугу і довго вдивлявся на український прибузький луг, де вдалині виднілися кремезні дуби і каштан, який він посадив неподалік свого дому на згадку про одруження. До речі, цей каштан росте й досі і залишається єдиним живим свідком тих далеких часів, коли поруч з ним виривало людське життя. І на завершення свого виступу К.-Х. Хюнебург представив присутнім дуже цікаву карту власного авторства. Він знайшов стару польську карту міжвоєнного періоду, на якій була вказана колонія Забузькі Голендри навіть з позначеннями будинків її жителів, і наклав її на сучасну карту цієї місцевості. Так колишня голендерська колонія була локалізована на сучасній карті.

Після завершення виступів настала мить відкриття пам'ятного знака. Зняти з нього біле покривало сільський голова запросив нащадків колишніх мешканців колонії Забузькі Голендри Карла-Хайнца Хюнебурга від німецької делегації, Петра Людвіга – від сибірських голендрів та голову Товариства бузьких голендрів Едуарда Бютова. За кілька секунд всі присутні змогли побачити кам'яну стелу, на лицевому бої якої були написи

ідентичного змісту українською та німецькою мовами: *«З нагоди відзначення 500-річчя Реформації, 400-річчя перших голендерських колоній на Західному Бугі і на згадку про жителів колишньої колонії Забузькі Голендри, які впродовж 1824–1940 рр. у мирі та злагоді проживали поряд з українцями села Забужжя»*. На зворотньому боці кам'яної плити були висічені прізвиська голендерських сімей, які проживали у поселенні на момент їх виселення зимою 1940 р.

Після відкриття пам'ятного знака відбулася його освячення, яке спільно провели настоятель Забузького православного храму святого Олександра Невського протоієрей Іван Крошетецький та пастор євангелічно-лютеранської церкви Христа-Спасителя у Луцьку Ігор Тараненко. По завершенню обряду освячення юні нащадки колишніх забузьких голендрів сибірячки Тетяна Гільдебрант і Тетяна Зелент, а також місцеві жителі поклали квіти. А Карл-Хайнц Хюнебург та Михайло Костюк прикрасили корзину з квітами державними прапорами своїх країн.

Наступну частину свята представили учні місцевої школи. Родзинкою їхнього виступу було перше публічне і офіційне виконання німецькою мовою «Гімну бузьких голендрів», текст якого на прохання Товариства бузьких голендрів написав луцький германіст і професійний перекладач Олександр Мішук. Текст гімну було вирішено покласти на мелодію української народної пісні «Розпрягайте хлопці коні». Результат виявився дуже вдалим і всі присутні нагородили виконавців бурхливими аплодисментами.

Але особливо ефектним завершення церемонії відкриття пам'ятного знака було звучання неофіційного гімну Волинського краю – пісні самодіяльного волинського композитора Степана Кривенького «Волинь моя». Коли діти почали співати, їй підхопили всі присутні і спонтанно утворився великий хор, який дружно і дуже емоційно виконав цю чудову пісню. Навіть гості свята з нахненням підспівували, особливо приспів, текст якого дуже швидко всім запам'ятався. У багатьох присутніх від позитивних емоцій і розчулення на очах бриніли сльози. Ця чудова волинська пісня на кілька хвилин створила унікальну атмосферу єднання людей різних країн, які народилися та проживали за тисячі кілометрів один від іншого і раніше ніколи не зустрічалися. Пісня народила у душах тих, хто вперше ступив на землю своїх предків, відчуття рідної, батьківської землі. І пізніше багато хто із гостей відверто в цьому зізнався, підкреслюючи, що саме на волинському березі Західного Бугу вони почувалися, як дома, як на своїй батьківщині.

Завершилось офіційне дійство відкриття пам'ятника у центрі Забужжя врученням подяк та

сувенірів найактивнішим організаторам та учасникам ювілейних святкувань. Михайло Костюк за дорученням Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України вручив подяки *«За збереження історичної спадщини рідного краю і з нагоди відзначення 400-ліття перших голендерських колоній на Західному Бугі»* громаді села Забужжя, педагогічному та учнівському колективу Забузької ЗОШ I–III ступенів Любомльського району та вчителі німецької мови Галині Іванівні Личманюк. Такі ж подяки були вручені Товариству бузьких голендрів, його голові Едуарду Бютову, заступнику голови Товариства Торстену Кюле, секретарю Товариства Ельке Бланк, а також Піхтінському музею голендрів. Пам'ятні сувеніри від Товариства бузьких голендрів були вручені багатьом активістам святкувань. Після цього гості та місцеві жителі змогли зробити десятки фотознімків біля нового пам'ятника.

Наступним пунктом програми перебування делегації голендрів у Забужжі були відвідини місця колишнього голендерського кладовища, яке розташовувалося неподалік північної околиці села Забужжя. Сьогодні ця місцевість знаходиться на краю лісу. На жаль, час і коріння дерев зруйнували надгробні пам'ятники, і про те, що тут було колись кладовище, нагадують щовесни лише багаторічні квіти, які цвітуть тут вже майже вісім десятиліть, після того, як голендри покинули Волинь. Ще навесні з ініціативи сільського голови на цьому місці було встановлено добротний дерев'яний хрест, на якому прикріпили табличку з написами українською та німецькою мовами *«На цьому місці знаходилось євангелічно-аугсбурзьке кладовище голендерської колонії Забузькі Голендри (1824–1940). Вічна пам'ять!»*. Територію навколо хреста обгородили, і тепер це місце також стало своєрідним пам'ятним знаком про колишніх колоністів. Після прибуття учасників свята до хреста православний і лютеранський священики провели короткий обряд його освячення, а гості поклали квіти. На завершення всі присутні вшанували пам'ять похованих тут поселенців хвилиною скорботного мовчання.

Залишивши узлісся, сільський голова повів гостей до широкого прибузького луку, на якому і знаходилися колись садиби та земельні наділи голендрів. Поглядам присутніх відкрилася широка долина Західного Бугу. На жаль, єдиною живою пам'яткою від колишнього поселення залишився розлогий каштан, про який розповідав у своєму виступі Карл-Хайнц Хюнебург. І тут, на колишніх голендерських землях, знову зазвучали розповіді про життя колонії. Але невблаганний час змусив усіх учасників повернутися до села.

Автобус з делегацією голендрів під'їхав до місцевої школи. Її директор Наталія Даниш за-

просила гостей оглянути шкільну музейну експозицію про історію села. Відчувалося, що колектив сільських педагогів та учнів ретельно і відповідально готувалися до свята. Коментарі біля стендів та експонатів робили школярі. Частина музейної експозиції була присвячена й історії колонії Забузькі Голендри. Над нею особливо багато працювала вчителька німецької мови Галина Личманюк, яка вже багато років підтримує контакти з нащадками колишніх поселенців та збирає матеріали про історію колишньої колонії. На завершення цікавої екскурсії Карл-Хайнц Хюнебург подарував для шкільного музею цілу колекцію унікальних старих фотознімків міжвоєнного періоду, серед яких були фото не лише про колонію Забузькі Голендри, але й про село Забужжя. А місцевий священик передав голендрам-сибірякам для їхнього музею у далекому Піхтинську вишитого місцевими жителями рушника, як символ пам'яті про колишніх поселенців і про цю унікальну за своєю теплою, родинною атмосферою зустріч на землі своїх предків.

А на завершення цього святкового дня сільський голова та директор школи, як гостинні господарі, запросили гостей до шкільної їдальні похачуватися смачними волинськими стравами, а також послухати концерт, підготовлений вчителями та учнями місцевої школи. Але дуже швидко артистам-аматорам стали підспівувати й гості із Сибіру. І це було не дивно. Адже багато українських пісень вони знали ще з дитинства, тому що були вони привезені до Сибіру з Волині їхніми предками. І це робило атмосферу зустрічі ще більш теплою, невимушеною і привітною. Багато хто із присутніх гостей, не приховуючи своїх емоцій, щиро говорив про відчуття великої і дружної родини, яка знову вернулася до рідного дому після

вимушеної і тривалої розлуки. На жаль, програма ювілейних святкувань підходила до завершення, хоча розставатися не хотілося нікому. Керівники німецької та сибірської делегації голендрів щиро подякували організаторам та учасникам цього чудового свята. Після теплих слів прощання та щирих взаємних побажань автобус з гостями рушив у напрямку українсько-польського пункту перетину кордону Ягодин – Дорогуськ. Гості свята поверталися на ночівлю до Польщі.

Міжнародні ювілейні святкування 400-річчя перших голендерських колоній на Західному Бузі завершилися. Їх учасники і гості одностайно позитивно відзначили масштабну організаторську роботу Товариства бузьких голендрів, яке змогло залучити до підготовки та проведення святкових заходів місцеві органи самоврядування, а також науковців та краєзнавців прибузьких регіонів України, Білорусі та Польщі. Саме завдяки такій успішній міжнародній співпраці ювілейні святкування мали цікаву і насичену пізнавальну програму. Вони сприяли популяризації не лише історії етнічної групи бузьких голендрів, але й історії тих регіонів трьох сусідніх прибузьких держав, де знаходилися голендерські поселення. В усіх трьох країнах були відкриті пам'ятні знаки, які стали новими туристичними об'єктами. Це дає можливість у майбутньому створити цікавий міжнародний туристичний маршрут і сприяти розвитку етнічного туризму в цих сусідніх регіонах. Святкування висвітлювалися у засобах масової інформації усіх трьох країн. Вони стануть новим поштовхом для подальших наукових та краєзнавчих досліджень історії бузьких голендрів. А досвід їх проведення вартий вивчення та популяризації, зважаючи на багату і цікаву історію національних меншин в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Галеткина, Н. Г. Бужские голендры в Сибири и Германии / Н. Г. Галеткина // Земля Иркутская. – 1997. – № 7. – С. 45–46.
2. Mutterkolonie Neudorf und Tochterkolonien e. V. (Bugholendry) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bugholendry.de/>
3. Надольська, В. Забузькі голендри на Волині: походження, господарство, культура / В. Надольська // Краєзнавство. – 2013. – № 1. – С. 167–172. Остапюк, О. Голландці на Любомльщині / О. Остапюк // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. Науковий збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2003. – С. 284–287. Остапюк, О. З історії євангелістсько-аугсбурзької общини в Любомльському повіті / О. Остапюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: наук. зб.: матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 720-й річниці першої писемної згадки міста Любомля і 800-й річниці першої писемної згадки Угровська, м. Любомль, 25 жовт. 2007 року. Вип. 25. – Луцьк, 2007. – С. 53–55. Кузнецов, В. М. Олександрівські голендри: хто вони і чи залишаться пам'ять про них / В. М. Кузнецов // Німці

в історії Волині. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк 1–2 жовтня 2015 р. / за наук. ред. М. П. Костюка. – Луцьк, 2016. – С. 384–394. Коршунова, Л. И. Бужские голендры в Восточной Сибири / Л. И. Коршунова // Німці в історії Волині. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк 1–2 жовтня 2015 р. / за наук. ред. М. П. Костюка. – Луцьк, 2016. – С. 379–393. Хвас, Люба. Нашадки бузьких голендрів [Електронний ресурс] / Люба Хвас // Волинь. – 2011. – 12 травня. – № 1231. Режим доступу: <http://archive.volyn.com.ua/printver.php?rub=5&article=0&arch=1298>

У Любомлі на честь 500-річчя Реформації відкрили два пам'ятні знаки. Фото [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hroniky.com/news/view/8363-u-liubomli-nachest-500-richchia-reformatsii-vidkryly-dva-pam-iatni-znaky-foto>

4. Schultz, E. H. Kronika zboru ewangelicko-luterskiego Nejdorfskiego / E. H. Schultz // Zwiastun Ewangeliczny. – Warszawa, 1902. Michalowski, G. Jarmoszewicz / G. Michalowski, T. Jarmoszewicz. Slawarycze. 1499–1999. – Slawatyce, 1999. Ścibor-Rylski, Lech. Moi oledrzy / Lech Ścibor-Rylski Warszawa. – 2017. Tarkowski, Pawel. Neydorf i Neybrow – dawne osady holenderskie nad Bugiem [Електронний ресурс] /

Paweł Tarkowski. – Режим доступа: <http://www.drohiczyntn.pl/images/DPN06/439-450.pdf> **Choraży, Antoni.** Nadbużańscy olendrzy z Mościc Dolnych i Górnych (d. Nejdorf i Nejbrow) [Электронный ресурс] / Antoni Choraży. – Режим доступа: <http://neubrow.domachevo.com/historu-neudorf-antony-pl.htm> **Nadbużańscy Olendrzy.** Rolnicy, budowniczowie, rzemieślnicy i melioranci. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.slideshare.net/NSK-Nekla/nadbuasacy-oldrzy-rolnicy-budownicowicie-rzemielnicy-i-melioranci> **Jaszczuk, Karolina.** Olendrzy mają swój jubileusz. Od 400 lat zamieszkują dolinę nadbużańską [Электронный ресурс] / Karolina Jaszczuk. – Режим доступа: <http://www.biala24.pl/artykul,olendrzy-maja-swoj-jubileusz-od-400-lat-zamieszkujaja-doline-nadbuzanska,30559> **400 lat Nadbużańskich Olendrów** [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://konik.pl/400-lat-nadbuzanskich-olendrow,3457.html> **Mościce Dolne** turystyczną perłą [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://slawatycze.pl/asp/pl_start.asp?typ=13&sub=21&subsub=0&menu=13&artykul=589&akcja=artykul **Relacja z obchodów 400 rocznicy osadnictwa olęderskiego w gminie Sławatycze, które odbyły się w dniu 3 czerwca 2017r.** [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://slawatycze.pl/asp/pl_start.asp?typ=13&menu=13&dzialy=13&akcja=artykul&artykul=596

5. **Розенблат, Е. С.** «Вольные голендры» на Брестчине: история колоний Нейдорф и Нейбров / Е. С. Розенблат // Личность в истории: героическое и трагическое: сборник материалов Пятой международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию исторического факультета, Брест, 23–24 ноября 2011 г. – Брест: БрГУ им. А. С. Пушкина, 2012. – С. 187–192. **Вертейко, Е. Е.** Именник брестских «олендров» (жителей колоний Нейдоф и Нейбров) в 1-й половине XX в. / Е. Е. Вертейко // Весті БДПУ. – Серія 1. – 2015. – № 4. – С. 59–63. **Розенблат, Е. С.** Истории Голландских поселений на Брестчине [Электронный ресурс] / Е. С. Розенблат, Р. К. Войтишко. – Режим доступа: <http://www.neubrow.domachevo.com/historu-golendry-ru.htm> **Гісторыя калоній Нейдорф-Нейбров на Бузе** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://neubrow.domachevo.com/> **Лютеранское кладбище Бужских Голендров** на Брестчине. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.realbrest.by/novosti/istorija-bresta/lyuteranskoe-kladbische-buzhskih-golendrov-na-brestchine.html> **«Голендры» готовятся** отметить 400-летие своей колонии под Домачево [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bvn.by/news/kaleidoscope/golendry-gotovyatsya-otmetit-400-letie-svoey-kolonii-pod-domachevo/> **Поклонились потомки «голендрам»** [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.zara-bug.by/poklonilis-potomki-golendram/>

6. **Князев, А. Д.** Сибирские голендры / А. Д. Князев. – Пекин, 2014. **Тихонов В. В.** Пихтинск. Судьбы через поколения... / В. В. Тихонов, А. Ш. Ахметов, П. М. Людвиг; ред.-сост. Л. И. Коршунова [и др.]; ГУК Архитектурно-этнограф. музей «Тальцы»; МО «Залар. р-н». – Иркутск: [с. н.], 2008. **«Пихтинские голендры»:** поиски исторической родины // Мигранты и принимающее общество в Байкальской Азии: сборник научных статей. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН,

2011. – С. 159–178. **Бютов, Э.** Происхождение и история бужских голендров / Э. Бютов // Тальцы. – 2004. – № 4. – С. 3–22. **Шостакович, Б.** Голендры: этимология термина и понятия / Б. С. Шостакович // Тальцы. – 2004. – № 4. – С. 24–26. **Макогон, Г. Н.** Традиция Пасхи в Пихтинске / Г. Н. Макогон, Е. В. Людвиг, Н. И. Людвиг // Тальцы. – 2004. – № 4. – С. 40–46. **Басина, Л. Г.** «Холендерские» дома в Сибири: архитектурный анализ / Л. Г. Басина // Тальцы. – 2004. – № 4. – С. 47–55. **Тихонов, В. В.** К вопросу о музеефикации сохранившихся элементов материальной и духовной культуры голендров Предбайкалья / В. В. Тихонов // Тальцы. – 2004. – № 4. – С. 116–124. **Галеткина, Н. Г.** Бужские голендры: в поисках утраченной идентичности / Н. Г. Галеткина // Восток и Россия: Взгляд из Сибири. Материалы и тез. Докл. К науч.-практ. Конф. – Иркутск, 1996. – С. 370–374. **Галеткина, Н. Г.** Бужские голендры в Сибири и Германии / Н. Г. Галеткина // Земля Иркутская. – 1997. – № 7. – С. 45–56. **Галеткина, Н. Г.** Бужские голендры: в поисках идентичности / Н. Г. Галеткина // Вестник Евразии. – 1998. – № 1–2 (4–5). – С. 55–75. **Галеткина, Н. Г.** «Пихтинские голендры»: поиски исторической родины / Н. Г. Галеткина // Мигранты и принимающее общество в Байкальской Азии. – Улан-Удэ, 2011. – С. 159–178. **Исхаков, С. М.** Голландцы в России в XVIII–XX вв. // Исторический вестник. – М., 2013. – Том пятый [152]. Жизнь в тени вождей. – С. 234–249. **Соловьёва, О.** Бужские голендры / О. Соловьёва // Отечественные записки. – 2005. – № 6. – С. 30–37. **Тихонов, В. В.** Этнографический музей «Усадьба голендра Гимборга – переселенца периода столыпинской аграрной реформы» / В. В. Тихонов. – Иркутск, 2013. **Этническая идентичность** локальных переселенческих групп: вершининские поляки и пихтинские голендры [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pandia.ru/text/78/016/72975-3.php> **Голендры.** Линии жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://strana.ru/journal/22972622>

7. **Breyer, A.** Die deutschen Hollandiren im Gebiet von Mittelpolen und Wolhynien / A. Breyer. – **Volksfreund**lander, 1933. **Kuhn, W.** Die Anfänge von Neudorf am Bug / W. Kuhn // Deutsche Monatshefte in Polen. – 1937/1938. – № 4. – S. 538–544. **Holz, Helmut.** Die Bughauländer – Erste Protestanten Ostpolens / H. Holz // Wolhynische Hefte. – 1990. – № 6. – S. 52–54. **Bütow, Eduard.** Bug-Holländer in Wolhynien. Spuren und Geschichte / Eduard Bütow. – 2002. **Bütow, Eduard.** Wolhynien und Bug-Holländer. Geschichte und neue Spuren Erschienen / Eduard Bütow. – 2007. **Bütow, Eduard.** Bug-Holländer in Ostsibirien / Eduard Bütow. – 2009. **Bütow, Eduard.** Bug-Holländer. Holendry – Oledry – Golendry / Eduard Bütow. – Selbstverlag, 2012. **Grundsätze und Philosophie des Vereins Bugholendry** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bugholendry.de/> **Костюк, Михаил.** Бужские голендры – островок уникальной истории в Восточной Сибири [Электронный ресурс] / Михаил Костюк. – Режим доступа: <http://www.bugholendry.de/html/ProjekteVeranstaltung/Sibirien%202014/2014-Michael%20K..pdf>

8. **Rijs, Bart.** Het Hemels Vaderland. Hollanders In Siberië / Bart Rijs. – Uitg Eldorado, 2007.

Костюк Михайло Петрович,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри гуманітарних наук та права
Луцького національного технічного університету

Надійшла до редакції 27.06.2017

К ОТКРЫТИЮ ПАМЯТНИКА ЙОГАННУ КОРНИСУ (1789–1848)

Автор представляет краткую информацию об открытии памятника Й. Корнису. Событие состоялось в сентябре 2016 г. в с. Сосновка Мелитопольского района.

Ключевые слова: Корнис Йоган, история лесоразведения на Украине, меннониты на Украине.

Автор надає коротку інформацію про відкриття пам'ятника Й. Корнісу. Подія відбулася у вересні 2016 р. в с. Соснівка Мелітопольського району.

Ключові слова: Корніс Йоган, історія лісорозведення на Україні, меноніти на Україні.

Der Autor stellt eine kurze Information über die Enthüllung des Johann-Cornies-Denkmal vor. Das Ereignis ist im September 2016 im Dorf Sosnowka Landkreis Melitopol geschehen.

Schlüsselwörter: Cornies Johann, die Geschichte der Aufforstung in der Ukraine, die Mennoniten in der Ukraine.

The author presents brief information about J. Cornies' monument erection. The event was held in Sosnovka village (Melitopol district) in September 2016.

Keywords: Cornies Johan., history of forestation in Ukraine, Mennonites in Ukraine.

16 сентября 2016 г. в поселке Сосновка Мелитопольского района, накануне праздника Дня работника леса, к 170-летию основания Старо-бердянского лесничества состоялось торжественное открытие памятника выдающемуся реформатору, государственному и общественному деятелю, основателю Старобердянского лесничества, меннониту Йоганну Корнису.

Инициаторами установки памятника были: Новопилиповский сельский совет, Союз краеведов Мелитопольщины и председатель Международного комитета увековечения памяти меннонитов на территории бывшего СССР – Харви Леонард Дик, благодаря его финансовой поддержке памятник был создан местным скульптором Владимиром Ивановичем Паршиным.

Открытие памятника было организовано при поддержке и участии руководителей Мелитопольского района А. Н. Мордика и А. А. Мангула, директора ГП «Мелитопольское лесохозяйственное хозяйство» М.С. Полулих.

В числе международной делегации в открытии памятника принимали участие потомки Йоганна

Корниса: Рита Дик и Владимир Дик, они приехали из Германии. Консул Германии в Украине Вольфганг Мёссингер с супругой, профессор университета Торонто – Канада, Харви Леонард Дик с супругой, профессор Нью-Йорского университета Джон Степлз, представители Днепропетровского, Запорожского и Мелитопольского университетов, директор Меннонитского центра г. Молочанск, краеведы Мелитопольщины, школьники и общественность Мелитопольского, Токмацкого, Акимовского районов.

В завершении торжественного мероприятия гостями были высажены деревья в сквере возле памятника Й. Корнису, а также проведен первый фестиваль «Чарівна Таврія» в честь Й. Корниса. Для международной делегации была проведена экскурсия по Старобердянскому лесничеству.

17, 18 сентября международная делегация совместно с краеведами Мелитопольщины участвовала в экскурсии по местам, где ранее компактно проживали меннониты в Мелитопольском, Токмацком, Акимовском районах.

Надійшла до редакції 29.06.2017

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Бобылева Светлана Иосифовна – кандидат исторических наук, профессор кафедры всемирной истории исторического факультета, директор Центра украинско-немецких научных исследований Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепро, Украина.

Венгер Альберт Григорьевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепро, Украина.

Венгер Наталья Викторовна – доктор исторических наук, профессор, кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепро, Украина.

Дик Иоганнес – директор Института теологии и истории Боннской библейской семинарии (Германия).

Евдокимова Марина Олеговна – аспирантка кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепро, Украина.

Костюк Михайло Петрович – кандидат исторических наук, доцент кафедры инженерной педагогики, психологии та украиноведения Луцкого национального технического университета. Луцк, Украина.

Малиновская Таисия Владимировна – кандидат исторических наук, главный библиограф Научной библиотеки Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепро, Украина.

Павленко Светлана – кандидат исторических наук, научный сотрудник Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого. Днепро, Украина.

Соловьев Виталий – соискатель кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. Олеся Гончара.

Лавренко В. С. – кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепро, Украина.

Стейплз Джон – доктор, профессор истории университета Нью-Йорка во Фредонии (США).

Федорченко В. С. – председатель сельского совета села Новофилипповки Мелитопольского района Запорожской области.

Черказнянова Ирина Васильевна – доктор исторических наук, главный редактор «Ежегодника Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев». Санкт-Петербург, Россия.

СОДЕРЖАНИЕ

НАШИ ЮБИЛЕИ

Черказянова И. В. Юбилей Бобылевой Светланы Иосифовны	9
Дик И. К 70-летию Светланы Иосифовны Бобылевой	11

ИСТОРИЯ НЕМЕЦКОЯЗЫЧНЫХ ДИАСПОР В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И МИРЕ

Глущенко Б.О. Амстердамська менонітська семінарія	14
Стейплз Д. Иоганн Корнис и основание Бердянского лесничества	18
Венгер Н. В. Н. Х. Бунге о колонизации, проблемах окраин и немецком вопросе в системе социальных конфликтов Российской империи: между двумя концепциями внутренней политики последней трети XIX ст.	22
Малиновская Т. В. Восстановление имущественных прав немцев-колонистов на Волыни (1918 г.)	35
Бобылева С. И. Смерть наступает мгновенно, скорбь длится годами	41
Дик И. О секуляризации и трансформации идентичности российских меннонитов	49

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Євдокимова М. О. Демонстрація розкоші як соціальна практика Римської імперії (кінець II ст. до н. е. – початок II ст. н. е.)	55
Павленко С. С. Діяльність М. М. фон Геденштрома в Японії	61
Соловійов В. В. Вплив румунського фактору на загально-союзну стратегію держав Антанти в 1916 році	66
Лавренко В. С. Сільськогосподарська колонізація Російської еміграції у Європі (1920–1939): стратегія виживання та спосіб збереження ідентичності	74

ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ

Костюк М. П. Будівничий мостів. Пам'яті Ніколауса Арндта (1928–2016)	80
Венгер А. Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: катеринославський / дніпропетровський період життя М. В. Бречкевича	86
Венгер А. Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: самопрезентація В. М. Євстафіва та Б. А. Сербенто	98

СОБЫТИЯ. СООБЩЕНИЯ. ХРОНИКА НАУЧНЫХ СОБЫТИЙ

Костюк М. П. Ювілей Бузьких голендрів: 400-річчя заснування перших колоній на Західному Бузі	105
Федорченко В. С. К открытию памятника Йоганну Корнису (1789–1848)	115
Сведения об авторах	116

INHALTSVERZEICHNIS

UNSERE JUBILÄEN

Tscherkasjanowa I. W. Das Jubiläum von Bobylewa Swetlana Iossifowna.....	9
Dick J. Zum 70. Geburtstag von Swetlana Iossifowna Bobylewa	11

DIE GESCHICHTE DER DEUTSCHSPRACHIGEN DIASPORA DES RUSSISCHEN REICHES, DER UKRAINE UND DER WELT

Gluschtschenko B. O. Das Amsterdamer Mennoniten-Seminar.....	14
Staples J. Johann Cornies und die Gründung der Försterei Berdjansk.....	18
Wenger N. W. N.Ch. Bunge über die Kolonisation, die Probleme der Randgebiete und die deutsche Frage im System der sozialen Konflikte des Russischen Reiches: zwischen zwei Konzeptionen der Innenpolitik des letzten Drittels des XIX. Jh.	22
Malinowskaja T. W. Die Wiederherstellung der Vermögensrechte der deutschen Kolonisten in Wolynien (1918)	35
Bobylewa S. I. Der Tod kommt im Nu, die Trauer dauert jahrelang.....	41
Dick J. Über die Sekularisation und die Transformation der Identität der russischen Mennoniten	49

WELTGESCHICHTE

Jewdokimowa M. O. Die Demonstration der Pracht als soziale Praktik des Römischen Reiches (Ende des II. Jh. v.u.Z. – Anfang des II. Jh. u.Z. ....)	55
Pawlenko S. S. Die Tätigkeit von M.M. von Hedenström in Japan	61
Solowjow W. W. Der Einfluss des rumänischen Faktors auf die gesamtverbündete Strategie der Entente-Staaten 1916.....	66
Lavrenko V. S. Landwirtschaftliche kolonisierung der russischen emigration in Europa (1920–1939): strategie des überlebens und wege zur identität.....	74

DIE PERSÖNLICHKEITEN IN DER GESCHICHTE

Kostjuk M. P. Der Brückenbauer. Zum Gedenken an Nikolaus Arndt (1928–2016)	80
Wenger A. G. Striche zum Portrait der Welthistoriker von Dnipropetrowsk: die Katerynoslawer und die Dnipropetrowsker Lebensperiode von M. W. Bretschkewitsch.....	86
Wenger A. G. Striche zum Portrait der Welthistoriker von Dnipropetrowsk: die Selbstpräsentation von W. M. Jewstafjew und B. A. Sorbento	98

EREIGNISSE. MITTEILUNGEN. CHRONIK DER WISSENSCHAFTLICHEN EREIGNISSE

Kostjuk M. P. Das Jubiläum der Bug-Gallendren: 400 Jahre Gründung der ersten Kolonien am Westbug	105
Fedortschenko W. S. Zur Enthüllung des Johann-Cornies-Denkmal (1789–1848).....	115

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ, НАПРАВЛЯЕМЫХ В РЕДАКЦИЮ СБОРНИКА «ВОПРОСЫ ГЕРМАНСКОЙ ИСТОРИИ»

В редакцию следует представлять статьи на языке, выбранном автором, в двух экземплярах, напечатанных с одной стороны листа на белой бумаге формата А4. Объем рукописи не должен превышать 12 стр. Кроме того, авторами должна быть представлена электронная версия статьи на диске в формате Word-7.0/6.0.

Рукопись должна начинаться фамилией автора (инициалы предшествуют фамилии), затем помещается название статьи. Под названием печатаются краткие (до 10 строк) аннотации на русском, украинском, английском и немецком языках.

В конце статьи за алфавитным порядком должен быть размещен список используемых источников, который называется «Библиографические ссылки», оформленный согласно Формы 23 Бюлетня ВАК Украины. – 2009. – № 5 и ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Порядковый номер каждой работы в списке является номером ее позиции. Следовательно в тексте отсылки к списку должны выглядеть так: [1; 22] или [4; с. 3; 35, с. 71], где первые цифры 1, 4, 35 – позиции конкретных работ, последующие – номера страниц. Иностранные источники описываются на языке оригинала, но с соблюдением тех же правил. Ссылки на архивные источники оформляются с точным указанием названия архива, номера фондов, описи, дела, использованных листов.

Статья должна быть подписана всеми авторами.

К рукописи необходимо приложить сведения об авторах: полностью фамилия, имя, отчество; ученая степень и звание; место работы и должность с полным наименованием учреждения или организации; служебный телефон, адрес для переписки (если есть, то e-mail), другие данные.

Решение о публикации статьи принимает редакционная коллегия.

Гонорар авторам не выплачивается, рукописи, корректура и оттиски статей авторам не отсылаются.

Статьи должны соответствовать требованиям, определенным постановлением Президиума Высшей аттестационной комиссии Украины «О повышении требований к специализированным изданиям, внесенным в перечень ВАК Украины» от 15 января 2003 г. № 7-05/1 (см. Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1. – С. 2). При несоответствии требованиям статья не принимается к печати.

При отсутствии текста статьи на машинном носителе сроки публикации не регламентируются и соответствие статьи оригиналу не гарантируется.

При превышении установленного объема рукописи редакция оставляет за собой право на сокращение объема статьи.

Рукописи статей следует направлять по адресу:

49050, г. Днепро, пр. Гагарина, 72,

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара,

исторический факультет,

кафедра всемирной истории,

телефон: (056) 374-98-59

e-mail: unidnu@i.ua

Наукове видання

ПИТАННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ
ВОПРОСЫ ГЕРМАНСКОЙ ИСТОРИИ
FRAGEN ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE
QUESTIONS OF GERMAN HISTORY

Збірник наукових праць

Українською, російською, англійською та німецькою мовами

Коректор М. С. Кузнецова
Комп'ютерна верстка Г. М. Хомич

Підписано до друку 5.12.2017. Формат 60×84¹/₈. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 13,95. Тираж 100 пр. Зам. № 000.

Видавництво і друкарня «ЛПРА».
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 188 від 19.09.2000.